

«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ХАЙРИЯ ЖАМҒАРМАСИ
«ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ» МУЗЕЙИ

БОТУ

***ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР***

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2004

Н а ш р г а т а й ё р л о в ч и л а р :

**Наим КАРИМОВ,
Шерали ТУРДИЕВ**

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р :

Наим КАРИМОВ

Б—88

Боту

Танланган асарлар. — Т.: «Шарқ», 2004 — 192 б.

Боту тахаллуси билан ижод қилган Маҳмуд Ҳодиев (1904—1938) ўтган асрнинг 20-йилларида халқимиз ўртасида нафақат шоир, балки ҳар томонлама билимли, истеъдодли ва фидойи жамоат арбоби сифатида ҳам танилган. У, айниқса, ёшлик нашидаси билан суғорилган, тенгдошларининг олижаноб интилишларига руҳ ва куч бағишлайдиган шеърлари билан ёш авлоднинг меҳр-муҳаббатини қозонган эди.

Боту 26 ёшида «аксилнқилобчи», «миллатчи» ва «халқ душмани» сифатида қамоққа олиниб, ўн йиллик жазо муддатини ўташ учун дастлаб Соловец оролларига юборилади, сўнгра 1938 йил 9 майда Москвада отиб ташланиши билан унинг порлоқ адабий истиқболига қонли нуқта қўйилади.

Ушбу «Танланган асарлар» шоир туғилган куннинг 100 йиллигига атаб, нашрга тайёрланди.

ББК.84.5(У)

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси,
Бош таҳририяти, 2004

ШОИРНИНГ ФОЖИАЛИ ТАҚДИРИ

Инсонга ҳаёт бағишлаш ҳам, унинг ҳаёт ришталарини узиш ҳам ёлғиз Оллоҳ таолонинг ихтиёрида. Шунинг учун ҳам У асл Яратувчидир.

Кишилик жамияти пайдо бўлибдики, Оллоҳ таолонинг қудрат қўли билан дунёга келган қанчадан-қанча кишилар давлатлар, жамиятлар ва айрим шахсларнинг зулм-зўравонликлари натижасида ҳаётдан барвақт кўз юмадилар. Агар инсоният тарихида бўлиб ўтган 14 минг 613 та урушда 364 миллион кишининг ёстиғи қуригани, биргина XX асрнинг ўзида бўлиб ўтган урушларда эса 180 миллион кишининг нобуд бўлганини эсласак, улар орасида қанчадан-қанча комил инсонлар, бетакрор истеъдод эгалари бевақт ҳаётдан кўз юмадилар экан, деб ўйлаб қоламиз.

Мустабид Совет давлати тарих саҳнасига чиққан кунларидан бошлаб то сўнги нафасига қадар қанча бегуноҳ кишиларни аксилинқилобий фаолият, миллатчилик, зараркунандалик ва ҳоказоларда айблаб, уларни оммавий равишда қириб-қатағон этиб келди! Бу кишилар билан бирга халқнинг бунёдкорлик истеъдоди, кучиродаси, ор-номуси, олижаноб инсоний фазилатларини ўзида мужассамлантирган миллат гуллари ҳам йўқолиб борди. Шунинг учун ҳам бугун, мустақиллик даврида, XX асрдаги — яқин ўтмишимизга назар ташлаш, мустамлакачилик даврлари келтирган зарар-оқибатларни мушоҳада ва мулоҳаза этиш, тарихий адолатни ва халқнинг бой берилган фазилатларини тиклаш ниҳоятда зарурдир. Бу вазифани адо этишнинг йўлларида бири эса мустабид совет тузуми йилларида қатағон этилган халқнинг соф виждонли фарзандлари хотирасини абадийлаштириш, уларнинг халқ ва ватан манфатлари йўлида кечган ҳаётларини ўрганиш, адабий ва илмий меросларини халққа етказишдир.

Ўзбек халқининг шундай сиймоларидан бири йигирма олти ёшида «аксилинқилобчи» ва «миллатчи» сифатида қатағон этилган шоир ва жамоат арбоби Ботудир.

Шоирнинг ҳаёт йўли. Ўтган асрнинг 20-йилларида Боту тахалуси билан ижод қилган Маҳмуд Ҳодиев бундан роса 100 йил илгари, 1904 йил 16 майда Тошкент шаҳри Шайхонтахур даҳасининг Қатортерак маҳалласида дунёга келди. Ботунинг қандай оилада туғилиб, қандай муҳитда вояга етгани ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун гапни бир оз илгарироқдан бошлаш жоиз.

Ботунинг отаси Мақсуд ака икки ёшлигида отадан айрилиб онасининг қўлида қолади, сўнг у ҳам вафот этади. Эндигина саккиз ёшга тўлган Мақсуд маҳсидўзга шогирд тушиб, туз-насибасини машаққатли меҳнати билан топа бошлайди. Оғир меҳнат шароити ва моддий қийинчиликлар уни тошкентлик бойлардан бирининг хонадонига етаклаб келади. Орадан ўн саккиз йил ўтгандан кейингина у мустақил турмуш кечириб, бўзчилик билан шуғуллана бошлайди.

«Боту бўзчи оиласида дунёга келган, — деб ёзади шоирни яхши билган замондошларидан бири Лазиз Азиззода. — ...Отаси Мақсуд Ҳодиев катта илм эгаси бўлмаса-да, улкан қалб эгаси эди, тараққийпарвар ёшлар ва олимлар билан доимо муносабатда бўлиб, ҳамisha газета ва журналларни қўлидан қўймасди. Саррожлик касбини ҳам яхши биларди».

Ботунинг хотини Валентина Васильева берган маълумотга кўра, Мақсуд ака ўттиз ёшида ҳалол меҳнати билан топган маблағи ҳисобига Бешоғоч даҳалик Тўхта исмли ўн уч яшар қизга уйланган. Эр билан хотиннинг ёши ўртасидаги фарқ катта бўлгани сабабли улар бир-бирларини яхши тушунмаганлар. Шунинг учун ҳам Тўхта-хон ўз қалбининг барча нозик туйғуларини ўн тўрт ёшида кўрган фарзанди Маҳмудга бағишлаган, уни оқ ювиб, оқ тараган.

«Шоирнинг онаси Тўхта опа, — деб ёзади Боту ижодининг тадқиқотчиларидан бири Бобоҳон Шарипов, — ақлли, сезгир, раҳмдил ва меҳрибон аёл эди. Бу мунис аёл кўпгина ўзбек халқ эртақларини, қўшиқларини билар ва уларни ўз фарзандларига таъсирчан қилиб айтиб берарди. У ўткир зеҳни билан алоҳида ажралиб турадиган тўнғич фарзанди Маҳмудда шу тариқа она тилига, халқ поэзиясига, халқ ижодиётига катта муҳаббат уйғотди».

Маҳмуднинг болалиги Қатортерак маҳалласининг тор кўчаларида кечди. У қиш кунларида маҳалла болалари билан гурпанглашиб, турли ўйинлар билан машғул

бўлар, баҳор келиши билан кўм-кўк ўт-ўланлар ва ло-лақизгалдоқлар билан тўла томларда варрак учирай эди. Аммо унинг энг севган машғулоти онасидан чўпчак ва эртақлар, ажабтовур воқеаларни тинглаш эди. Маҳмуд беш ёшга кирганида Тоҳир ва Зухра эртагини ёд олиб, ўзи ҳам онасига қўшилиб айтадиган бўлди. Олти ёшида эса, эски мактабга бориб, хат-савод чиқарди.

XX аср денгиз сингари тўлқинланаётган пайт эди. Кўп ўтмай, Биринчи жаҳон уруши бошланди. Урушнинг момогулдиракли акс-садолари Туркистонга қадар етиб келди. Туркистон аталмиш кеманинг руслар томонидан бошқарилаётгани оддий кишилар ҳаётига ҳам ўз таъсирини ўтказарди. Мақсуд ака замонасининг шайхонтаҳурлик илғор кишиларига яқин бўлгани учун тўнғич фарзандини рус-тузем мактабига ўқишга берди. Боту русчага унча-мунча тушунадиган, рус тилида чиққан «Самарканд» сингари газеталарни бинойидек ўқийдиган бўлди.

Биринчи жаҳон урушида чор Россиясининг танг аҳволга тушиб қолиши ва шу муносабат билан мардикорликка олиш ҳақидаги фармоннинг эълон қилиниши Туркистон халқларини жунбишга келтирди. Туркистон халқ қўзғолонларининг ўтли ҳалқасидан иборат ўлкага айланди. Халқнинг норозилик кайфияти билан йўғрилган ҳаракати шафқатсизлик билан бостирилди. Жабрдийда халқ ҳали эс-ҳушини йиғиб ҳам олмаган эдики, 1917 йил Февраль инқилоби содир бўлди.

Турли сиёсий-ижтимоий воқеаларнинг занжир ҳалқалари ўлароқ кетма-кет келиши ижтимоий ҳаётдан узоқда яшаётган ёшларнинг сиёсий кураш майдони сари интилишига сабаб бўлди. Боту 1918 йилда «Ватан» мактаби қошида Саид Аҳрорий ташаббуси билан ташкил этилган «Изчи» тўдасининг, 1919—1921 йилларда эса Фитрат ташаббуси билан тузилган «Чигатоё гурунги» ташкилотининг фаолиятида иштирок этди. Ўзбекистонга турк зобитлари қаторида келган Саид Аҳрорийнинг ҳам, Фитратнинг ҳам ўз ташкилотларини тузишдан мақсади ёшларда ватанпарварлик ва миллатпарварлик ғояларини шакллантириш эди. Боту шу даврда, айниқса, Фитрат таъсирида бўлиб, устои муҳаррирлик қилган «Тонг» журналининг нашр этилишига котиб сифатида ҳисса қўшди.

Шу мураккаб тарихий даврда Боту сингари илғор ёшларни ўз таъсир доирасига тортмоқчи ва келажакда улардан сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи

бўлган бошқа кучлар ҳам йўқ эмас эди. Шундай кучлар туфайли Боту 1921 йилда «Фарғона» газетасига муҳаррир этиб тайинланади, 1922 йилда эса Москвага, Покровский номидаги институт қошидаги ишчилар факультетига ўқишга юборилади. Боту ўқишни тугатгач, 1923—1927 йиллар мобайнида 1-Москва Давлат университети ижтимоий факультетининг иқтисод бўлимида таҳсил кўради.

Фалакнинг гардиши билан шу йилларда Фитрат ва Чўлпон ҳам Москвага бориб қолган, уларнинг бири Жонли Шарқ тиллари институтида, иккинчиси эса Ўзбек драма студиясида ишлаётган эдилар. Боту Москвадаги қайноқ сиёсий-ижтимоий ҳаётда нафас олиш билан бирга бу устозларининг таъсир доирасида ҳам яшади. Кейинчалик Боту терговчининг Фитрат ҳақидаги саволларига жавоб бериб, шу йилларда устозини зиёрат этиб турганини айтган.

Тергов материалларидан маълум бўлишича, Боту ва Фитрат бир-бирларидан олисда яшаётган кезларида ҳатто хатлашиб ҳам туришган: «Менинг Фитратга ёзган хатларим мунозара характерида эди... Биз ёзган хатларнинг мазмуни, мухтасар айтганда, бундай: мен иқтисод факультетида (тўғрироғи: бўлимида — *Н.К.*) ўқиётган кезларимда у мени адабиёт билан машғул бўлишга чақирган; унинг фикрига кўра, феодал давр адабиёти бўлмиш чигатоий адабиёти (ҳозирги) ўзбек адабиётига пойдевор бўлиб хизмат этиши лозим, Ўзбекистонда пролетар адабиёти ҳеч қандай заминга эга эмас...»

Боту Москвада таҳсил кўриб юрган йилларида отаси Мақсуд ака хасталикка чалинади. Тўнғич фарзанд бўлгани учун Боту Москвадаги Бухоро маориф уйида фаолият олиб бориб, Маориф институтида дарс бериб, баъзи бир рисолаларни таржима қилиб, топган кўшимча пулини ота-онасига мунтазам равишда юбориб туради. Таътил кезларида эса уларга ёрдам бериш мақсадида Тошкентдаги турли курсларда дарс беради.

В.П.Васильева Боту ҳаётининг шу даври тўғрисида бундай маълумотни берган: «Ботунинг кун тартиби қуйидагича эди. У эрта билан университетда бўлажак машғулотларга тайёрланар эди. Машғулотлар кеч соат 5 дан бошланиб, 11 гача давом этарди (ижтимоий факультетдаги машғулотлар кечки соатларга кўчирилганди). У соат 11 дан 30 дақиқа ўтганда уйи (ётоқхонаси — *Н.К.*)га қайтиб, овқатланар, сўнг тунги соат 3—4 ларга қадар таржима билан шуғулланар эди. У таржима орқасида

топган пулини ҳар ойда отасига юборар, Тошкентда нашр этилган шеърлари ва тўпламлари учун қалам ҳақини эса Ботунинг тилхати билан отасининг ўзи оларди».

Ботунинг Москвадаги талабалик йиллари шу зайлда кеча бошлайди.

* * *

Валентина Васильева билан танишув. Ботунинг 1923 йилдан кейинги қувонч ва изтиробларга тўла ҳаёти Валентина Петровна Васильева номи билан чамбарчас боғлиқ.

Валентина 1904 йили Курск вилоятининг Ржево қишлоғида туғилган, 1922 йили Боту таҳсил кўраётган Москва Давлат университетига ўқишга боришидан аввал эса Ашхобод шаҳрига қўчиб бориб, уезд ёшлар ташкилотида ишлаган эди. 1923 йили Совет давлати партия ва комсомол аъзолари сафидан маданият ва халқ хўжалигининг барча соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлаш шиорини ўртага ташлайди. Валентина шунда беш нафар тенгдоши билан бирга Москвага ўқишга боради. У университетга ўқишга кирганининг дастлабки ойларида ўқув юртидаги жамоат ташкилотларининг бирида иттифоқо Боту билан учрашиб қолади.

Тарих, сиёсий иқтисод ва халқаро ҳуқуқ бўйича лекциялар одатда ижтимоий фанлар факультетининг илгари илоҳиёт дарслари жаранглаган катта хонасида ўқилар эди. Боту билан Валентина ана шу хонада тез-тез учрашадиган, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ижод завқи билан яшагани учун адабий мавзуларда баҳслашадиган, бир-бирларининг ижод намуналари билан танишадиган бўлишди.

«У ўз асарларини ўзбек тилида равон ўқир, сўнг рус тилига сўзма-сўз таржима қилар эди, — деб эслаган эди В.П.Васильева. — У рус тилини ёмон билмасди, аммо яна ҳам яхши ўзлаштириш учун ҳар бир янги рус сўзини дафтарига ёзиб олиб, маъносини мендан сўрар ва шу заҳотиёқ ёдлаб олар эди... У ҳамма масалада интизомли, интилувчан, билимга ҳаддан зиёд муҳаббатли эди. У ҳатто касалхонага тушиб қолганида ҳам ўша ерда синов-имтиҳонларга тайёрланар эди. У табиатга меҳр-муҳаббат қўйган, қуёшнинг чиқиши ва ботиши пайтларини қузатишни севар, Москва бўйлаб юрган кезларида ғаройиб уйлар, боғлар ва ҳайкалларни шавқ-завқ билан томоша қилар эди. Пушкин ҳайкали ўрна-

тилган хиёбон унинг энг сеvimли маскани бўлиб, у шу ерда ҳордиқ чиқариш ва хаёл суришни хуш кўрар эди...

1924 йил январь кунларининг бирида биз Бадиий театрга «Зангори қуш» спектаклини кўргани бордик. Спектакль узоқ вақтгача бошланмади. Томошабинлар бундан норози бўлиб, қарсақ ва хуштак чалишди, оркестр эса тинмай тинғиллаб турди. Ниҳоят, қўлига қизил ҳошияли қора боғич боғлаган бир киши саҳнага чиқиб, инқилоб доҳийсининг вафот этганини эълон қилди...»

Большевиклар раҳнамосининг вафот этгани ҳақидаги хабарни Москвада эшитиш, минглаб кишиларнинг шу воқеа туфайли чуқур қайғуга тушганини ўз кўзи билан кўриш ёш шоирга қаттиқ таъсир этди.

Шу йилларда Москва ва Ленинградга ўқишга борган аксар ўзбекистонлик ёшлар юпун кийинганликлари ва аёзли рус қишига кўникмаганлари сабабли турли хасталикларга дучор бўлганлар. Паратиф хасталигига чалиниб, ўпкаси ҳам шамоллаган Боту таътил кунларида Валентина билан Тошкентга келган ва ота-онаси малласоч қизни хушмуомалалик билан қарши олганига қарамай, шифокорларнинг тавсиясига биноан, тез орада Қримга йўл олган.

«Боту денгизни кўриб, ғоят завқланиб кетди, — деб эслаган эди В.П.Васильева. — Денгиз уни илҳомлантириб юборди. У қирғоқдаги тош устида ўтириб, тўлқинлар шовқинига қулоқ солган ҳолда шеърлар ёзди. Ва тез-тез: «Нақадар гўзал-а, бу денгиз!» — деб кўярди.

Биз тоғда сайр қилдик. У Қрим тоғларини Фарғона ва Чимён тоғлари билан қиёслаб: «Бизнинг тоғларимиз ҳам чакки эмас. Шундай жойларимиз борки, улар гўзалликда Қримдан ўзса ўзадик, ундан асло қолишмайди!» деди...

У Ўзбекистоннинг келажаги ҳақидаги, ўзбек халқининг бошқа илғор халқлар қатори маърифатли ва маданиятли бўлиши, ҳар бир шаҳар ва қишлоқда маданият ўчоқлари бўлиши ҳақидаги орзуларини изҳор қилди...»

Боту назарида ўзбек халқининг тараққий этган халқлар қаторидан ўрин олишининг муҳим шартларидан бири бошқа илғор халқларга, биринчи навбатда, рус халқига яқинлашиш, унинг маданий, илмий ва техник салоҳиятидан баҳраманд бўлиш эди. У шундай фикр-мулоҳазадан келиб чиққан ҳолда 1924 йили Валентинага уйланади.

Чўлпон ва Боту. 1926 йил 3 январда Боту ва Валентинанинг тўнғич фарзанди туғилди. Икки миллатга мансуб йигит ва қиздан дунёга келган фарзандга исм бериш осон юмушлардан эмас эди. Ботуга маъқул бўлган исм Валентинага, Валентинага манзур бўлган исм эса Ботуга ёқмай, гўдак бир ойгача исмсиз яшади. Бу икки ёшнинг ҳужжатсиз фарзанд билан турмуш кечириши Янги Арбат кўчасидаги ётоқхонанинг қонун-қоидаларига зид бўлгани учун уларни ҳатто чиқариб юбормоқчи ҳам бўлишди. Боту шундай ташвишли кунларнинг бирида Москвадаги Бухоро маориф уйида яшовчи бошқа бир устози Чўлпонни ўз уйига таклиф этади. Таклифдан мақсад — гўдакка исм топиш эди. Чўлпон ётоқхонада содир бўлган воқеадан дарак топгач, гўдакни «Озод» исми билан аташни таклиф қилади. «Озод» — яхши исм. Инсоннинг озодлиги, халқнинг, ватаннинг озодлигига нима етсин. Одатда яхши ният билан қўйилган исм ижобатга ўтади. Янги туғилган фарзандинглар озод инсон бўлиб ўссин, азизларим», дейди у. Бу исм Ботуга манзур бўлади. Аммо ундан Валентинанинг кўнгли тўлмайди. «Фарзандимиз фақат ўзбеклар орасидагина яшамайди. Рус болалари эса уни «Озод» эмас, «Азот» деб юборишлари ҳеч гап эмас. Йўқ, бўлмайди! Шундай исм топиш керакки, ўзбеклар ҳам, руслар ҳам талаффуз қилганларида бошқа маъно чиқмасин», дейди у. Чўлпон: «Ўзбек тилида шу маънони англаувчи сўзлар оз эмас. Масалан, «Эрк», «Эркли» сўзи ҳам яхши маънони англатади. Ўғлингизни бу исм билан атасангиз, ёмон бўлмайди», дейди у. Бу исм Валентинага ҳам, Ботуга ҳам маъқул бўлади. Айниқса, Боту кам учрайдиган, аммо хуш маънони англаувчи исм топилганидан боши осмонга етиб, меҳмонни кузатганидан кейин Эркилга бағишлаб ҳатто шеър ҳам ёзади.

Чўлпон Ботунинг севимли шоирларидан бири эди. Ботунинг порлоқ шеърини истейлоди, юксак маданият соҳиби эканлиги Чўлпонга, айниқса, маъқул бўлган. Аслини олганда, Боту Фитрат ва Чўлпон шеърлари асосида тарбияланган.

Лекин 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб зиёлилар эски ва янги авлодларга ажратила бошланди. Боту сингари ёшлар ҳали ўттиз ёшга кирмаган Фитрат ва Чўлпон каби «эски» авлод вакилларига қарама-қарши қўйилди. Ботулардан уларга қарши курашиш талаб этилди...

Ўша кезларда Москва қайноқ адабий-маданий ҳаёт оғушида яшар, ёшлар эса, бир томондан, Н.Гумилев, А.Ахматова, С.Есенин, иккинчи томондан, В.Маяковский, А.Безименский, А.Жаров сингари шоирларнинг асарлари билан нафас олар эдилар. Боту ҳам ана шу адабий-маданий иқлимда шакллана бошлади. У ҳатто университет ёшлар ташкилотининг йўлланмаси билан Красная Пресня туманидаги фабрикаларнинг бирида ташкил этилган сиёсий билимни ошириш тўғарагига раҳбарлик ҳам қилди...

* * *

Ботунинг Тошкентга қайтиши. 20-йилларнинг ўрталарида Москва ва Ленинград сингари Россиянинг марказий шаҳарларида ўқиб келган ёшлар унча кўп бўлмаган. Шунинг учун ҳам нафақат ота-оналари, балки ҳамшаҳарлари, ҳатто бутун Ўзбекистон уларни интиқлик ва катта умидлар билан кутиб олган.

Боту Москвага ўқишга боришидан аввалроқ шоир сифатида танилгани учун унинг ҳатто ишчилар факультетини битириб, Тошкентга қайтиши ҳам қувончли воқеа ҳисобланган. «Туркистон» газетасининг 1923 йил 21 июль сонида Тўлқин исмли мухбирнинг «Ўртоқ Боту Туркистонга қайтди» сарлавҳали қуйидаги хабари шундан гувоҳлик беради:

«Ёш шоиримиз ўртоқ Боту (М.Ҳодиев) бу йил Масковдаги биринчи ҳукумат дорилфунуни — ишчилар факультетини битирди. Бу ишчилар факультети Русия ўрта мактабларининг биринчиси саналадир. Ўртоқ Боту ўзининг ижтиҳоди соясида рабфакнинг уч йиллик дарсини ҳаммасидан имтиҳон берган ва студентларнинг биринчиларидан бўлиб ўрта мактабни битирган саналадир. Туркистон жумҳуриятининг Масковдаги ваколатхонаси ва студентлар комиссияси ўртоқ Ботуга берган мукофоти билан тақдим этган адресида «Туркистон жумҳурияти ваколатхонаси ва студентлар комиссияси Сизнинг ишчилар факультетини битириб, мафкура фрунтида чарчамайтурган курашчилигингиз билан табрик этадир. Сиз Туркистонда яшовчи ерли халқнинг биринчиларидан бўлиб олий мактабга йўл бошладингиз. Сиз ўзингизнинг чарчамайтурган курашчанлигингиз орқасида Туркистон ёшларига намуна бўлиб, уларнинг диққат-этиборларини илм-фанга қаратдингиз. Ваколатхона ва студентлар комиссияси шодлик ва олқиш билан Сизнинг хизматингизни тақдир қилиб, келгусида ҳам олий

мактабда Сизнинг шул тиришчанлигингизни кўриш орзусида қоламиз». Қизил Русиядаги ишчи-деҳқонларнинг ўрта мактабини битирган ўзбек ёшларидан ўртоқ Боту биринчигинадир. Ўртоқ Боту биринчи ҳукумат дорилфунунининг иқтисодий факультетига ўқишга кирдики, келгусида иқтисодчиларимиздан бири бўлгусидир».

Бу хабар ўзбек халқининг Боту сингари ёшлар келажигига катта умид ва ишонч билан қараганидан далолат беради.

Ботунинг Москва Давлат университетининг иқтисод бўлимини ўзбеклардан биринчи бўлиб тугатиб келиши эса бундан ҳам кўра ҳаяжонли воқеа эди.

«Ер юзи» журнали ўзининг 1927 йилдаги 18-сонида Боту расми билан бирга қуйидаги хабарни ҳам эълон қилган:

«Боту Ҳодиев Масковда давлат дорилфунунининг иқтисод факультасини яқинда битириб, Ўзбекистонга келди. Бу йил Ўзбекистонда ишлаб, диплом ишини бажаради. Ўртоқ Боту ҳозир Самарқандда Марказий фирқа кўмитасининг ихтиёридадир. Боту ўзбеклар орасида иқтисод факультасининг тўнғич боласидир».

Боту Тошкентга олий маълумотли иқтисодчи дипломи билан қайтиб келгач, 1927 йил январида Ўзбекистон К(б)П Марказий Кўмитасида инструктор лавозида қисқа муддат хизмат қилди, айна пайтда Самарқанддаги Марказий партия мактабида воиз (лектор) ва раҳбар (директор) вазифасини бажарди. Сўнг Марказкўмнинг матбуот бўлимига мудир этиб белгиланди. 1928 йил январида эса Самарқанд округ партия ташкилоти тарғибот ва ташвиқот бўлимига мудир этиб тайинланди. Боту мазкур бўлимнинг мудир сифатида «хотин-қизлар озодлиги» масалаларига катта эътибор берди; «Аланга» ёшлар журнаlinesи ташкил этиб, унинг биринчи муҳаррири бўлди; шунингдек, «Қизил қалам» адабий уюшмасининг ташкилотчиси ва раҳбари сифатида адабий жараёнда фаол иштирок этди.

Шу йилларда республика раҳбарларининг умид кўзи Ботуга қаратилган эди. Улар Ботуни партиявий ишларда обдон пишитиб, сўнг республика миқёсидаги юқори мартабаларга кўтариш ниятида эдилар. Унинг 1929 йил 28 августда Халқ маориф комиссари ўринбосари этиб тайинланиши ҳам шу мақсаддаги дастлабки қадамлардан эди.

Боту ижодий ва ижтимоий фаолиятига қизгилар. Ботунинг илк шеъри 1919 йилда ёзилган. Бўлажак шоир шу вақтда эндигина ўн беш ёшга қадам қўйган эди. Шундан кейин унинг вақтли матбуот саҳифаларида бир неча шеърлари эълон қилинди. 1922 йилда эса «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида Фитрат, Чўлпон, Элбек шеърлари билан бирга улар издоши бўлган Ботунинг ҳам дастлабки шеърлари нашр этилди. Фитрат ва Чўлпонларнинг ёш шоирни ўз бағрларига олишларида катта ҳикмат бор эди. Улар шу йўл билан ҳам Ботуни ўз таъсир доираларида ушлаб турмоқчи, уни ўз гоё ва интилишлари руҳида тарбияламоқчи эдилар. Аммо кўп ўтмай, яна бир қаттиқ қўл «устоз»нинг борлиги маълум бўлди. Бу янги давр, янги сиёсий тузум, шу тузумни барпо этаётган сиёсий куч эди. Бу устозларнинг ҳар бири Ботуни ўз измига солмоқчи бўлди. Ёш шоир ижодининг дастлабки даврида ҳам адабий устозларига манзур бўла оладиган, ҳам янги тарихий давр руҳи билан тўйинган шеърлар ёзди. 1925 йили «Умид учқунлари», 1929 йили эса «Тўлқин товушлари» тўпламларининг нашр этилиши билан Боту ўзбек ёшларининг энг севимли шоирлари қаторидан ўрин эгаллади.

*Кўнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш йўллар, ёш кучлар излайман.
Ортга тортганга ҳадям — тош,
Ҳар чоқ мен илгари ундайман.*

«Ўзбек қизига» шеърдан олинган бу сатрларда Ботунинг шу йиллардаги ижодий дастури, дунёқарашининг асосий йўналиши ўз ифодасини топган. Чиндан ҳам жамият шу йилларда ўзгариб бораётган, янгилик билан эскилик ўртасида жадид ёзувчилар туфайли бошланган кураш янги тарихий шароитда давом этаётган эди. Модомики, ёшлар янгиликнинг нафақат тарафдори, балки энг аввало, яратувчиси сифатида дунёга келар эканлар, Боту ҳам ўз асарлари билан ана шу ёшлар ҳаётига кириб бормоқчи, уларга ўз орзу ва интилишларини юқтирмоқчи ва шу йўл билан янгиликнинг ғалаба қозонишига ўз ҳиссасини қўшмоқчи бўлди.

Ботунинг шу йилларда ёзган шеърларидан бири С. исмли қизга бағишланган. «Севган қиз» деб номланган ва 1928 йилда ёзилган бу шеър бундай сочма сатрлар билан бошланади:

У севади...

У алангали севгини кўнглида ўстиради, яшнатади.

У чиндан севади...

Унинг севгиси хаёлларни эзади, у дам азобдан, дам роҳатдан безади. Бироқ у ҳар дам севги аллаларини сезади...Унинг қулоқ-ларига ҳар вақт эшитилган:

— Севгисиз яшаш яшаш эмасдир...

— Балиқ сувсиз, кўнгли севгисиз яшолмас...

— Севмоқ ва севилмоқ — буюк саодат...

У бунга ғуборсиз ишончларини бағишлаган...

Бу ҳаяжон шаробини симирган сатрлар ўзбек сахна-сининг бўлажак юлдузи Сора Эшонтўраевага бағиш-ланган эди. В.П.Васильеванинг айтишича, Боту ҳатто Сора опа тўғрисида дoston ҳам ёзмоқчи бўлган. Эҳти-мол ҳозиргина келтирганимиз сатрлар шу дostonнинг дебочасидандир...

Сора Эшонтўраева номи юқорида зикр этилган Бо-бохон Шариповга шоир ҳақидаги хотираларини сўзлаб, бундай деган:

«Мен Боту билан илк бор 1925 йилда учрашган эдим. Бу вақтда мен 14 яшарлик қизча бўлиб, Зебуннисо номли мактабда ўқир, ҳаваскорлар тўғарагида қатна-шар эдим. Ўша йили Москвага Ўзбек драмстудиясига ўқишга иккита йўлланма берилди. Шу йўлланмалардан бирини дастлаб менга беришди, аммо кейинчалик ёшим етмаганлиги сабабли мени қолдирадиган бўлишди. Шун-да бу ишга Боту аралашди. У мени билар эканми ёки эшитган эканми, хуллас, ўртага тушиб, ҳатто Халқ маориф комиссарлигигача бориб, ўша йўлланмани менга тўғрилаб берди. Ўзи бош бўлиб, мени ва Турсуной Саи-дазимовани Москвага бошлаб олиб борди. Биз у ерда ўқиб, санъат сирларини ўргандик».

Боту 1928 йили юқорида тилга олинган шеърини ёзганида ўзи Москвага, Ўзбек драма студиясига олиб борган 14 яшар қизалоқ студияни тугатиб, театр санъа-ти сирларини эгаллаб, ўзбек профессионал театрининг илк қалдирғочларидан бири бўлиб она юртига қайтган ва Сора Эшонтўраева исми билан театр мухлислари даврасида ҳурмат ва эътибор қозона бошлаган эди. Бу, Ботулар, қолаверса, Чўлпон ва Фитратлар орзу қилган келажакнинг аён мевалари эди. Шундай бўлгач, Боту-нинг янги даврни куйлаши табиий эди. Бинобарин, у шу даврни жўшиб куйлашга киришди. Унинг шоирлик нигоҳи янги Сорахонлар туғилажак, янги ҳаёт чечакла-ри бўй чўзажак кунларга — келажакка қаратилди.

Боту шеърлар билан бир қаторда дostonлар, ҳикоялар ва мақолалар ҳам ёзди. «Хайит ҳаром бўлди», «Тоғ қизи» ва «Йўл» қиссаларини ёзишга киришди. Айни пайтда тил ва имло масалаларига фаол аралашди, араб ёзувидан лотин ёзувига ўтишнинг илмий-назарий жиҳатларига катта эътибор бериб, қатор мақолаларни ёзлон қилди. 1928 йилда тузилган Янги алифбо марказий кўмитаси ҳайъати аъзоси сифатида Боку ва Махачкалада бўлиб ўтган йиғилишларда иштирок этди.

Гарчанд мавзуга алоқадор бўлмаса-да, камина хонаси келганда, архив ҳужжатларидан топилган бир маълумотни ошкор қилишни истар эдим. Ботунинг маориф соҳасидаги биродарларидан бири — Қамчинбек (Абдулла Гайнуллин) тергов пайтида бундай маълумотни берган: У (яъни Қамчинбек) 1929 йилнинг июнь ойида Махачкалада янги турк алифбосига бағишланган илмий анжуманда Боту билан учрашиб қолади. Маълум бўлишича, Боту бу анжуманга Боку шаҳридан келган ва озар диёрида бўлган вақтида ўзбекистонлик талабаларнинг мушкул бир аҳволда яшаётганидан хабар топиб, улар билан учрашган ва улар шароитини тубдан яхшилаш учун барча чора ва тadbирларни кўриб келган экан.

Бу вақтда шоир сифатида шуҳрат қозона бошлаган, маданият арбоби сифатида «Аланга» журнали ва «Қизил қалам» уюшмасини ташкил этган, жамоат арбоби сифатида мактаб ва маориф соҳасида ислоҳот ишларини олиб борган, лотин ёзувига ўтишнинг илмий-назарий муаммолари билан қизгин шуғулланаётган Боту эндигина йигирма беш ёшга тўлган эди.

Боту Халқ маориф комиссарлигида узоқ вақт ишламади. Аммо у қисқа вақт ичида маориф тизимини биринчи навбатда юқори малакали педагоглар билан таъминлаш, кекса педагоглардан мақсадли фойдаланиш, ҳунар-техника билим юртлари сони ва сифатини оширишга қаратилган қатор тadbирларни ишлаб чиқиб, маориф тизимини бутунлай ислоҳ этишга киришди. Педагогика фанлари номзоди Йўлдош Абдуллаев берган маълумотга кўра, Боту бошчилигида ҳатто «Ўзбекистон ССР Халқ маориф комиссарлиги ҳақида Низом» ишлаб чиқилади ҳамда шу Низомга тушунтириш хати ёзилади.

Яна шу манбалар берган маълумотга қараганда, Боту Ўзбекистонда ўқитувчилар учун махсус газета нашр қилишнинг ташаббускори бўлган. 1930 йил 14 майда

Боту раислигида бўлиб ўтган ҳайъат йиғилишида «Қизил Ўзбекистон» ва «Узбекистанская правда» газеталарига илова тарзида ўқитувчилар учун варақалар чиқариш масаласи муҳокамага қўйилган ва бу ташаббус маъқулланган. Шундан кейин ўқитувчилар учун «Маданий инқилоб» (ҳозирги «Маърифат») номи билан махсус газета нашр этила бошлаган.

Ботунинг маориф соҳасидаги ислоҳоти заминида миллий мактаблар ва миллий кадрларга эътибор бериш масаласи турарди. У Халқ маориф комиссарлиги ва унинг шахобчаларидаги кадрларни маҳаллий миллат вакилларида тайёрламасдан туриб, ўзбек халқи маорифи ва маданиятини юксалтириш мумкин эмаслигини теран тушунди ва бу тизимдаги улуғ рус шовинизмига қарши мардона курашди.

* * *

Боту сиймосига чизгилар. Ўтган асрнинг бошларида дунёга келиб, ҳаёти Совет ҳокимияти йилларида кечган ва шу туфайли совет-партия идораларида хизмат қилган кишиларга баъзан бошқача кўз билан қараш ва уларни мустабид совет тузумига хизмат қилганликда айблаш ҳеч гап эмас. Ҳаётдан алақачон ўтиб кетган кишиларга айб қўйиш ғоят осон ва қулай: улар ўзларини ҳимоя қила олмайдилар. Аммо бу кишиларнинг бутун умрлари давомида бир лаҳза бўлсин ўзларини ўйламай, халқ ва мамлакат манфаати йўлида жон куйдирганларини тарих кўзгусида кўрар эканмиз, улар фожиали ҳаёти ва тақдирига катта ҳурмат билан ёндашиш лозимлигини ҳис этмай иложимиз йўқ.

Қатағон даврининг аччиқ тузини тотган, умрининг қарийб чорак асрини азобгоҳларда кечирган Лазиз Азиззода Боту ҳақидаги хотираларида бундай самимий сўзларни ёзган:

«Ботунинг руҳида зариф бир туйғу, нозик ҳис, одамийлик бор эди. Халққа хизмат қилиш ғояси унинг миясидан кенг ўрин олганди. У роҳатни, завқни меҳнаткашларга хизмат қилишдан олган. Табиатга руҳ билан эмас, кўз билан қараган. У кенг манглай, кучли иродали, азим бўлиши билан бирга самимий, ...ўзига хос ажиб бир шахс эди. У ёшлик чоғиданоқ жамоат ишларига жўшқин муҳаббат билан киришди ва тездан жамоат арбоблари қаторидан ўзига муносиб ўрин эгаллади. Шунинг учундирки, мен Ботунинг сиймосида доимо бир инсоний севги ва фидойилик сезардим».

Мен Лазиз Азизоданинг Боту ҳақидаги бу дил сўзларини келтирар эканман, ундаги бир иборани қисқартирмай иложим бўлмади. Бу Ботунинг коммунизмга ишонгани ҳақидаги жумладир. Боту ва унинг аксар замондошлари Совет давлати раҳбарларининг коммунизм ҳақидаги афсоналарига астойдил ишонганлар. Бу раҳбарларнинг бепоён мамлакатда яшовчи халқларни тарихнинг боши берк кўчаларига олиб бораётгани уларнинг ҳаттоки тушларига ҳам кирмаган. Боту ва унинг аксар замондошлари шу қадар содда ва ишонувчан бўлишган.

30-йилларда Йўқсил тахаллуси билан унча-мунча шеърлар ёзган Баҳром Иброҳимов Боту ҳақида қизиқ бир воқеани ҳикоя қилган: Улар мактаб ва болалар уйларини текшириш учун Самарқанддан Тошкентга келганларида Боту бир бола билан танишиб қолган. У болалар уйида тарбияланаётган бу боланинг илк шеърларини эшитиб, уларни ўзи муҳаррирлик қилган «Аланга» журналида эълон қилган. Кейинчалик ўзбек шоирлари даврасидан муносиб ўрин эгаллаган бу боланинг исми Ҳасан Пўлатдир.

Боту ана шу тарзда бир неча истеъдодли ёшларнинг ўзбек адабиёти ва санъатига кириб келишига сабабчи бўлган.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Раҳимжон Отажоновнинг Боту ҳақидаги хотираларида ҳам эътиборли жиҳатлар оз эмас. У таниқли шоир билан бўлган учрашувларини бундай эслаган:

«Юзларидан самимият барқ уриб турган йигитча 1921 йилнинг баҳорида Таълим ва тарбия техникумига кириб келди. Бу ўша йили Фарғона вилоят газетаси — «Фарғона»га муҳаррир бўлиб келган Маҳмуд Ҳодиев — Боту экан. Табиатан серҳаракат йигитчани менга ўшанда Қори ака (сўз Т.Н.Қори-Ниёзий ҳақида бормоқда. — Н.К.) таништиргандилар. Маълум бўлишича, Боту эндигина ўн етти ёшга тўлган, унинг фикрлаш қобилияти кенг, рус тилига чечан эди. Ўша куни Боту газетага обуна масаласида маслаҳатлашиш учун келган экан.

Боту «муаллим», «иншааллоҳ» сўзларини кўп ишлатар экан. Кексайиб қолган ота-онасини ташлаб, вилоятма-вилоят кўчиб юриш ҳам жонига теккан эди. Бир тумандан иккинчи туманга, бир шаҳардан иккинчи шаҳарга тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориш учун пиёда узоқ йўл босиш осон эмас эди, ўшанда. Шунда ҳам у умидсизланмас, нурли кунларнинг кели-

шига ишонар эди. Баъзан-баъзан: «Ҳа, майли, бу қи-йинчиликлар ҳам ўтиб кетар, ҳукумат Туркия билан Олмониядан машина сотиб олиш ҳақида музокара олиб бораяпти, келиб қолар», дея ўзига ҳам, бизга ҳам тасалли берар эди.

Ботуни охириги марта 1930 йилнинг 5 майида Фарғонада кўрганман. Ҳозирги Фарғона Давлат университети мен мудир бўлиб ишлаган Таълим ва тарбия техникуми базасида ташкил топган. Ўша куни Боту Халқ маориф комиссарининг ўринбосари сифатида Фарғонада педагогика олий ўқув юртини очиш учун келган эди. Институтнинг очилишига бағишланган тантанали кеча Зобитлар уйи биносида бўлиб ўтди. Боту Ўзбекистон ҳукуматининг Фарғона педагогика институтини очиш тўғрисидаги қарорини ўқиб, катта нутқ сўзлади. Залда ўтирганлар унинг нутқини қарсақлар билан бўлиб турдилар. Боту йиғилиш охирида кўпчиликнинг таклифи билан «Фарғона ёшларига» деган шеърини ўқиб берди:

*Фарғонанинг етим-есир, дардли йўқсил ёшлари,
«Юртимизнинг кўп баҳоли тупроқлари, тошлари
Бир неча йил қон эмди», деб бўлманг сира умидсиз.
Умидсизлик йўқликларга йўл бошлайдир, шубҳасиз.
Илгарига югури нгиз, юксалингиз, учингиз!
Қарши чиқса, тоғни янчинг, танда боркан кучингиз!»*

Юқорида номи тилга олинган Қамчинбек (Абдулла Гайнуллин) 1930 йил 18 октябрь куни бўлиб ўтган терговда Боту ҳақида бундай кўрсатмани берган:

«Боту Ҳодиев билан танишишим 1922—24 йилларда Москвада ўқиган пайтимга тўғри келади. Шу вақтда Москвада таҳсил кўраётган туркистонлик талабалар икки лагерга — ўртоқ Сталин номидаги Шарқ халқлари коммунистик университетида ўқиётган талабалар бир лагерга, бошқа ўқув юртларида таҳсил олаётган талабалар эса иккинчи лагерга ажралиб чиққан эдилар. Мен коммунистик университетда ўқир эдим, шунинг учун дастлаб шу университет талабалари даврасида, кейин матбуотда ўзбек ёшларининг Германияга ўқишга юборилишига қарши мақола билан чиқдим. Мақолам чоп этилганидан кейин талабаларнинг ҳар иккала қисмида узоқ вақт муҳокама қилинди. Кунларнинг бирида Боту билан учрашиб қолдим, шунда у гўё менинг яхши ўйланмай ёзилган мақолам Туркистон ёшларининг тараққиёти ишига катта зарар келтиришини айтди...»

Тергов материалларига қараганда, Қамчинбек ўша кезларда Москвада яшаган Фитрат шаънига ҳам ножўя сўзларни айтган. Боту унинг матбуотда эълон қилган мақоласидан ҳам, Фитратга нисбатан шаккоклик қилганидан ҳам қаттиқ ранжиган.

Тарих фанлари номзоди Очил Қодиров эса шоирни бундай хотирлайди:

«Шоир Боту билан 1926 йилнинг май ойида Москвада танишганман. У ўша йили Москва университети-ни тугатаётган эди. Боту мени хотини Валентина билан ҳам таништирган. У жуда серғайрат, қарашлари маънодор, теран фикрли инсон эди.

Боту рус тилида ҳам жуда яхши шеърлар ёзарди.. Сира ёдимдан чиқмайди. Бир шеъри қамоқда ётган барча маҳбусларга қўлма-қўл ўтиб, ёд бўлиб кетди. Мен оз муддат қамалган бўлсам-да, унинг бир шеърини ёдлаб олган эдим. Ҳозир ҳам эсимда...

Боту 1929 йили Ўзбекистон Халқ маориф комиссарига ўринбосар этиб тайинланганида мен Самарқанд округ фирқа кўмитасида ташвиқотчи бўлиб ишлардим. Кўп масалаларда бамаслаҳат иш юритганмиз. Боту мазкур лавозимда оз муддат ишлаганига қарамай, Самарқанд вилоятининг ўзида ўндан ортиқ шаҳар ва қишлоқ мактабларини очишга шахсан ташаббускор бўлди. Биргина Каттақўрғон туманида ва Пайшанбада унинг ташаббуси билан иккита бошланғич мактаб очилди.

Боту ўта пухта ўйлагани, бақувват фикрлагани учун ҳам тенгқурлари орасида катта ҳурмат ва эътиборга эга эди. У бефойда гап-сўзлардан ўзини тиярди... Боту ёш бўлса ҳам, Фитрат, Чўлпон, Элбек каби улуғлар билан тенглаша оладиган кучга эга шоир эди...»

Замондошларнинг бундай хотираларини қўплаб келтириш мумкин. Улар Ботунинг ҳар томонлама гўзал, меҳрибон, жонкуяр, ташкилотчи, иродали, бир сўзли инсон бўлганидан далолат беради. Бундай инсонлар, афсуски, дунёга ҳар куни келавермайдилар.

* * *

Ботунинг қамоққа олиниши. Андижон вилояти халқ маориф бўлими мудирини Носир Саидов 1930 йил 23 июнь куни Самарқанддан поездда кела туриб, Тошкент вокзалида тушган ва акаси Обид Саидов билан дийдорлашгач, яна Андижонга, бола-чақаси бағрига қайтмоқчи бўлган. Аммо шу куни унинг режаси бузилиб, ким-

лар биландир акасининг уйида меҳмон бўлиб қолган. Улар кечкурун уй бекаси тайёрлаган лағмонни пок-покиза тушириб, узоқ суҳбатдан сўнг уйқуга кетганлар. Аммо кўп ўтмай, Обид Саидов безовталаниб, пировардида вафот этган. Носир шубҳа найзаси ўзига келиб санчилмаслиги учун мурдани суд-тиббиёт текширувидан ўтказишларини талаб қилади. Биринчи текшириш натижа бермайди. Иккинчи текширишда марҳумнинг ошқозон ва ичак деворчаларида заҳар излари борлиги маълум бўлади. Обид Саидов ГПУ айғоқчиси бўлгани ва Ўзбекистон Олий Суди раиси Саъдулла Қосимов устидан ўтказилган суд жараёнида қанчадан-қанча зиёлилар ва давлат арбобларининг босмачилар билан алоқада бўлганликларини фош этганлиги учун унинг ўлимига сиёсий тус берилади. Текшир-текшир натижасида Халқ маориф комиссарлиги тизимидаги 20 кишидан иборат гуруҳ қамоққа олинади. Улар Обид Саидовни ўлдириш мақсадида Самарқандда тузилган яширин аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида айбланадилар. 1930 йил 23 июль куни навбат Ботуга келади ва унга Халқ маориф комиссарлигидаги аксилинқилобчи ва миллатчилар гуруҳининг раҳбари деган жиддий айб қўйилади.

Бу, 30-йилларда тайёрлана бошлаган катта қатағоннинг ўзига хос репетицияси эди. Шунинг учун ҳам кўп ўтмай, маҳбуслар Москвага олиб кетилиб, мудҳиш Бутирька қамоқхонасида сўроқ қилинади. Ҳеч бир айби йўқ маҳбусларнинг икки нафари — Абдурахмон Ғойибов билан Жаббор Нарзикулов қамоқхонада қийноқдан жон беради. Бошқа маҳбуслар мисли кўрилмаган қийноқлар остида ўзларига ва бир-бирлари шаънига тўхмат сўзларини айтишга, бир-бирларининг гўё аксилинқилобий фаолият билан шуғулланганларини «фош этиш»га мажбур бўладилар. Бу, бечора маҳбусларнинг номардликлари эмас, балки қамоқхонадаги кўзи қонга тўлган жаллодларнинг ваҳшийлиги натижасидир.

Кези келганда айтиш жоизки, маҳбуслар Ўзбекистоннинг ёз ойларида қамоққа олинганлари ва ўша ёзги кийимда Москвага олиб кетилганлиги сабабли цемент полда ётиб, минг хил азоб-укубатларни бошдан кечирганлар. Қамоқхона дўкончасидан совун, қанд, папирос, колбаса сингари саноат ва озиқ-овқат молларини сотиб олишга ёки ҳатто ифлос бўлиб кетган кийимларини ювдиришга пул тополмай, роса қийналганлар. Бунинг устига, терговчилар мумкин қадар кўпроқ ватандошла-

ри ҳақида маълумот олиш учун уларга нисбатан қийноқнинг янги-янги усуллари қўлаб турганлар.

Боту бундан бир неча йил илгари паратиф ва ўпка шамоллаши касалликлари билан оғригани учун унинг соғлиги кундан-кунга ёмонлашган. У ОГПУ махсус бўлими раҳбарларига айбсиз эканлиги ҳақида, ёрдам ва мурувват сўраб тинимсиз хат ёзган.

Мана, маҳбус шоирнинг шундай хатларидан баъзи бир намуналар:

*Особый отдел ОГПУ
т. Дьякову*

ЗАЯВЛЕНИЕ

От Бату

Не получая никакой передачи и не имея ни одной копейки, я нахожусь в крайне тяжелом положении: истощение дошло до крайности и чувствую, что я больше не в состоянии жить. Питаюсь только одним супом и черным хлебом, которые плохо действуют на мой желудок. Кроме того, без курения я измучился окончательно.

Прошу, принимая во внимание мое крайнее положение, по возможности улучшить мое питание, как-нибудь обеспечить папиросами и дать возможность получить из дома немного денег.

20/V 31.

* * *

*III ос. отдел ОГПУ
т. Журавлеву*

ЗАЯВЛЕНИЕ

От Бату

Как известно, я страдаю нервными припадками, которые пристают мне в одиночестве. Случаи в Ташкенте и в внутренней тюрьме подтверждают это.

Я третий день сижу в камере один — моих соседей (2 чел.) взяли по приговору. Самочувствие мое резко изменилось и я не в состоянии ручаться за себя. Прошу скорее избавить меня от одиночества — дать соседей.

Вату.

30/VI 31.

* * *

В III отдел ОГПУ

ЗАЯВЛЕНИЕ

от Бату

Я с 14/VIII болею и уже пятый день ничего не ем. Врач разрешает кушать пока только сухари из белого хлеба. Для покупки последнего у меня нет денег. Не знаю, что сделать. Нельзя ли мне помочь деньгами.

Batu.

19/VIII 31.

* * *

*В III ос. отдел ОГПУ
тов. Дьякову
или тов. Журавлеву*

ЗАЯВЛЕНИЕ

Бату М.М.

Я с 20/VIII по 1/IX лежал в больнице и сейчас чувствую слабость. У меня всего навсего осталось 3 коп. денег и не имею возможности не только покупать из лавки белый хлеб и др. самые необходимые вещи, но даже не могу бриться, выкупить сданное на стирку белье и купить мыло. Прошу, если есть возможность, помочь или телеграфно затребовать из Ташкента немного денег.

Batu.

2/IX 31.

Боту Бутирька қамоқхонасида, айниқса, ёлғиз ётган кезларида турли хаёлларга боради, ўзининг, устозлари ва маслакдош дўстларининг хатти-ҳаракатларини қайта-қайта таҳлил этиб, бу хатти-ҳаракатларда миллатчилик ва аксилинқилобчилик унсурларини кўради. Ҳатто ўзининг Совет давлати олдидаги гуноҳларини тан олувчи, Ўзбекистондаги миллатчилик ва аксилинқилобчилик руҳидаги саъй-ҳаракатларни қораловчи асарлар ёза бошлайди. У терговчи номига ёзган бир хатида ҳатто бундай сўзларни ҳам айтади:

ЗАЯВЛЕНИЕ

Бату — Ходиева М.М.

Получил 15 р. Спасибо. Мое нервное напряжение за последние дни даром не прошло: я заболел. Свой роман (черновые наброски) почти закончил — осталась одна, последняя, глава, которую допишу к вечеру завтрашнего дня. Вероятно, Вам известно, что это произведение я начал после получения от Вас бумаги, при сильном угнетенном состоянии духа, конец которого не обещал хороших плодов. Начал работу и почувствовал немалое облегчение. Оно в черновом виде получилось больше 200 кн. страниц. Я в это произведение вложил все свое понимание, ощущение, одним словом, всю свою душу. Какова марксистская выдержанность, художественная ценность его — не знаю, и это не мое дело. Только скажу одно: мне кажется, что оно не бесполезно...

23/1 32.

Тергов материалларини ўрганиш асосида шундай хулосага келиш мумкинки, Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси (ОГПУ) ходимлари гўё Ўзбекистон Халқ маориф комиссарлигида «уя қурган» «миллатчилик ва аксилинқилобчилик ташкилоти» тўғрисида сидқидилдан маълумот бериб, Совет давлати олдидаги «гуноҳ»ини шу йўл билан ювганидан сўнг Ботуни озод қилишга ваъда берганлар. Ҳар ҳолда Боту Тошкент ва Москва қамоқхоналарида озод бўлиш умиди билан яшаб, шеърлар, қиссалар ва ҳатто роман ҳам ёзган. Акс ҳолда, Боту қамоқхонада кундалик зулм, зўравонлик ва ҳақоратни кўра туриб, бадий асар ёзишга ўзида на куч ва на илҳом топмаган бўларди.

Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси Шарқ бўлими раҳбарлари Ботуни алдадилар. 25–26 яшар йигитнинг Совет давлати олдида бирор айби бўлмаганига қарамай, 1933 йил 31 март куни уни, шунингдек, Маннон Рамзий, Носир Саидов, Собир Қодиров, Қажумхўжа Алиев ва Қамчинбек (Абдулла Гайнуллин)ни дастлаб ўлим жазосига ҳукм қилдилар, сўнгра бу жазо 10 йиллик қамоқ муддати билан алмаштирилди. Боту жазо муддатини ўташ учун Соловец оролларидаги концлагерга юборилди.

Соловец оролларида. Совет давлати ўзининг биринчи концлагери учун жойни Шимолий Муз океанига туташ Соловец оролларида танлаган эди. Бу ердан қочиб кетиш ҳам, тирик қайтиб келиш ҳам амри маҳол эди. Ўрта Осиёдан Соловец оролларига бориб қолган аксар маҳбуслар биринчи йилнинг ўзидаёқ совуқдан қирилиб кетганлар.

Қамоқ муддатини ўташ учун бу ерга юборилган Боту Тошкентдаги оила аъзолари билан хат ёзиш ва хат олиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Бундай чекловларга қарамай, Валентина Петровна 1936 йилда тегишли идоралардан рухсат олиб, Ботунинг онаси ва синглиси билан бирга Соловец оролларига боради.

Ушбу машаққатли сафар қатнашчиларидан бири — шоирнинг синглиси Хайри Ҳодиева бундай ҳикоя қилган:

«1936 йили ойим, мен ва Эркили билан Наиманинг онаси уч киши бўлиб, акам муддатини ўтаётган Соловкига бордик. Шамоллатиб қўймайлик, деб Эркилини ата-йин олмадик. Поездда Москва ва Ленинград орқали Кемь пристани (сув бекати)га етиб келдик. У ерда беш-олти кун туриб, ҳар куни учрашув жойига бориб турдик. Соловкига сургун қилинган маҳбусларни пароходда шу ерга олиб келишар экан. Акам Соловкига сургун қилингани ва бу ерда иқтисодчи бўлиб ишлаётганидан мамнун эканлигини айтди. У уйдагилар, болалар, айниқса, жажжигина Наима ҳақида кўпгина саволлар берди. Ўзи ётган камерага гуллар экиб, уларга қараб, болаларининг бўйи қанчага ўсганини тахмин қилишлари ҳақида сўзлаб берди.

Акам жуда меҳрибон киши эди. Ҳаммага ёрдам берарди. Агар бирор киши ундан ёрдам олишни ўзи учун ор деб билса, уни қандайдир йўл билан қўллаб-қувватлаш учун кийим-кечакларини арзон-гаровга ҳам берарди. Ўзининг эса бор-йўғи биттагина костюми бўлган...

Биз акамиздан кўплаб хат олардик — улар ЖЭҚка қарашли уйнинг болаҳонасида қолиб кетган. Ўша вақтда одамлар тинтувдан кўрқиб, ҳеч нарсани сақлашмаган: хатлар ва китобларни қудуққа ташлашган. Акам туфайли ҳамма қариндош-уруғларимиз таъқиб ва тазйиққа учрашган...

Эсимда бор, Ҳамза номидаги театр сахнасида «халқ душманлари»нинг кирдикорларини тасвирловчи асар кўйилган. Бу асарнинг қаҳрамонларидан бири Боту эди...»

Боту туфайли хотини ва норасидалари, айниқса, азоб-уқубатга тўла ҳаётни бошдан кечиришди.

Эри қамоққа олингач, Валентина Петровна ҳар эҳтимолга қарши, ўғли Эркини Ашхабодга, отасининг ҳузурига юборган эди. Эркили бегона шаҳар ва бегона муҳитда азбаройи зериккани ва ётсираганидан Тошкентга яширин равишда қочиб келиш режасини тузади. Аммо у йўлда адашиб, тасодифан Эронга бориб қолади. Қариндошлар Эркини сотиб олишга мажбур бўладилар. У Тошкентга келиб, Сиддиқ ва Юнус амакиларининг уйида яшай бошлайди.

Эркили Тошкентдаги Шумилов номли мактабнинг учинчи синфида ўқир экан, Мунаввар Аҳмаджоновна деган ўзбек тили ўқитувчиси синфга кириши биланоқ бундай сўзларни айтади: «Болалар, биласизларми, бизнинг ҳукуматимизда халқ душманлари уя қуриб олишган экан. Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Сегизбоев, Манжара...» Ўқитувчи «халқ душманлари»нинг номларини бирма-бир нафрат билан санар экан, Эркилига қараб, дейди: «Мана, синфимизда сизлар билан ёнма-ён Эрик ҳам ўқияпти. Ёмон бола эмас, ўқишлари ҳам яхши. Аммо унинг отаси ҳам мамлакатимизга буржуйлар, капиталистлар, бойлар ва босмачиларнинг қайтиб келиб, ҳукмронлик қилишини истаган душманлардан экан...» Эркили ўқитувчининг бу сўзларини тинглар экан, қўллари беихтиёр партанинг эгма тахтасини ошиқ-мошиқидан ажратиб олади ва тура солиб, шу тахта билан ўқитувчининг бошига туширади...

Орадан бир қанча вақт ўтиб, Эркили Ҳодиев Олой бозорида собиқ ўқитувчисини тасодифан учратиб қолганида ўша тахтанинг излари унинг манглайдан ҳали ҳам кетмаган эди...

Боту қамоққа олинганидан кейин Валентина Петровна эрининг Совет давлати олдида мутлақо гуноҳсиз, аксинча, ватанпарвар, халқпарвар, тараққийпарвар, ажойиб инсон эканлигини айтиб, кирмаган эшиги қолмайди. Аммо бирор идора раҳбари унинг сўзларига қулоқ осмайди. 1941 йил июлида эса унинг ўзи қамоққа олиниб, 10 йиллик қамоқ жазосини ўташ учун Магаданга

юборилади. 15 яшар Эркли билан 13 яшар Наима энди онасиз ҳам қоладилар.

Ўзбекистон НКВДсининг ўша кунларда қабул қилган қарорига кўра, Боту оиласининг бошқа аъзолари ҳам сургун қилиниши лозим эди. Аммо Эркли билан Наимани тақсимот пунктига олиб борганларида, икки дийдираган ва кўз ёшлари шашқатор оқиб турган бола-ни кўрган ходималардан бири раҳми келиб, Ботунинг ота-онаси қўлида қолишига ижозат беради.

Лекин орадан кўп ўтмай, бошқа «халқ душманлари»нинг 15—16 ёшга тўлган фарзандлари қатори, Эркли ҳам қамоққа олинади. Аввал унга 10 йил берилади, кейин бу муддат 4 йилга қисқартирилади. Ва Эркли Ҳодиев бу муддатни ўтаб, 1946 йилда озодликка чиқади.

1950 йили Валентина Петровна ўн йиллик қамоқ жазосини Совет мамлакатининг энг даҳшатли жойларида тўла ўтаб, омон-эсон фарзандлари бағрига қайтиб келади. Шу вақтда Наима Маҳмудова институтни битириб, Хивага йўлланма олган эди. Эридан жудо қилинган, уйи тортиб олинган, Тошкентда яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган Валентина Петровна болалари билан Хивага йўл олиб, 1958 йилда оқлангунига қадар ўша ерда яшайди.

1937 йилнинг мудҳиш воқеалари бошлангандан кейин Боту яширин равишда Тошкентга олиб келинади, сўнг Москвага олиб борилиб, 1938 йил 9 май куни Совет давлатининг ашаддий душмани сифатида отиб ташланади.

Боту шу тарзда яқин орада дийдор кўришиш ҳақида фарзандларига берган ваъдасини бажара олмайди.

* * *

Ботунинг фожиали ҳаёти ва тақдири тўғрисида кўп сўзлаш мумкин.

Аммо ҳамма нарсанинг меъёри бўлади. Жабрдийда шоир тўғрисида ҳам узоқ сўзлаб, китобхоннинг сабр косасини тоширмоқчи эмасман.

Агар ҳурматли китобхонлар ушбу муқаддима сўзларини ўқиб, қатағон даврининг бегуноҳ қурбонларидан бири — оташин шоир ва жамоат арбоби Боту ҳақида бирор тасаввурга эга бўлиб, унга нисбатан ўзларида

хурмат туйғусини ҳосил қилган бўлсалар, камина ўз вазифамни бажарган бўламан.

Энди ушбу муқаддимани бутун умри давомида Боту ҳақидаги хаёллар билан яшаган, унинг соғ-омон қайтиб келишини кутган ва унинг шоир сифатида ҳаётга, китобхонлари бағрига қайтиши учун кўп ишлар қилган Валентина Петровна Васильеванинг қуйидаги сўзлари билан тугатсам:

«Замон яхши ишни ҳам, ёмон ишни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади, аммо тарих қолади. Кишилар авлодларга мерос бўлиб қолувчи ишлари ва хатти-ҳаракатлари билан, жўшқин уммонга интилган дарё тўлқинлари сингари, халқ ва инсоният тарихига кириб қоладилар.

Агар инсон ўзи учун яшамай, аксинча, бошқалар учун, келажак авлодларнинг бахт-саодати учун яшаса, миннатдор авлодлар уни асло унутмайдилар».

Маҳмуд Ҳодиев — Боту ана шундай чин инсонлардан эди...

Наим Каримов

Шеърлар

Илк сатрлар

ЁЗ КУНИ

Қиш куни ўтиб, ёз куни келди,
Ер юзин олган қорлар тугалди.

Ҳар ким эғнидан пахталик тушган,
Юпқа кийимлар, боқинг, кийилган.

Чечак очилди боғларда бу кун,
Булбул чиқарар ёқимли бир ун.

Бутун оғочлар чиқарди япроқ,
Улуғ Тангрининг қудратига боқ.

Қушлар сайрашур оғочга қўниб,
Ҳар кимни кўрсанг юрар шодланиб.

Ғир-ғир шамоллар юзга урарлар,
Кўнгилга қандай шодлик берарлар.

Қиш ўтди эмди, эй туронликлар,
Битсин ялқовлик, туркистонликлар!

1919 йил 24 июнь

ПАРЧА

Кўнглимда бўлган севги тамуғи
Дардли руҳимнинг севган озуғи.
Бу тамуғ¹даги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг битар ёруғи.

¹ Тамуғ — дўзах.

ТЕМИР ҚОЗИҚ ЮЛДУЗИГА

Кенг бўшлиқнинг юксагида бу ўриндан кўзғолмай,
Ўзга нузли юлдузлардек кенг ўлкада ўйнолмай,
Кечалари кўзларидан ўтли ёшлар оқизиб,
Севганини эслай турган ошиқ каби қайғуриб,
Тип-тинч ерга боқиб турган Темир қозик юлдузи!

Кенг чўлларда, денгизларда йўлдан чиққан йўлчилар
Марҳаматли сен юлдузга қараб йўлни топарлар.
Тип-тинч тунда йўлни билмай кўрқинч аро қолганлар
Сен гўзалнинг кўмагинг-ла кўрқинчлардан қутулар.
Эй кўмакчи, марҳаматли Темир қозик юлдузи!

Кўрқинч, жонсиз, тип-тинч, улкан, қайғу-алам чўлида
Қийноқ билан бита ёзган мен йўқсилга йўл кўрсат.
У йўл билан бу кенг чўлдан узоқлашиб кетайин,
Кўнглимдаги энг муқаддас тилагимга етайин,
Кетиб кўриб, сўнгра... истар экан битайин!

1920 йил апрель

ЎЗБЕК ҚИЗИГА

Ўйноқ қизча, эркин-эркин ўйнаб ол,
Эрта-индин эркинг кўлдан кетадир.
Эркаланиб бир-икки кун қувнаб қол,
Эрка кўнглинг ҳасратларга ботадир.

Нурлар сочиб ўйнаб турган кўзларинг
Эрта-индин ғам ёши-ла тўладир.
Севинч порлаб, кулиб турган юзларинг
Дард остида сап-сарғайиб сўладир.

Кўксингдаги эрк чечагин бой бериб,
Эрта-индин мотам гулин тақарсан.
Кўлингдаги бахт чолғусин синдириб,
Қайғу-алам ўчоғида ёқарсан.

Табиатда яшнаб турган юзингга
Эрта-индин манхус ўртук тутарсан.
Ана сўнгра қоп-қоронғу зиндонда
Йиғлаб-сиқтаб ўлимингни кутарсан.

Бояқиш қиз, эркалиниб ўйнаб ол,
Эркалиниб бир-икки кун қувнаб қол.

1920 йил сентябрь

ПАРЧА

Чал!.. Қиллардан мунгли-мунгли титрак унлар чиққунча,
Кучсизланган дардли руҳим юксалгали талпинсин.
Қоп-қоронғу тубанликда яраланган қуш каби
Инграб-инграб ётган кўнглим бир озгина тинчлансин.

1920 йил апрель

КУЗ КУНИДА

Кучсизгина силкинган бу нозли япроқлар
Баҳор кунларидан айрилгач, сарғайиб
Ҳижронлар ичида эзилган кўнгилдан
Ўлим шамолларини кутиб туралар.
Ёз куни еллари нозлича эсганда,
Бутун тол бутоқлар кулишиб турганда,
Қуёшнинг ёруғи жилмайиб тушганда.
Гўзаллик тангриси бунларга кўнганда
Бунларнинг ҳоллари бундай эмасди.

Ўз тусин йўқотган бу сўлгин чечаклар
Маъшукнинг хуснига тўймасдан йиғлагур
кўзлардек
Мунгланиб, дардланиб, ҳар ёққа термулиб,
Тўкилиш кунларин кутиб туралар.
Бу гуллар нозланиб, тўлғаниб, ҳид сочиб,
Севги булбулини ошуфта қиларди.
Совда юлдузидек кўринган юзлари
Кўзларни эркисизча ўзига тортарди.

Бу кунги ҳолатни кимса сезмасди.

1920 йил октябрь

НАВОИЙ

Бир замонлар элимиз
Қоронғуда қолмишди.
Бу чоқларда тилимиз
Ёрли¹ исм олмишди.

У чоқларда етишган
Бизнинг адиб, шоирлар
Тўғри йўлдан оздилар;
Ўзга элнинг тилида
Анча асар ёздилар.
Ўз тилини ёмонлаб,
Ўзга тилни севдилар.
Араб, форсий тилларин
«Гўзал тилдир», дедилар.

«Бу тушунча янглишдир,
Ўз тилини севмаслик
Энг ярамас бир ишдир.
Биз яшамоқ истасак,
Тилимизни севайлик.
Бизнинг тилни ярамас,
Ёрли, деган кишилар
Янглишалар, шубҳасиз.
Бизнинг тил ҳам бой тилдир»,
Деди онгли бир киши.

Араб, форсий қуллари
У сўзларни эшитгач,
Хохолашиб кулдилар.
Мазах қилиб: «Бу киши
Телба бўлмиш», дедилар.
Бундай янглиш сўзларга
У киши ҳеч боқмади.
Буюк тилак йўлида
Кеча-кундуз ишлади.
Сўзларининг ҳақлигин
Ишлар билан кўрсатди.

«У киши ким?» десангиз,
Айтиб берай, ўртоқлар.

¹ Ёрли — камбағал.

У кишини билсангиз,
Буюк шоир Навоий.
Шунинг учун, болалар,
Навоийни севайлик.
Навоийнинг отини
Олтин билан ёзайлик.

*Тошкент,
1921 йил апрель*

ГУЛЁР

Қуш уяси бузилди,
Аҳд иплари узилди,
Ўзга тузук тузилди.
Ин бузилгач қуш кетди,
Аҳд иплари узилгач,
Мен йўқсилдан эс кетди.

Қоп-қоронғи зиндонга
Сени кучлаб солдилар,
Мени Мажнун қилдилар;
Сен яшарсан зиндонда,
Севмадигинг бир ёвуз
Зиндончининг кўлинда...

ҲИЖРОН ТЎЛҚИНИ

Бутун кечада хаёлга чўмиб,
Ёниқ руҳимни қайғуга кўмиб,
Ҳижрон ўтида ўртаниб, куйиб,
Гўзал малакни эсламакдаман.

Биз яшайтурган бу тубанларга
Нур сочиб турган ой, юлдузларга
Юрак дардларин сўзламакдаман,
Гўзал қуёшни эсламакдаман.

Кўкрагим ўтли, юрагим дардли,
Руҳим қайғули, кўзларим ёшли,
Бояқиш кўнглим чин муҳаббатли,
Гўзал чечакни эсламакдаман.

Меним париштам бундай тунларда
Эслармикан ҳеч мен йўқсилни-да?

*Тошкент,
1921 йил 18 июль*

СҮРМА!

Сүрма, ұртоқ, кўзларимда ўтли ёш қайнашганин,
Сүрма ҳеч бир юзларимда қайғулар ўрнашганин,
Сүрма бу мажнун кўнгилнинг дард ичида ёнганин,
Сүрма бу маҳзун хаёлнинг қай очун¹да юрганин.

Бу сўроқларга жавоб кўнгил сирич очмоқ, демак,
Дардли қалб вулқонларидан лавалар сочмоқ, демак,
Лавалар сочмоқ бутун борлиқни йўқ этмоқ, демак,
Марҳамат йўқ, тўғрилиқ йўқ дунёдан кечмоқ керак.

Дардлилар дард англатормас дардсиза сўзлов билан,
Кўрсатиб бўлмас қуёшни кўзсиза мақтов билан.

*Қўқон,
1921 йил июль*

ЕТАР ЭНДИ!

Кўп чоқлардан бери бизнинг юртимизнинг кўкини
Бошдан бошлаб қолаб турган қалин қора булутлар,
Қачонгача кўрсатмайсиз бизларга, эй жонсизлар!
Ёғдулардан яратилган юлдузларнинг юзини?
Ёруғликни севатурган бизнинг тиниқ кўнглимиз
Қачонгача қоронғулар аро қолар бўғилиб?

Етар энди, ёруғликдан маҳрум этиб бизларни,
Шунча чоқлар нур йўлини тўсибгина турдингиз.
Парда бўлиб нур сочувчи юлдузларнинг юзига
Кўнглимизни куз чоғининг япроғидек қилдингиз.

Йиртилингиз, эй ярамас, қалин, қора пардалар,
Ҳеч ёзуқсиз юлдузларнинг нурли юзи очилсин!
Йўқолингиз ёруғликни тўса турган булутлар,
Юртимизга энг юксакдан ёруғликлар сочилсин!
Қоронғулар ичра қолган мунгли, синиқ кўнглимиз
Ёй²кунининг табиати янглиғ кулиб севинсин!

¹ *Очун* — дунё.

² *Ёй* — ёз.

* * *

Тоғларда юрган эркин кийикни тутиб боғлама,
Муҳаббат дарди эзган кўнгилни яна доғлама.

Эрка кийикнинг кўзлари яна ёшга тўлмасин,
Дардли кўнгилнинг ёниқ оқлари вулқон бўлмасин.

Кўй, ўйноқ кийик кенг табиатда яйраб ўйнасин,
Юзингни кўрсат, бояқиш, кўнгил бир оз яйрасин.

БУ ОВОЗ

(Фарғона харобаларини эслаб...)

Қайдан келадур
Бу титроқ овоз?!
Кимнинг қўлида
Дард куйлайди соз?!

Табиат бўлмиш,
Ёғдулар сўнмиш,
Дунё тинчланмиш,
Тинчлик уйғонмиш,
Барча тинглайдур,
Бу қандай овоз?!

Бу мунгли овоз
Кўкдан келмайдур.
Бу каби овоз
Дард тўлқин урган
Тубанликларда,
Алам қайнаган
Харобаларда
Жавлон этадир.

Бу дардли овоз:
Зулм наштари;
Тикан юракнинг
Инграшларига
Жуда ўхшайдир.
Даҳшатли сирлар
Сўйлаб титрайдир.

1921 йил 14 сентябрь

ТИЛАК

Сира толмас қанотларим бўлсайди,
Кучсизлигим сира қолмай битсайди.

Чин нур тушмас, тубанликдан қочардим,
Юксакларга, аршларга чиқардим.

Дунёмизга зулм, ваҳшат, бузуқлик
Сочатурган манбаларни бузардим.

Чин эркинлик, чин саодат, чин роҳат
Ёғдуларин дунёмизга сочардим.

1921 йил сентябрь

Умид учқунлари

*Кўкка учган қип-қизил учқунларим,
Нур сеполмай ўчса ҳам ўчмас уним.*

* * *

Ўсди «Умид учқунлари»,
Тошди кураш тўлқинлари.
Биров билар, биров билмас.
Биров балки кўзга илмас...
Бироқ тўлқин тошар, тинмас,
Унинг товши яшар, синмас...

ЁШЛАР УЧУН

Эски турмуш, эски уй
Ёш кўнгилни қийнагай.
Эски чолғу, эски куй
Ёш юракни тирнагай.
Эски қонун, эски йўл
Ёшни олға элтмагай.

Янги турмуш излаган
Кўп тўсиққа учрагай.
Юксалишни истаган
Қаршилиқдан қўрқмагай.

Ёш билак — кучли билак
Ҳормасин ҳам толмасин.
Ёш билак — нурли тилак
Порласин, ҳеч сўнмасин.
Ёш билак — ўтли юрак
Ҳеч умидсиз бўлмасин.

*Тошкент,
1921 йил 16 сентябрь*

УЙҒОТИШ

Тур. ўғлим, иш вақти — тонг отди,
Кун баланд ерларга нур сочди.
Жимжитлик кўрғони бузилди,
Тебраниш тузуги тузилди.

Кўрпанинг кучоғин севмакдан
Ҳеч унум, ҳеч лаззат кўрмайсан.
Кўз юмиб, тонг юзин кўрмакдан
Қочиш-ла бахтли ҳам бўлмайсан.

Тонг гўзал, кўк тиниқ, губор йўқ,
Тонг ели ҳид сочиб эсмакда.
«Ишлашсиз бўлмагай дунё тўқ» —
Сўзлари ҳар ёқдан келмакда.

Қушлар ҳам инларин тарк этди,
Яшашга йўл излаб кетишди.
Жонлилар барчаси ишлашга,
Лаззатли яшашга киришди.

Қўшнилар кўпдандир турдилар,
Оёққа кўн этик кийдилар.
Этакни белбоққа урдилар,
Кетмонни елкага қўйдилар.

Яшашнинг ингичка таноби
Кетмонлар тебратган қўлларда.
Ёш-қари кўзларнинг қараши
Ўроқлар из солган йўлларда.

Ўроқнинг оқ юзин занг босса,
Эл кўнгли мотамга ўралгай.
Кетмоннинг қирғоғи қайрилса,
Ўт ёнган кўзларга ёш тўлгай.

*Маскав,
1922 йил 26 июль*

ШОКИР СУЛАЙМОН АЛЬБОМИГА

Кечаси ойсиз, кундузи кунсиз
Ёвузликларга чидаган унсиз —
Ўлкадан келган азамат йигит.
Тўсиқ учратмай тилагингга ет.

Маҳкум ўлкада ўсган оғочлар
Қайғу-мунг ила бошларин эккан.
Бунда ҳовлиққан катта ариқлар
Қўрқинчдан телба тахтига етган.

Мудрашдан озод ўйноқи кўзлар
Ҳар пучмоғида сир кўрмай қолмас.
Оёқ остида топталган ўтлар
Истаган тусин берарми, олмас?

Бизни ўстирган ўлка доғларин
Қуруқ кўз ёши арта олгайми?
Тенгсизман деган зулмат тоғларин
Бўғиқ фарёдлар йиқа олгайми?

Ўлкамиздаги йиғлоқи эрлар
Чақалоқ каби йиғлай берсинлар.
Соф юракларни қоронғиликда
Умидсизлик-ла тиглай берсинлар.

Турмуш денгизин шамол кўзғотса,
Сен ҳам кўзингга ёш тўлдирмагил.
Мунгли нағмалар дардни уйғотса,
Умидсизлардек фарёд қилмагил.

Жанг майдонида жавлон эттали
Отланганларнинг олдинги сафи
Сен билан тўлиб гуркираб турсин.
Умид кўзлари сени-да кўрсин.

1922 йил 26 июль

БИЗНИНГ ТОВУШ

Йўқсил элда дард кўпайтган, онг камайтган хон билан
Сўнги майдон қургали ҳам унга зўр гўр қазгали
Эзгу байроқ, боқ-да, тутдик: жангимизни ёзгали.
Эй муаррих, ушла ёзғич, бизни эсла шон билан.

Кўнглимиз тўқ, чайқалиш йўқ бизнинг сон оз бўлса-да,
Тебранишни тўхтатиш йўқ, йўлга тўсқин тўлса-да.
Зўр денгиздек тўлқин урган ғайратимиз олдида
Эски хоннинг тахти титрар қанча олий бўлса-да.

Биз, умидли ёш йигитлар, ёшли кўзга қаршимиз,
Ҳар томондан тўлқин урган бизнинг ўткир товшимиз.
«Ёш юраклар, бизнинг сафга, қўрқоқ ўртоқ, қоч нари,
Дунёмизга орқа бер-да, онгни йўлла «йўқ» сари».

*Маскав,
1922 йил*

КИЧКИНА АРМУҒОНИМ

Хайринисо Мажидхон қизига

Қора турмуш чангалидан қутулиб,
Эрк чечагин тақа олган кучли қиз.
Эски одат санамларин парчалаб,
Эрк-тангрига сажда қилган руҳли қиз.

Йўлинг тўғри, ортга боқма, кета бер,
Илгарилаш ашуласин айта бер!

Тўғри йўлинг нурли, узун, улуғдир,
Улуғ йўлнинг тармоқлари чексиздир.
Тармоқли йўл тажрибасиз, соф садо,
Кўзлар узун хатар билан тўлиқдир.

Ишонаман: сенинг кўзинг — ўткир кўз,
Миянг кучли... керак эмас бошқа сўз.

Тор қафасдан қочиб кўкда ўйнаган,
Эркинликнинг қучоғида дам олган
Гўзал қушнинг овчилари кўп бўлгай,
Пайт келса, қуш тубанларга тортилгай.

Бу ҳақиқат, учар экан қараб уч,
Эҳтиётсиз юксалишдан умид пуч.

Сенга қарши бугун кўкка юксалган
Лаънат, қарғиш «ҳеч»дан кўра «кеч»гина.
Келгусида йўлларингга тўшалган
Раҳмат, олқиш қаршисида кичкина.

Илгарила! Йўл сўнгида ёруғлик,
Югуришга зарар этмас оруғлик.

*Маскав,
1922 йил*

БИЗНИНГ БАЙРАМ

Рўза байрамида

— Қалай, ўртоқ, эсонмисиз?

— Бургутдек!

— Жуда яхши...

Енгил бўлинг булутдек.

— Кўринмайсиз?

— Кўринамиз; бироқ йўлдош эрларга,
Боролмаймиз ундай-бундай ерларга.

— Ҳа... Ишларингиз, кучингиз?

Йўл қалай?

Сизнинг соғлиқ?

— Яхшиликнинг тахтида.

Бугун байрам...

Байрам билан қутлайман.

— Кўп қуллуқлар!

Мен ҳам сизни йўқлайман.

Бизнинг байрам — ишимизнинг бахти-да.

Ишимизни қуёш нури ўйнатса,

Бошимизни билим кучи уйғотса.

Бўлгусидир бизнинг учун чин байрам.

— Бу байрам-чи?

— Бу-да элга зўр байрам...

Бироқ ҳозир от солдирган биз учун

Бундай байрам — ўйинлардан чиройлик.

Байрамдаги бўш ишлардан унумлик.

«Тилак» борким, борлиғимиз у учун.

Бу тилакнинг гўзаллигин кўрганлар,

Унга дилни банди қилиб берганлар
Ундан бошқа ҳеч нарсага қаролмас,
Қаролса-да, тузуккина кўролмас.
Шунинг учун бу байрамда бизлар ҳам
Ўзгалар-ла ўйнамаймиз, кулмаймиз:
Етишган кун кўзлаб қўйган ўринга
Суюнч, ўйин, кулгини тинч қўймаймиз.

*Маскав,
1923 йил 18 май*

АРАФА КЕЧАСИ

Яна йиғи: ўликларга сажда қилиш бошланди,
Яна умид юрагига наштар учи ташланди.

Тўрт томондан кўтарилган сирлар тўла товушлар
Тинч кечанинг нашъасига мунг, қайғулар бағишлар.
Олам қули юраклардан титраб чиққан бу «дод»лар
Йўқликларга ботар экан, қолдирадир қарғишлар.

Бу йиғилар, бу сиғилар басталанган куйлардан
Ёғиб турган ҳасрат, нафрат кўнгилларни чуқурлар.
Амал учун қайғулардан махсус кафан тўқурлар,
Бу куйларни тўхтатишга кўмак керак эрлардан.

Қачонгача байрамларни йиғи билан қаршилаш,
Қачонгача эски, бузуқ йўлдан чиқмай ҳарсиллаш?

*Тошкент,
1923 йил 23 июль*

ЁШ ЮРАК ТЎЛҚИНИ

I
Тўхтамайман,
Тўхтамайман,
Тўхтамайман ҳеч!
Галга солма!
Вақтни олма!
Мендан олдин
Ўтмасин ҳеч!

Кетдигим йўл
Кенг,
Узун:
Эр йигитга
Ўнг.
Сўл
Чип-чиройлик,
Шод бутун.
Кўзга бўлса
Тим қоронғу
Даҳшат ўрни.
Менга бўлса
Арш йўли...
Арш йўли: эрлар учун... зўрлар учун...
Тоғни талқон қилгудек кучлар учун...
Бу йўлда
Кўрган сари
Югуриш ортар:
Тилак отли куч
Илгари тортар.
Илгари! Илгари! Илгарида нур...
Эрк, умид буйруғи: илгарига юр!..

II

Тўхтамайман ҳеч!
Қувалаб етмасин кеч!
Телба дарёлар
Йўлимда бўлса,
Кечиксиз ердан
Кечиниб ўтаман.
Ўйноқи денгиздан
Тўсқинлик келса,
Тўлқинларини
Янчиб ўтаман.
Тоғлар кўкрагин
Босиб ошаман.
Лавалар каби
Қайнаб тошаман.
Тошаман: ошаман, ўтаман, кетаман...
Тез кунда тилагим юртига етаман...

Болалик чоғимда
Қиблани менга

Янглиш кўрсатган
Эй азаматлар!
Ёшлик чоғимда
Йиғини менга
Уялмай ўргатган
Йиғлоқи зотлар!
Эссизким, эссиз
Эмди нағмангиз
Бўшлиқда битгай!
Бўшлиққа кетгай!
Эй!..
Эй!..
Илгарилашга
Ундаган эрлар
Сизга
Хурматлар,
Гўзал чечаклар!

Умид буйруғин ижро этаман,
Тилак юртига тезда етаман...

*Маскав,
1923 йил 21 сентябрь*

ЎГУТ

Ёшлар,
Илдам, илдам!
Ўтмасин дам!
Ўтса,
Тошлар
Бошга ёққай.
Ёшлар
Чечак таққай.
Кулиб-кулиб,
Қош ўйнатиб
Бизга боққай...
Кўкраги, билаги
Кучли ёшлар!
Юраги, тилаги
Эркили ёшлар!
Кўзларингиз чақнасин!
Файратингиз қайнасин!

У...
Ана у-увв...
Туманлар ичинда
Уралиб турган,
Катталик, улуғлик
Майдонида
Яккалик даъвоси
Қилмоқда бўлган
Тоғлардан буюк
Иш — юк.
Арслон юракли,
Толмас билакли
Бизни кутади.
Кишилиқ дунёси
Қуёш,
Нур истар.
Кишилиқ
Кўкармақ
Унмақ истар.
Қуёш булутдан
Қутулмоқ истар.
Нур билан дунёни
Безамоқ истар.
Кўкармақ бўлса,
Нур эммақ истар.
Эркаловчига
Толпиниб,
Жилмайиб
Юксалмақ истар.
Истакнинг борлиқда
Жавлон қилиши
Ёшлардан,
Ёш кучлардан
Тебраниш истар...
Бизнинг давримиз
Нозиклик,
Уйғунлик
Кўкрагидан
Сут эмиб ўсган.
Бизнинг вақтимиз
Тезлик,
Чопқирлик
Битигиндан
Суралар ёдлаган.
Бунлар
Эсимизнинг энг тўринда

Турсин!
Тебраниш олдида ойна бўлсин!
Келгусида, эй жавобгар ёшлар,
Ёғмасин бошга лаънат-ла тошлар!
1923 йил 24 сентябрь

УНУТМА БИЗНИ

Тушунчамиз ёвларига

Кечаги қайнашлар пасайган бўлса-да,
Кечаги ҳужумлар сусайган бўлса-да,
Кечаги наъралар камайган бўлса-да,
Биз борлиқ бағрида қарши куч, унутма!

Ҳайбатли майдонда биз жавлон қилганда,
Қиличлар ўйнатиб ҳар ён от сурганда,
Қаршидан майдонга қаҳрамон кирганда,
Сичқондан жой сўраган эски куч, унутма!

Эй қурғур эски куч, нималар қилмадинг?
Панага бекиндинг, бироқ тинч турмадинг,
Шатранждан хабарсиз бўлсанг-да, жиммадинг,
Эмди жим, тўлқинни, ёзуғни унутма!..

*Маскав,
1923 йил 5 октябрь*

УМИД СЎЗЛАРИ

Юракда умидлар, амаллар
Тўзимсиз қирғоқни босаркан,
Нега мен чақмоқдай югурмай?!
Эскиган, чириган тамаллар
Йўқликка эгри йўл ясаркан,
Нега мен ундан юз ўгирмай?!

Кўнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш йўллар, ёш гуллар излайман.
Орқага тортганга ҳадям тош,
Ҳар чоқ мен илгари ундайман.

*Маскав,
1923 йил 11 сентябрь*

ЖАННАТ

Дунё дўнажак жанната инсон-ла инондим.

Т. Фикрат.

Жаннат – бу гўзал, жозибали от,
Кўпдан бери ер устида ҳоқон.
Ҳоқонга бўйин товласа бир зот,
Мажнун қиличи остида қолган.

Ўтмиш изи – тарихга кўз урсанг,
Қон томгани бетларда кўрилгай:
«Бунлар нега бундай?» дея сўрасак,
«Дин жаннат учундир-да!» дейилгай.

Кимлар бу жаҳон роҳатин отса,
Жаннатдан ўрин ваъда қилинган.
«Жаннат – тенги йўқ тангрининг боғи,
Йўқлик унда йўқ...» талқин этилган.

Жаннатнинг ўйи онгни бўғовлар,
Йўқсил дилини ишқига боғлар.
Меҳнат-да юрак-бағрини доғлар,
Дунёда зулм вақтини чоғлар.

Жаннат сўзи жон талвасасинда
Сирлар тўла жозоба бўлгай.
Йўқликдаги «тилсим» тилагинда
Йўқсил юзининг нурлари сўнгай.

*Маскав,
1923 йил октябрь*

МЕНИНГ КУНДУЗИМ

Тонг отди, жаҳон зулмати битди,
Мунгли кеча мунг, дард ила ўтди.
Ҳар ён югуриш фурсати битди,
Ўнг, сўлни ҳаёт тўлқини тутди.
Тонг нурини тўрт кўз ила кутган,
Учмоқ, яшамоқ ишқини тутган,
Қушлар-да суюнч шеърини куйлаб,
Турмушдаги истакни улуғлаб,
Тарк этди бутун тор, қора инни,
Ўйнади, учди... қарғади тинни.

«Мунгли кечанинг мунгли чоғинда»
«Бир қоп-қора ҳайкал тусини олган»
«Тоғ гавдали» уйлар-да оқарди...
Ёлғиз кечанинг ёт қучоғинда
Дардлар ила ўртоқ бўлиб олган
Шоирдаги кайфлар-да йўқолди...
Борлиққа гўзаллик бера турган,
Дунёга умид бахш эта турган
Инсон-да туриб ишга йўл олди,
Соғлиқдан узоқларгина қолди.
Мазлум кечанинг мунглари қурсин,
Кундуздаги борлиқ юзи кулсин.

Кундуз... Ҳамма ер гулга кўмилган,
Ўнг-сўл... Ҳамма ёқ ишга берилган.
Инсон кучи тоғларни эзишда,
Инсон қўли жаннат-да тузишда.
Кундуздаги руҳни севаман мен,
Кундуздаги ишда бўламан мен...

*Маскав,
1923 йил 29 октябрь*

ТЎЛҚИНИМ

Файратим тўлқини пасаймак билмас,
Қонларим юриши суствликни суймас,
Амалим қуёши ёғдусиз қолмас,
Чунки мен умидга бўлганман банда.

Йиқилган уйларда сирли ўт кўрдим,
Бузилган ерлардан кўп нарса туйдим,
Қайғулар тубинда суюнчлар сездим,
Умидсиз қарашдан нафрат-ла бездим,
Чунки мен оти¹га қилганман сажда.

Келгуси бахтини очолмас йиғи,
Йўлларга ёғдулар сочолмас йиғи,
Аламини камайтмас бу йиғи-сиғи,
Шунинг-чун суймайман ким кийса жанда.

*Кўқон,
1924 йил 21 июль*

¹ *Оти* — келгуси, истиқбол (муаллиф изоҳи).

ТЎҒРИ СЎЗ

Фарғона ёшларига

Фарғонанинг етим-есир, дардли йўқсил ёшлари,
«Юртимизнинг кўп баҳоли тупроқлари, тошлари
Бир неча йил қон эмди», деб бўлманг сира умидсиз.
Умидсизлик йўқликларга йўл бошлайдир, шубҳасиз.
Илгарига югурингиз, юксалингиз, учингиз!
Қарши чиқса тоғни янчинг танда боркан кучингиз!

Кўрқинчларга мазор каби уя бўлган қишлоқлар,
Чексиз замон бундай ҳолда қолиб кетмас. Бу — қонун!
Яна бир кун гулбоғчалар, тирилганда бутуқлар
Булбулларнинг нозиккина оёқларин ўпгайлар.
Яна бир кун «йўқлик» кучи сусайгай-да, бу ёқлар
Янги борлиқ нурларида кўкаргаёлар, ўсгаёлар.

Янги борлиқ, янги турмуш, бутун-бутун янгилик
Туғиладир йўқсил элнинг ҳеч туганмас кучидан.
Эл кучига ишончсизлик, элни кўзга илмаслик
Оздирадир тўғри йўлдан.

Сақланингиз бунлардан!..

*Тошкент,
1923 йил 5 июль*

СУЮНЧ КУНЛАРИ

*(Маориф ишчиларининг 5 йиллик
байрами муносабати билан)*

Фотиҳа керакмас ўлмаган эрларга,
Ўлик деб борилмас мазорсиз ерларга,
Тебраниш куч бергай тинчимас шерларга,
Умидлар эшигин, истаклар, оча кўр!

Илгари сурилиш — барчанинг тилаги,
Бу йўлда куч бермас дардсизлар юраги,
Тўсқинни бузолмас кучсизлар билагини,
Кўкдан нур тилашдан, йигитлар, қоча кўр!

Ўнг-сўлда тенги йўқ умидли уриниш,
Йўқликка жўнашда нафратли суруниш,
Суюнчлар манбаи бу гўзал кўриниш,
Йўлларга нурларни, нурчилар, соча кўр!

*Кўқон,
1924 йил 13 август*

КЕЛ, БИРГА КУЛАЙЛИК

«Соз»ли дўстимга

Тонг ердан қўзғала олмас,
Ўй янглиғ кўкка учолмас,
Йўқ, аршда жавлон этолмас,
Кел эмди бирга юрайлик,
Кел эмди бирга кулайлик!

Борлиқнинг чокини сўкма,
Оғули кўз ёши тўкма,
Ёш гулни ергача букма,
Кел эмди яшнаб ўсайлик,
Кел эмди бирга кулайлик!

Кўп кунлар бошдаги кучни
Сезгининг олдига тўкдинг,
Қайғулар олдида чўкдинг,
Кел эмди эрлик этайлик,
Кел эмди бирга кулайлик!

Зўр созчи, сўзга қулоқ сол,
Созингни ўзгачароқ чол,
Кўнглингни нурга кўмиб ол,
Кел эмди сўлга кетмайлик,
Кел эмди бирга кулайлик!

*Кўқон,
1924 йил август*

ИСЁН

Одам одамдир, саждалар ортиқ,
Одам сўзлари одамга тортиқ.

Бордан туғар куч, бунга бор шоҳид,
Ўйларинг тубсиз, тамалсиз зоҳид!

Истагимдан кўп буюқдир жамиятнинг истаги,
Шул сабабдан истасам-да, жонланолмас эсдаги...

*Маскав,
1924 йил*

ПАРАНЖИ

I

Ёш қиз юзини,
Қора кўзини
Кўролмадим мен.
Ширин сўзини,
Тинглаб ўзини
Англолмадим мен.

— Синглим, нега сен
Паранжидасен? —
Кўрқиб дедим мен.
— Эркинликка сен
Қачон чиқасен? —
Ўйлаб сўрдим мен.

Гапирмади қиз,
Қолдирмади из
Кўнгил бетинда.
Деёлмадим: — Сиз
Юринг чимматсиз,
Эркнинг кетинда.

Кўчдим тузумга,
Дедим ўзимга:
«Гапирма, ишла!
Ғам бермай юзга,
Ёш олмай кўзга
Дудоқни тишла!»

Қиз тутқун ўсган,
Қиз онгин тўсган
Эски, кир кучлар.
Шунинг-чун парда
Яшар кўнгилда,
Порламас ўчлар.

Янги куч енгар,
Қиз сўзин тинглар.
Ишондим бунга...
Йиғлади кўплар,
«Хаёл», дедилар.
Мен ёндим бунга.

II

Кўп кунлар ўтди,
Янги куч тутди
Мазлум қўлидан.
Эркисизлик турди,
Одамга юрди
Алам йўлидан.

Мен қизни кўрдим,
Ҳолини сўрдим,
Қочмади эмди.
Суюнчга тўлдим,
«Хаёл»га кулдим,
Ўнг-сўлим кулди.

Жилмайди ҳур қиз,
«Отдик, — деди, — биз
Паранжиларни.
Чўколмаймиз тиз,
Тинчитмаймиз биз
Заҳарчиларни».

Битирди сўзни,
Янги бир йўлни
Қўрсатиб менга,
Ўргатиб менга...

*Тошкент,
1924 йил 31 декабрь*

ҚЎЗҒАЛИШ

Кучли ел юрди,
Наъралар урди:
Ув,
Ув,
Ув.
Ўтни ўт қувди,
Гулдираш юрди:
Гув,
Гув,
Гув.
Кўкни кўз кўрмас,
Дил сепи урмас,
Чунки даҳшатли
Кучлари ўлмас.
Ўлмас,
Ўлмас,
Ўлмас.
Кўзғалиш ерда,
Кўзғалиш,
Кўзғалиш,
Кўзғалиш.
Кўзғалиш
Бу тубан ерда.
Кўз ёши кўкда,
Кўз ёши,
Кўз ёши,
Кўз ёши
У улуғ кўкда.
Кенг, улуғ денгиз
Тўлғаниб қолди.
Шод кўнгилларга
Дард-олов солди.
Ўнг билан сўлнинг
Тинчлигин олди.
Кўрқинч,
Кўрқинч,
Кўрқинч.
Кўрқинч кўпирди,
Денгиз ўқирди.
Ўқирди,
Ўқирди,
Ўқирди.

Тўлқин қутурди,
Қутурди,
Қутурди.
Ҳар томон уйғоқ,
Ҳар кўнгил тарқоқ.
Чунки даҳшатда
Ўтга ўт ўртоқ.
Ўнг уйғоқ,
Сўл уйғоқ,
Уйғоқ,
Уйғоқ,
Уйғоқ.

*Маскав,
1925 йил 4 февраль*

ТУТҚУН СЎЗИ

«Эрк» деган ўзбек хотин-қизларига бағишлайман.

«Уч, уч!» деманг, учолмайман,
Кўкда эркни кучолмайман.
Тор кўнгилдан титроқ ташлаб,
Суюнчларга кўчолмайман.

«Чиқ, чиқ!» деманг, чиқолмайман,
Душман кучин сиқолмайман.
Якка ўзим «кир тузук»ни
Узил-кесил йиқолмайман.

Учиш учун қанот беринг,
Ярамга сиз кўмак беринг.
Тузоқ узинг, қафас бузинг,
Қафасгача мазор тузинг!..

Йўқолмасин гўзаллигим,
Тугалмасин тугаллигим.
Очинг қизил амал юзин,
Кулолмасин тубанлигим.

*Маскав,
1925 йил 17 февраль*

МАЙ БАЙРАМИ АРАФАСИДА

Ҳар ёнда кураш бор,
Қон тўлқини кучли;
Ҳар онда талаш бор,
Йиғлар заҳар ўчли.

Қон ошиқи — «тўқлар»
Сўнг дамда-да эзмак —
Йўқсилни ва қон кезмак
Истаб, отар ўқлар.

Ваҳшат тиғи, қўй, эл —
Кўксин яра этди;
Сўнг дамда аланга
Кўкларгача етди.

У шонли аланга
Зўр жарчи эмасми?
Бу сўнгги курашга
Тур, «ёрли», демасми?

Зиндонли саройлар
Бир қанча томонда;
Бу мағрур замонда
Тинч ўтмагай ойлар.

*Самарқанд,
1927 йил 28 апрель*

Н.НАРИМОНОВ ЎЛДИ

Кўпми чоқ борлиқ одамга бўйсунар,
Кучли ел бағринда маст бир пар каби?!
Кўпми чоқ ганграб сўкишларга кўнар,
Юксалишнинг туйғуси бир кар каби?!

Мангуликнинг борлиги — зўр ўрганиш
Кўпми чоқ эрки бу қонунга сочар?!
Ҳар сафар, ҳар тебраниш — минг ўзгариш,
Телбалар ёлғиз бу ҳақ сўздан қочар...

*Маскав,
1925 йил 20 март*

ИСЁН АЛАНГАСИ

Хитой қулликка қарши кўзғолди.

Шарқнинг шарқинда улуг аланга,
Ширин жимирлаш ёпишди танга.

Шафақ аразлаб Шарққами кўчди?!
Ё Фарб кўкининг рангими ўчди?!
Ё Фарб тўккан қон отдими кўкка
Эрка ундовчи қизил аланга?!

Ё ўт кучоқлаб кўкками учди
Афсоналарнинг тилсими зўр «сад»?!
Ё Шарқ кўкини нурларми кучди,
Исёнлардан эрк тилагач мадад?!

Шарқнинг шарқинда гўзал аланга,
Ширин жимирлаш ёпишди танга...

*Маскав касалхонаси,
1925 йил 8 апрель*

ТИЛАКЛАРИМИЗ ТИЛАГИ

Зулмлар наштари юракни тилмасин,
Дор нима, ўқ нима... ҳеч киши билмасин,
Қон тўкиш кишининг бошига келмасин!.. —
Бу бизга куч берган тилаклар тилаги.

Эрка йўл бермаган тўғонлар бузилсин,
Нурга ёв парданинг иплари узилсин,
Қисқаси, дунёда ёш тузум тузилсин!..
Бу бизга йўл очган тилаклар тилаги.

Аламлар даштида бир жаҳон толмасин,
Чаманлар гулини бир гала олмасин,
Ўнгда ҳам, сўлда ҳам «култепа» қолмасин!..
Бу бизни тебратган тилаклар тилаги...

*Маскав касалхонаси,
1925 йил 25 апрель*

* * *

*Гоминданчилар ишчилар ҳам деҳқонларнинг
қонларини аямай тўкмоқдалар.*

Х а б а р.

Хитойда «қиёмат» қурилди,
Қора дор ҳар ёнда тузилди,
Эркинлик гўрлара урилди,
Марҳамат ҳар ердан сурилди.

Саноқсиз мазлумлар йўқолди,
Ҳар ерда қонли кўп из қолди.
Қутурган ваҳшийлар тўдаси
Мазлумлар устига от солди.

Қон мавжи кучланиб туради,
Тинчликнинг қирғоғин уради.
Бу зулм инқилоб кемасин
Тез тўғри зафарга суради.

* * *

*Хитой, Ҳиндистон ва бошқа мустам-
лакаларда қўзғолонлар ҳам капиталист-
ларнинг мамлакатларида ишчиларнинг
тўполонлари куч олмоқда...*

Х а б а р.

Бир тўлқин унда, бир тўлқин бунда,
Минг ўлим, минг дод ҳар сўлғин тунда.
Қўзғолсалар-чи, интиқом истаб
Тўлқинлар бари бирга бир тунда.

Қачонларгача улуғ ўлкалар
Аллакимларга мустамлакалар?!
Эрк тонгларининг эркин шамоли
Мазлум элларни қачон эркалар?!

*Маскав,
1926 йил*

КУРАШ УЧҚУНИ

Булғориянинг София шаҳрида жаҳаннам машинаси ҳукумат кишилари тўпланган бир жомени қулатди. Ҳукумат мингларча ишчиларни, деҳқонларни, инқилобчиларни ўлим чангалига топширди.

Х а б а р.

Зулмлар, ўлимлар ёндирган ўтлар
Аламли учқуннинг зулмига отди;
Қулади бир жоме, кўмилди бутлар,
Жаллодлар мияси жунунга ботди.

Кучайди занжирлар — кишанлар товши,
Бўш зиндон қолмади... мозорлар тўлди;
Эрк деган эрларнинг чироғи сўнди;
Яшнамоқ истаган кўп гуллар сўлди.

Зўрайди яланғоч болалар доди,
Қолдими тўзимнинг кўнглида чидам?!
Учарми йўқликка ваҳшатнинг ёди,
Ўтса-да тўлқинли, тўлқинсиз кўп дам?!

Ёв кучи кўзғолди; ёвга ёв керак,
Ов излаган ёвга қарши ов керак...

*Маскав касалхонаси,
1925 йил апрель*

ЗОЛИМЛАР ЎЛКАЛАРИДА

Қон,
Қон,
Қон!..
Қон сўрайди, қон сўрайди
Қон кучайтган салтанатлар.
Эрк сўрайди, эрк сўрайди
Қонга ботган Марҳаматлар...

Нон,
Нон,
Нон!..
Нон тилади, нон тилайди
Куч сотувчи йўқсил эллар.
Йўл тилайди, йўл тилайди
Қонга қарши ўчли еллар...

*Маскав,
1925 йил январь*

КАПИТАЛИСТЛАР ВАҲШАТИГА ҚАРШИ

Сенга нафратлар, эй разил ваҳшат!
Тантананг қондир, дабдабанг — даҳшат.

Қонда уйғондинг, қон эмиб ўсдинг,
Ҳар замон нурнинг йўлларин тўсдинг.

Сенда бор «виждон» — бир ёниқ вулқон,
Қайси бир онда истамас ул қон?!.

*Маскав,
1926 йил*

БОЯҶИШЛАР

Капиталистик мамлакатларда ишчилар ҳаракати раҳмсиз суратда бостирилмоқда...

Саноқсиз ишчилар турмаларда, дорларда ва уларнинг бола-чақалари очлик қучоғида жон бериб турмоқдалар.

Х а б а р.

Б о л а

Сиртмоқ... Қилич... Жаллод... Қон...
Қутқар мени... онажон!..

О н а

Кўзим нури...

Б о л а

Она... нон!...

О н а

Кўзларингга мен қурбон!

Б о л а

Онажоним!

О н а

Ўргилай.

Дардингни бер... мен ўлай!

Б о л а

Она!..

О н а

Нима?

Б о л а

Синди бут?

Берма мени... Беркит... тут!

О н а

Кимса сени ололмас,
Онанг сенсиз қололмас...

Б о л а

Отам дорда... Қоч, жаллод!..

О н а

Тинчлан, қўзим!

Б о л а

Олов!.. Дод!..

О н а

Умидимнинг чолғуси
Сўнг торини бой берди.
Ўлимларнинг қайғуси
Қанотини кенг керди.
Мен энди бир якка пар,
Йўлимда кўз тугилмас.
Мен чинакам самандар,
Кўнглим ўтдан қутулмас.
Мен телба бир қаландар,
Дардимга чек қўйилмас.
Йўл сўнгида зўр фарёд.
Кимдан кимга қилай дод?!
Бу ўликлар сўзини,
Бу мазорми қилай ёд?!

*Маскав касалхонаси,
1925 йил апрель*

ЎТГАН КУНЛАР

1914—1918 йиллар жаҳон муҳорабаси

Тамуғ оғзини очди,
Турмуш лавасин сочди.
Тўзган каптарлар янглиғ
Тинчлик чўлларга қочди.

Қонлар томирдан тошди,
Фигон кўклардан ошди.
Ўлим уйқудан қолиб,
Жонлар тўпланди, шошди.

Бошлар гавдадан безди,
Бошни туёқлар эзди.
Бошсиз гавдалар исин
Қарға-кузғунлар сезди.

Қон, ўт бирга йўл олди,
Даҳшат ҳар ён от солди.
Чақмоқ тинишдан қолди,
Тузум кўллари толди.

Булбул сайраган боғда
Бойқуш топмади бутоқ.
Чунки эрк асир чоғда
Йўқлик қўлида у ёқ.

Кўкка аланга сочган
Юртнинг эгаси қани?
Кўпми?.. Қанчага етган
Сўнган чироқлар сони?

«Маҳшар» қурилган йиллар
Сарой нағмаси синди.
Майнинг қайнаши тинди,
Деса, узилсин тиллар...

*Маскав,
1925 йил 9 март*

ҚИЛИЧ

Синф синфни янчмоқ бўлганда,
Ҳар ёв кўнглига ваҳшат тўлганда,
Гуллар эгасиз қолиб сўлганда,
Қилич сақланиб қинда қолганми?

Синиқ қалқонлар қонда қолганда,
Қонлар тарихга уя солганда,
Бойқуш дўстини тилга олганда,
Қилич дуодан четда қолганми?

Умр илдизин аямай узган,
Қонлар ичида тўлғониб сузган,
Чаман ерида зўр чўллар тузган
Қилич жаҳонда яна қолсинми?

Зўрлик тахтини кўтариб юрган,
Қуллар бахтини дўзахга бурган,
Исён кучини парчалаб турган
Қилич учун эрк чолғу чолсинми?!

Қиличга қарши қиличли исён,
Сўнгра жаннатлар яратгай ҳар ён...

*Маскав—Тошкент йўли,
1925 йил 24 июнь*

ЧИРЧИҚ БЎЙЛАРИ

Чирчиқ бўйида,
Ўнг ҳам сўлида
Анча тошлоқ бор.
Анча қишлоқ бор.

Тошлоқда тошлар,
Қизиган чоқлар
Кўзларда ёшлар
Тинмай ўйноқлар.

Тошлоқ тошлари
Биздек эмаслар;
Қишлоқ ёшлари,
Биздек эмаслар.

Тоғнинг еллари
Ўйнаб эсадир;
Қишлоқ эрлари
Ишлаб ўсадир.

Турли ерларда
Турли ҳаво бор.
Ўзга кўнгилда
Ўзга наво бор.

Кун билан туннинг
Юзлари бошқа;
Ҳар қайси куннинг
Сўзлари бошқа.

Кўчалари тор,
Уйлари мазор
Анча қишлоқнинг
Анча дарди бор.

Дардига дармон
Топмаса замон,
Тўлқини ёмон,
Сира йўқ омон.

Дармон ёмғирмас,
Кўкдан ёғилмас;
Ёлғондан, сўздан
Унум соғилмас...

Чирчиқ чирилиб
Тўлқин урадир;
Тошлар тирилиб,
Оқиб турадир.

Дарё лабида,
Толнинг тагида
Бир тўда ёшлар,
Ёнбошлаганлар...

Сўз борса ишдан,
Ҳасрат юз очгай,
Ҳар қайси тилдан
Таноблар қочгай.

Чирчиқ бўйида,
Ўнг ҳам сўлида
Тошлоқлар ташна,
Қишлоқлар ташна.

Дардига дармон
Кўкдан ёғилмас,
Қупқуруқ сўздан
Унум соғилмас.

1925 йил 17 август

ҚИШЛОҚ ҚИЗЛАРИ

Қуёшдан бурун
Бўш қолар ўрин.
Чунки эрталаб
Юрарлар ишлаб
Қишлоқ қизлари.

Юзлар тўп-тўлиқ,
Гавдалар улуғ.
Чунки, гулларни
Ўпиб, буларни
Суяр тонг ели.

Сочлари тарқоқ,
Кўзлари ўйноқ.
Чунки, қистайди,
Шуни истайди
Зўр турмуш йўли.

Кўйлаги бўздан;
Тез қочар кўздан
Жилмайиб қараб,
Дудоғин ялаб
Эрк безаклари.

Оёққа кирган,
Сўзлашни билган
Кундаёқ сезган
Нима деб келган
Турмуш сўзлари...

*Маскав,
1925 йил 24 январь*

ЭРК СЎЗИ

Қизим, сени кўргим келди,
Сочларингни ўргим келди.
Қора, сузук кўзларингдан
Юрагингни сўргим келди.

Қизим, сени суйгим келди,
Сўзларингга тўйгим келди.
Сени эзган чурук кучга
Чукур бир гўр ўйгим келди.

Қизим, сенинг юрагингдан
«Алла» дардин олай, дейман.
Сенга кулган келгусига
Бағишлаб най чалай, дейман.

Қизим, сенинг аламингга
Бир бўз кафан тўқий, дейман.
Эски кунлар арвоҳига
Сўнг фотиҳа ўқий, дейман.

Қизим, сенга кенг чамандан
Қизил чечак олиб келдим.
Мен сен учун жаннатимда
Гўзал бир кўшк солиб келдим.

*Маскав,
1925 йил 7 март*

ҚУЛЛИККА ҚАРШИ

Эски асрлар
Дедилар:
«Хотинлар, қизлар,
Кулсизлар!
Куйламангизлар
Эркин куйларни.
Истамангизлар
Очиқ йўлларни!
Толларда «чуқ-чуқ»
Дейдирган чумчуқ
Сайраса майли.
Қия ёки тик
Тоғларда кийик
Ўйнаса майли!»

Ўтган асрлар
Дедилар:

«Ҳақ бор, ҳуқуқ бор,
Зако бор, идрок бор.
Буларнинг бари —
Эркаклар ёри.
Хотинлар, қизлар,
Сизларга булар
Нурлар бермайди!
Сизлар учун ҳеч
Эрklar термайди!
Сизга яхшилик, ёмонлик,
Ҳар ерда омонлик
Эрларингиздан!..»

Янги гўзал аср туғилди;
Нур сочиб кулди.
Деди:
«Эскилик синди.
Меҳнат-ла мен
Чинакам эрк келтирдим.
Эй хотин-қизлар,
Озодсизлар!..»

*Маскав,
1926 йил*

ОЗОД ҚИЗГА

Умид ёз, эркин бер тилга,
Бу ёқ эрк ўйнаган ёқдир.
Кулиб бахш эт суюнч дилга,
Тилаклар гуллаган чоқдир.

Чекил буткул чигал ғамдан,
Фигонлар йўққа ботсинлар.
Кўзингни сақлагин намдан,
Амаллар гуллар отсинлар.

Кўринг эркин гўзал юзни,
Жаҳон кўрсин, замон кўрсин.
Пок истиқбол букиб тизни,
Узун сочи тараб ўрсин.

Улуғ йўлдан югур олға,
Кўмакчингдир ўроқ-болға.
1926 йил

ОЛОЙ ҚИЗИ

Кичик Олой ўйнаб-ўйнаб оқади,
Кўнгилларга севинч гулин тақади.
Унинг тиниқ, совуқ суви, тўлқини
Олой қизи Гулноройга ёқади.

Кичик Олой шўхлик қилиб юради,
Қиз ишқини ўз йўлига буради.
Тоғ тошларин чирпиратиб ўйнатиб,
Ирғитади, бир-бирига уради.

Кичик Олой кеча-кундуз тинмайди,
Қийқиради, илгарилаб чопади.
Унинг ўткир товши сира синмайди,
Олой қизи ундан илҳом олади.

Кичик Олой бўйларида Гулнорой
Узун-узун ўланларни ўқийди.
Гулноройнинг оппоқ кўнгли эркака бой,
У тоғларда эркин куйлар тўқийди.

Олой қизи ўйнаб ўсган еридан
Букун узоқ ёққа жўнаб кетади.
У кўзлаган эрк булоғи манзилга
Довон ошиб, дарё кечиб етади.

Кичик Олой дарёсидек тинмасдан
У илгари югурмакчи бўлади.
Умидсизлик оловида куймасдан
Унинг кўнгли тилак билан тўлади.

Гулнор Кичик Олой каби чопади,
Узоқ ёқда чин эркини топади...

*Самарқанд,
1928 йил февраль*

СЕВГАН ҚИЗ

С.га бағишлайман.

У севади...

У алангали севгини кўнглида ўстиради, яшатади.

У чиндан севади...

Унинг севгиси тушунчаларни қарорсиз маст қилади.

У севади...

Унинг севгиси эзади, у дам азобдан, дам роҳатдан безади. Бироқ у ҳар дам севги аллаларини севади... Унинг кулоқлари ҳар вақт эшитган:

«Севгисиз яшаш — яшаш эмасдир...»

«Балиқ сувсиз, кўнгил севгисиз яшолмас...»

«Севмак ва севилмак — буюк саодат...»

У бунга губорсиз ишончларни бағишлаган.

Унга севги шеърларини тикансиз қизил гулларга ўраб берганлар.

У севги шеърларидангина лаззат эмишга ўрганган...

У севади...

У ким?

У бир қиз!

«Икки»ни бирдан бирдек севган бир қиз!.. «Икки»нинг бири: гўзал бир йигит, ўзгаси — эзгу бир иш.

У гўзал бир йигитни-да ташламайди, эзгу ишдан-да қочмайди...

Мана, у нега паришон!

Гўзал йигит айтади:

— Қарашларим кўзларингнинг парвонаси-ку...

Кел, қанотлари нозик... Унутма!

Қиз унутмайди, буни...

Эзгу иш чорлайди, буни...

Эзгу иш чорлайди уни...

— Юр кетимдан... Мен ҳам севаман... Мингин, нозик қанотларим устига сени ўтқазиб юксалтираман... Унутма!

Қиз унутмайди, буни.

Қизнинг хаёллари бўрон қўйнида эҳтиётсиз ётади...

Қиз ўйларининг кучоғига дам гўзал йигит, дам эзгу иш ўзини отади...

Қиз буни-да севади, уни-да севади...

Қизнинг саодати айтади:

— Гўзал қиз, илгарила, юксал! Илгариламай, юксалмай яшаш яшаш эмасдир.

Кел, эзгу иш кетидан кет!..

Тошкент,

1928 йил январь

ЎГУТИМ

(Бир қизчанинг альбомига ёзилган)

Тебраниш, югуриш — турмушнинг тузуги,
Тўхталиш, йиқилиш — ўлимнинг узуги.

Ёш кўнгил умидлар боғида ўйнасин,
Ёш гуллар саодат боғида гулласин.

Тилаксиз, амалсиз юраклар — қора тош!
Ёш ўйноқ кўзлардан оқмасин дардли ёш.

Гўзаллик, яхшилик — барчаси олдинда...
Яхши қиз, тўхтама қаршилик қошинда!..

*Маскав,
1924 йил 17 апрель*

ЙЎЛЧИ СЎЗИ

Юртдан, элдан узоқда
Истиқбол деб юраман.
Нечундирким, тузоқда
Элим онгин кўраман.

Узоқ ва ёт йўлларда
Турли мудҳиш кўриниш.
Бу зўр, улуғ дунёда
Яшаш учун уриниш.

Фоже ҳоллар юракда
Ўчмас излар ясайлар.
Истиқбол-чун изларда
Улуғ сирлар яшайлар.

Кўрдикларим ҳар бири
Меним учун зўр сабоқ.
Билдикларим ҳар бири
Тузоқ учун бир яроқ.

*Оренбург станцияси,
1922 йил 15 январь*

СЎЗИМИЗ

Югурдик, елдик,
Узоқдан келдик.
Йўқ бизда тислаш,
Йўқ гулни ислаш.
Қўрқмадик сира
Кун бўлса хира.
Чунки, биз кучли,
Кучимиз ўчли.

Қайси томондан,
Яхши-ёмондан
Бир дарак келса,
Бизга шак берса,
Кўкракда қалқон
Эрта-кеч ҳар он.

Қаъбамиз йироқ,
Қўрқмаймиз бироқ...

*Маскав,
1924 йил*

ЙИГИТ СЎЗИ

Мен эр йигит, эриниб
Эркакликка ботмайман.
Ялқов кўзга берилиб,
Кучни йўққа сотмайман.

Кўланкада ясланиб,
Қуёшга ишқ отмайман.
Май ипига боғланиб,
«Хаёлжон!» деб ётмайман.

Қуёш тиғи этимни
Тилиб-тилиб қорайтди.
Дала ели бетимни
Силаб-силаб сир айтди.

Сирни билдим... Мен эмди
Тилсимларни очаман.
Қуриб қолган боғларга
Кавсар сувин сочаман.

Кўшиғимнинг кўнглида
Тубанликнинг изи йўқ.
Келгусининг йўлида
Амалимнинг кўзи тўқ...

Йўлим оғир... Бироқ у
«Янги жаннат» йўлидир.
Бошқа йўлга бурган қўл
«Тамуғчилар» қўлидир.

*Тошкент,
1925 йил 29 июнь*

ЙЎЛ ИЗЛОВЧИГА

— Ўнгда юз йўл, сўлда минг йўл,
Нурга бошлар қайси бир йўл?
Ўнгда юз йўл, сўлда минг йўл,
Гўрга ташлар қайси бир қўл?

— Мана, сўнмас нурга бошлар
Сўлда бўлган энг оғир йўл!
Мангу тўймас гўрга ташлар
Сўнгни йўлга тортмаган қўл!..

*Маскав,
1925 йил 2 март*

ЯРАЛИ ҚУШ

«Турмуш фазосида қанот силкиб,
Эркин ҳаволарни елиб-елпиб,
Ўзни унутган қуш,
Ерга туш!» —
Деди заҳарли қўпол бир товуш.
Қушнинг ичида бошланди ташвиш.

Ёш қуш қанотларини секин-секин қоқди,
Умид билан йўлга боқди.
Чунки, билди:
Истар: ҳар ёз — ҳар қиш...
Истар: мукофот — ҳар юмуш, ҳар иш...

Кушга ҳам оқ йўл берилмас текин...
Шунинг учун у демади сира:
«Бездим тилақдан, яшашга нафрат,
«Умид» сўзига туганмас лаънат,
Учди йўқликка мендаги ҳиммат,
Энди учмоққа йўқ менда қудрат!»

*Тошкент,
касал чоғларим,
1925 йил 30 июнь*

* * *

(Эски йўлда, эски куйда ёзилди)

Кучли борлиқ, сирли дунё, кўнгилдан бер бир дарак,
Кўпми ғавғо, кўпми савдо менга бахш айлар фалак?
Қайси тоғда, қайси боғда, қайси чоғда сайр этар,
Эрки кўнгил эркини тун-кун қўриқловчи малак?

Истагимнинг каъбасинда айланар бахт, найласам,
Ким сўқар, ким шодланар аршимда жавлон айласам?
Осмонми кўкрагимда, қайнаган куч амрига
Бўйсуниб ёв бахтини чўлларда сарсон айласам?

Мен яшаш майдонида қўрқиб курашданми қочай?
Ёвга ёв бўлган амалга мен ўзим нурми сочай?
Қанча ғавғо, қанча савдо кулса кулсин, бир кўрай,
Кўнгилга кўнглимни қайд этган тилақдан ўргилай!

*Ялта,
касал чоғларим,
1925 йил сентябрь*

ҒОЯ ЙЎЛИДА

— Каъбам қайда? —
Дедим.
Дедилар:
— Узоқ жойда!..
— Қайси йўл тўғри? —
Дедим.
Дедилар:
— Бунга — бу!
Унга — у!

Ҳар қайсимизга
Ҳар қайси йўл тўғри!

Йўлларни сўрадим.
Сўлга қарадим.
Умид сочини
Чидам,
Тўзим
Тароғи билан тарадим.
Кўнглимга гашлик солган
Ёлғон
Кучларни таладим.

Сўлга кетдим,
Тиканли ерларга етдим.
Тиканларни янчдим,
Ерларга санчдим.
Қўрқмадим,
Қўрқмайман
Қўрқоқ ваҳмлардан,
Тарқоқ тиконлардан.
Каъбам узоқ,
Йўлларда кўп тузоқ!

Бироқ,
Қолсам-да тоқ,
Шу йўлдан,
Шу йўлдан кетаман.
Вақтсиз сўлмасам,
Каъбамга
Бир кун, албатта,
Етаман!

Ҳар узун йўлда,
Чўлда
Кўпдир чуқурлар.
Буларнинг ваҳми,
Даҳшати,
Оз бўлса кимсанинг фаҳми,
Унинг кўнглини
Кўпроқ чуқурлар...
Турмуш кафтида,
Борлар сафида

Бўлайин десанг,
Азамат эсанг,
Қочма сўлдан,
Кенг йўлдан!

Бу йўлнинг,
Кенг йўлнинг
Аламлари соз.
Торликнинг,
Озликнинг
Унумлари оз...
Йўлим
Янги турмуш йўли...

*Маскав,
1925 йил 26 декабрь*

САҲАРДА

Саҳар пайтида уйғониб қолдим,
Ойдин кечага бир назар солдим,
Оқлик-покликдан зўр илҳом олдим,
Сўнгра чин теран ўйларга толдим.

Чин ўйларимни яратган нарса
Муҳташам дунё, муҳташам турмуш.
Турмушдан кимса қочолмас нари,
Ҳар йўлга турмуш ўз инин қурмиш.

Ёлғон ўйларнинг ёвиман ҳамон,
Ёлғон кўзларнинг қараши ёмон.
Ишқим шу кўзга берилган замон
Тубанлик қўлида менга йўқ омон.

Айтади мағрур борлиғим ҳар чоқ:
«Ишқинг ўтига чидолмас тузоқ,
Ҳар замон, ҳар чоқ эмассан сен тоқ,
Кета бер, каъбанг бўлса-да узоқ!..»

*Маскав,
1926 йил 20 февраль*

ЙЎЛЧИ, СЕНГА

Узоқни кўзлаган азамат йўлчи,
Яроғинг ўткирми, бир синаб кўр-чи!

Узоқ йўл талаби узундан-узоқ,
Кўрқма ҳеч, учраса йўлингда тузоқ.
Борлиқда бир борлиқ кўрсатай, десанг,
Кўзголиб тур, ўйнат чинакам яроқ!

Отингнинг жилови қўлингда бўлсин,
Умид-ла, ғайрат-ла борлигинг тўлсин!

*Маскав,
1926 йил*

БИЗ КИМ?

Ойли тунларда,
Сирли кўлларда
Юрмаган бизмиз.
Кузли йўлларда,
Қумли чўлларда
Толмаган бизмиз.

Ўнгда — вулқонлар,
Сўлда — ол қонлар
Қайнаган чоқда,
Ўйнаган ёқда
Кўзни очганмиз.
Эски кучларга,
Кўнгли пучларга
Қарши бел боғлаб,
Ўзни хўп чоғлаб
Нафрат отганмиз.

Турли хулёлар,
Гулли рўёлар
Ахтариб юрмай,
Тангри деб турмай,
Тўғри кетганмиз,
Бирга юрганмиз,
Эрка етгаймиз...

*Маскав,
1926 йил 16 октябрь*

ДЕНГИЗ БЎЙИДА

Яна яшайман денгиз бўйида,
Яна суюнчлар тўлган куйида.
Фикрим, умидим нурлар ичида
Ҳар қайси куннинг эрта-кечида...

Денгизга қараб чуқур ўйлайман,
Тўлқинларини суйиб куйлайман.
Чунки, тўлқинда кўзни очганман,
Чунки, торликдан мангу қочганман.

*Ялта,
1927 йил август*

СЕНИ КУТАМАН

Ўртоғим Саидахмадга

Юксакда ойнинг турганин кўриб,
Кўкка юлдузлар тўлганин кўриб,
Сеҳрли туннинг кулганин кўриб,
Овунмайман-да, тонг отсин, дейман.

Зулмат қўшини енгилиб қочгач,
Куёш жилмайиб юзини очгач,
Кўкдан табиат гўзаллик сочгач,
Яна туrolмай, кеч бўлсин, дейман.

Кеч келса — тунни, тун бўлса — тонгни
Ҳоқон бўлмоғин истаб тураман.
Тўзимсизликка топширдим онгни,
Чунки, азизим, сени кутаман.

*Маскав,
1922 йил 16 май*

ҚУТЛАЙМАН

Эрк еллари турди,
Эл илгари юрди,
Янги жаҳон қурди,
Мен алқайин эмди.

Кўклам чоғи келди,
Кўкда булут елди.
Йўқсил дили кулди,
Мен мақтайин эмди.

Йўқсилни шу онда,
Яп-янги жаҳонда,
Умидбахш замонда
Мен қутлайин эмди.

Бу янги замонда
Қап-қарши томонга
Ёв кўзли ёмонга
Нафрат сочай эмди.

Ёш йўлга умрни,
Бахт излари – нурни,
Кўнглимдаги дурни
Буткул сочай эмди.

*Маскав,
1926 йил 1 март*

ҚОРА ДЕНГИЗГА

Мағрур тўлқинли эски денгизсан,
Ўрнак кунларнинг тилсиз гувоҳи.
Кўнглим каби кенг кўнглиннга сажда
Қилган қарашнинг борми гуноҳи?

Кема эркини елга беришни,
Йўлчи кўнглига алам теришни
Мағрур тўлқинлар қайдан ўрганди?
Қайси асрда, қайда кўрганди?

Борми хабаринг турмуш сиридан?
Айт-чи бир эртақ сирнинг биридан.
Турли асрда сенга дуч келган
Турли тилакнинг соф ва киридан.

Қора бағрингда кўп йил қазилган
Изсиз нурларнинг борми саноғи?
Отинг тарихга «қора» ёзилган,
Ёдланмайдими қонлар сабоғи?

Қонлар қизил-ку... Сенинг афтингда
Қизил нишонлар нега кўринмас?
Биласанми, айт, қанча қондан сўнг
Қурбон беришга инсон уринмас?

*Ялта,
1925 йил 20 сентябрь*

КЎКЛАМ

гч

Гўзал куёш ўртукдан
Чиқиб юзин кўрсатди.
Жилмайиб у юксакдан
Ерга ёғдулар сочди.
Ер юзин қоплаб турган
Оппоқ, ялтироқ қорлар
Иссиқда туролмасдан
Эридилар, оқдилар...

Эринчаклик кўрпасин
Ёқиб ёрқин табиат
Ёш боладек суюниб,
Эркаланиб тебранди.
Куёшнинг нур қўллари
Унинг бошин силагач,
Эрка, нозли табиат
Гўзал куёшга қараб
Нозик жилмайиш билан
Ёввошгина кўзғолди.

Нурли куёш ўртулгач,
Бу боёқиш оғочлар
Йўқсил ўксизлар каби
Яп-яланғоч бўлишди.
Совуқларга чидолмай,
Ҳушсиз бўлиб қолишди.
Чиқиб куёш ўртукдан
Ҳар томонга нур сочгач,
Унинг нурлари билан
Бу оғочлар эмланди.
Нурли чечаклар билан
Безанди, гўзалланди.

Сувлар гўзал тоғлардан
Ҳайқиришиб, қувлашиб
Йўлларида учраган
Тўсиқларни ағдариб,
Тубанларга тушалар.
Тубан тушгач, тубанда
Бўлғонлардек сусланиб,
Ялқовланиб қолалар.

Далалардан, боғлардан
Узун-узун йўл топиб,
Ёввош-ёввош сўзлашиб
Аллақайга боралар...

*Тошкент,
1924 йил 14 апрель*

КЎКЛАМ ТАРОНАСИ

Кўкламни кўрдим,
Кўнглим очилди.
Гулларни сўрдим,
Ҳидлар сочилди.

Ҳидлар ҳушимни
Кўкка учирди.
Ўнгим-тушимни
Йўққа кўчирди.

Кўкламни суйдим,
Ҳислар тирилди.
Шеъримни қуйдим,
Дардлар қирилди.

Ҳисларда тўлқин,
Бошланди-кетди.
Шеъримга оқ тун
Ноз тақдим этди.

Кўнглимга роҳат
Создан тўкилди.
Кўркам табиат
Нозли букилди.

Кўкламда эркин
Боғларни кездим.
Илҳомли куч-ла
Ҳордиқни эздим.

1926 йил

КЎКЛАМДА

Кўкламда эллар
Эсганда еллар
«Ҳай-ҳай», деганлар,
Кўп ишлаганлар.

Кўкламда кунлар
Ўйнаб учарлар.
Файрат берарлар,
Илҳом сепарлар.

Кўкламда кушлар
Ўйнаб учарлар.
Эркин фазони
Ўйнаб кучарлар.

Кўкламда қуртлар
Индан чиқарлар.
Жонсиз ётишни,
Тинни йиқарлар.

Кўкламда боғлар,
Паст-баланд тоғлар
Кўркамланарлар,
Кўз эркалайлар.

Кўкламда йўллар,
Ўнгла ва сўллар,
Ҳаттоки чўллар
Жонли бўларлар.

Кўкламда ишлар
Чекдан ошарлар.
Кўнгилда ишқлар
Қайнаб тошарлар.

Кўкламда сир кўп,
Таърифга сўз йўқ.
Сизлар ҳам денг: «хўп!»
Бўлсин кўнгил тўқ...

Маскав, 1926 йил

КЎКЛАМ КЕЛДИ

Янги кўклам кулиб боқди,
Яна ҳар боғ чечак тоқди,
Яна нозлар тўлиб оқди,
Яна ҳар ёқ кийим қоқди.

Яна сувларда тўлқинлар,
Яна туғди гўзал кунлар.
Яна деҳқонда шодликлар,
Яна меҳнатда борлиқлар.

ЎҒЛИМ ЭРКЛИГА

Сочларингни куй билан
Аста-аста тарайман.
Теран, улуғ ўй билан
Кўзларингга қарайман.

Қуюқ-сууюқ кирларнинг
Сочларингда бири йўқ.
Турмушдаги сирларнинг
Кўзларингда изи йўқ.

Сенинг қаро кўзларинг
Тўлқинимни аллалар.
Сен чақалоқ! Кўз очиб,
Кўра олдинг нималар?

Чин эрк кулган ўлкада
Кўзим, ўсиб турасан.
Янги гўзал дунёни,
Албатта, сен кўрасан.

*Маскав,
1926 йил 18 февраль*

БИРИНЧИ ЎГУТ

Ўғлим Эркилига

Йўлингга нурлар сепар икки кўзим,
Чекилма илгарилашдан, суюкли кўзим!
Яшашга тўғри қараб юр, бузилма сира,
Йўлингга эски, бузуқ фикрни қилма кира!

*Маскав,
1926 йил*

ПАРЧА

Ёш юрак қийналса-да,
Ҳеч умидсиз бўлмагай.
Йўлида ўт бўлса-да,
Ортга ҳеч бир қайтмагай.

1923 йил

* * *

В.га

Жилмайиб нозларга тўлган кўзларингдан айланай,
Ғунча кўнглингдан сочилган сўзларингдан ўргулай.

Заррача кир кўнмаган ўйларингдан айланай,
Борлиғимни аллаловчи куйларингдан ўргулай.

Каъбамиз бир, мен билан сен, бирга учгил у томон,
Кенг фазода қарши кучни бирга енгил ҳар замон...

1925 йил

ПАРЧА

Ўзалдир юксалиш, юксалиб кетиш,
Душманлар кўнглини паришон этиш.
Тўсқинлар бағрини парчалаб, эзиб,
Тилакнинг аршига гуриллаб етиш.

1926 йил

ОЙДИН КЕЧАДА

Ойли тун, оппоқ, илиқ кўйнингда озроқ дам олай,
Кучли бир денгиз каби тўлқинни ташлаб, тинч қолай.
Бир нафас тинч қолганимда орқа-ўнганга бир қарай,
Кечдигим йўлларда қолган турли изларни санай.

Турли излар кўнглидан тилсимли сирларни сўрай,
Сўнгра турмуш каъбасинда саждаларга бир қарай.
Сўнгра борлиқ боқчасинда қип-қизил гуллар терай,
Сўнгра тўлқин амрига фикру хаёлимни берай.

Бир замон тип-тинч қолишни йўлларимда билмадим,
Бўш умид, бўш дард билан кўнглимни ҳеч бир
тилмадим.

Мен одамдан соф куч излаб ғовғалардан қочмадим,
Истагимнинг душмани бўлганга раҳмат сочмадим.

1926 йил

МЕН ЁТ ЭМАС

Дўстимга

Мен ёт эмас! Сен «ёт», дея кўрма!
Мастликка мени «бот», дея кўрма!
Истак-тилагим жонли, улуғдир,
«Тебранма бир оз, қот», дея кўрма!

Бир кун кўрасан: ёт киши кимдир,
Бир кун биласан: ёт киши жимдир...

1926 йил 19 февраль

ҲАҚИҚАТ

Ҳақиқат нима-ку, ҳақ нима?
Англадим: яшашнинг ўзидир.
«Яшашнинг тангриси — ҳақ», дема,
Бу хаёл телбалик сўзидир.

Яшашнинг кучи кўп, ҳақ яшар,
Бунга зўр тебраниш гувоҳдир.
Башарсиз на куч бор, на ҳақ бор,
Бунга шак келтириш гуноҳдир...

1926 йил 22 февраль

ПАРЧА

Кенг фазода кўз илғамас ҳар зарра
Айланади ҳар нафасда минг карра.
Ҳар зарранинг борлиғидир айланиш,
Айланишсиз дунёда йўқ жонланиш...

1926 йил февраль

НАВОИЙГА

Кўрганми сендек шоирни асринг,
Маънога манба ҳар назму насринг.
Шеърингда бўлган нозик наволар
Кўп туйгуларни ҳар вақт даволар...

1926 йил апрель

ПАРЧА

Тонг кулиб, суюнчлар сочади,
Сукунат борлиқдан қочади.
Зўр тилак замини — пок меҳнат
Кучоғин кеккайиб очади.

1928 йил

* * *

Кўрмадим гулни
Суймаган «дил»ни.
Нозли булбулни
Қарғаган «тил»ни.

Кўрмадим тоғда,
Соф чаман боғда,
Ойли бир чоғда
Ухлаган ҳисни.

Кўрмадим ҳеч бир
Тоғ каби тошни.
«Мен учун ёлғиз —
Ош», деган бошни...

1926 йил

ДЕҲҚОН ЎҒЛИ

Эрта тонг чоғи
Уйғотар мени
Ер ҳайдағали
Юмшоқ тонг ели.

Соф кўклам чоғи —
Кўнгилнинг боғи.
Гўзал қирларда
Йўқ қишнинг доғи.

Қуёш юксақдан
Жилмайиб боқар.
Сув баланд жойдан
Шеър айтиб оқар.

Кенг яйловларда
Ишлаб қувнайман.
Қайғу-аламни
Нечун билмайман.

Деҳқон ўғлиман,
Ҳеч чарчамайман.
Ёш кучим билан
Ер ҳайдагайман.

Меҳнат — чин дўстим,
Доим севгайман.
Эркин турмушда
Тинмай ишлайман.

1926 йил

ЯНГИ КУН БОЛАСИ

Ўйнаб турган, кулиб турган бу бола,
Тиниш билмай ҳар нафасда ўсади,
Олқишлайди уни шаҳар ҳам қалъа.

Тоза кучлар унга кўмак этади,
Қора кучлар тўсолмайди йўлини,
Ўсиб-ўсиб у тилакка этади.

Эсли кимса шак қилолмас ҳеч бунга,
Чунки, уни ўстиради янги кун,
Ҳеч куч зарба беролмайди бу кунга...

1927 йил 16 ноябрь

АЛАНГА

Аланга ҳар ёнда
Ҳйнайди, учади.
Қарашни ҳар онда
Имлайди, қучади.

Аланга дам олмай
Кенгайиб боради.
Зулматнинг кўксини
Аямай ёради.

Аланга юксакдан
Тўлқинлар отади.
Аланга қўйнига
Кенг фазо ботади.

Эскилик ёнади,
Аланга қонади.

1928 йил

КАСПИЙ ДЕНГИЗИГА

Мен-да сен каби шўҳ, сен каби мағрур,
Мени «менлик»ка асир эта олмас бу ғурур.
Чунки, мен
Олганман
Бу ғуруримни,
Бу суруримни
Шонли вулқондан,
Тенгсиз исёндан,
Эски дунё қақшаган ондан.

Менинг кўнглимда пўртаналар,
Пўртаналар!
Чунки, пўртана мендир, мен-да пўртанаман,
Пўртанасиз ўртанаман!
Юзи сокин, ўзи гунг,
Сирли қўлларда нетардим,
Шубҳасиз, ундан узоқларга кетардим.

Мана мен ундан узоқда,
Пўртана ёқда.
Сенинг чеҳранг-да бугун
Сирли қўллар каби сокин эсса-да,
Менга озроқ ёшли кўзлар билан боқгил, деса-да,

Биламан мен, биламан,
Кўкрагинг тўла тўлқин,
Унга севги бераман.

Менинг ишқим сенга муштоқ тушади,
Қарашим пўртана излаб юради.
Сенга боққанча бу ёшлик суюнар,
Билмадим, балки бировлар куюнар.

1929 йил 12 июнь

ЯНГИЛИК САРИ

Тутқун турмушдан
Кўпдан безганмиз.
Янгилик сари
Учмоқ истаймиз.

Эски турмушни
Эскилар билан
Бирга йўқликка
Кетгизсак, дейман.

Янги турмушни
Янгилар билан
Бирга борликда
Яшнатсак, дейман.

Тилагим турлик,
Кўнглимда бирлик
Истаб, севаман
Ҳар чоқ эркинлик.

ҲАМОН ОЛҒА!

(Ёшлар байрамига)

Олға, олға, олға, олға!..

Қонимиз вулқондек қайнаган,
Умиднинг юдузи порлаган.

Бир одим бўлсин
Қетга қайтмаймиз.
Йўл хатар бўлсин
Янчиб ўтгаймиз.

Кучимиз
Тоғдан ошадир.
Денгиздек
Қайнаб тошадир.
Қайси куч борким,
Йўлни тўсадир?

Хаёллар аршида ўйнаган ёвузлар,
Зўр, кучли, ўйноқи, тўлқинни кўрсинлар,
Билсинларким,
Хаёллари бўш!
Кўрсинларким,
«Аршлари» бўш!

Эй хаёл билан туш кўриб ётган,
Қонлар йиғлаким,
Сўнги кун сенга муҳаққақ етган.

Олга, олға, олға, олға борамиз,
Энди бизлар янги дунё тузамиз.

ЯНА ҚОН...

(Хитой воқеаларига бағишлаб)

Яна қон, қон, зулм, ваҳшат,
Яна кўзларда ўт, даҳшат.
Яна инсон қонин ичмак,
Яна қон дарёсин кечмак.

Яна кўзларда қон ёшлар,
Яна кўнгилга ўт ташлар.
Яна ҳар гўшада фарёд,
Ҳақиқат йўқмидир... Ҳайҳот!..

Билингким, бу зулм, ваҳшат,
Муваққатдир буюк даҳшат.
Кўрасиз бизнинг исённи,
Отилган кучли вулқонни.

Фақат йўқсилнинг тўфони,
Оловдек, ўтдек исёни
Бутун дунёни қоплайди,
Зулм, ваҳшатни қўймайди.

У чоғ ваҳшат, зулм кетгай,
Жаҳонда қон ичиш битгай.
Чин эркинлик куни етгай,
Ҳамма бирлик йўлин тутгай.

КЎНГИЛДАГИ ФАРЁД

(«Кўзғол!» деган шеърга ўзбек
хотин-қизларининг жавоби)

Тим қоронғу кечамизнинг тонгини
Кута-кута турмушимиз туганди.
Тонг элчиси – гўзал ёруғ юлдузни
Излай-излай кўзларимиз ўсанди.

Тонг юлдузи кўкка нега чиқмайдир?
Кўнглимизга тасаллилар бермайдир?
Бу кечанинг сўнги нега битмайдир?
Қоронғунинг тахти нега синмайдир?

Еримизнинг таноблари узилиб,
Айланишлар, ўзгаришлар битдими?
Ёруғликнинг ҳоқонлиги бузилиб,
Дунёмизга зулмат ҳоқон бўлдими?!

Кучин йиғиб, қанот қоқиб қичқирган
Хўрозларинг тинлик ичра ёйилган.
Мунгли-сирли товушларин эшитгач,
Умид, амал ўти сўна бошлаган.

Кўнглимизда яна ўтлар қайнайди,
Қулоғимиз пардасини титратган
Улуғ, сирли товушлардан мияда
«Савтнинг сўнги яқинлашиб келадир,

Қоронғилик кўпга қолмай битадир!» —
Сўзларини териб олиб билдиргач,
Томирлардан секин оқа бошлаган
Тоза қонлар тўлқинланиб ўйнайдир.

Яна умид, яна кутиш, яна куч!
Бироқ энг сўнг буларнинг-да бари пуч!
«Ётма, кўзғол» нидолари зулматнинг
Кучоғида йўқолишга маҳкум ўч!

Тез тонг отсин, ортиқ тўзим қолмади,
«Тонг» йўқ бўлса, келсин мудҳиш туманлар.
Қоронғунинг кучи яна кўпайсин,
Дунёмизни сўнгра боссин тўфонлар.

1921 йил ноябрь

УМИД СЎЗЛАРИ

Юрагимда умидлар, амаллар...
Қирогни тўзимсиз босаркан,
Нега мен чақмоқдай югурмай?!
Эскирган, чириган тамаллар,
Нега мен ундан юз ўтирмай?!

Кўнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш йўллар, ёш гуллар излайман.
Орқага тортганга ҳадям — тош;
Ҳар чоқ мен илгари ундайман...

*Маскав,
1923 йил 11 октябрь*

ОЙДИН КЕЧА

Шу ойдинли кеча бир нашъа сочди,
Кўнглимда ҳавас учун тўғри йўл очди,
У дамда фиғонлар узоққа қочди,
Қайнади булоқдек шодлигим менинг.

Оқар сув тотли нағмасин чолди,
Ёшгина кўнглимга бир севги солди,
Шўх сувга қора кўз тўймайин боқди,
Нағмаси боғлади кўнглимни менинг.

Шўх сувнинг шошилиб тинмай оқиши,
Йўлдаги тўсқинни босиб бориши,
Энг гўзал, тотлидир шўхчанг боқиши,
Билмадим йироқми манзили унинг?

Ой кулар қизлардай сирли бир кўз-ла,
Зар сепиб борлиққа тип-тиниқ юз-ла,
Қаршимда куларди ёғдули чехра,
Истиқбол ҳаваси кўнглимда менинг.

Борлиқда ғубор йўк, борлиқ энг гўзал,
Ҳар сафар юлдузлар кўкларда сўзлар:
«Истиқбол ойдинли, севинчли бўлар»,
Ўпди истиқболни хаёлим менинг.

1928 йил

Достонлар

Биринчи фасл

1

Қутурган дарёнинг бошида
Кеккайган ҳайбатли тоғлар бор.
Тоғларнинг ҳар бужур тошида
Асрлар қолдирган доғлар бор.
Тоғларнинг гердайиб туриши
Назарни жилдирмай тортади.
Назарнинг тоғ томон юриши
Ҳар нафас, ҳар дамда ортади.
Тоғларнинг бошида оппоқ қор
Қуёшга нозланиб боқади.
Бироқ кўп чидолмай, эриб қор
Йўллардан дам олмай оқади.
Тоғ йўллар кенгайиб, зўрайиб,
Узоқлар қўйнига ботади.
Йўлларнинг ўнгида, сўлида
Қишлоқлар ясланиб ётади.

2

Қутурган дарёнинг сўлида
Атоқли, эски бир қишлоқ бор.
Сирга бой қишлоқнинг йўлида
Қақраган катта бир тошлоқ бор.
Тоғ қизи бу эски қишлоқда
Туғилган, ўйнаган, яйраган.
У гўзал бундаги боғларда
Булбулни йиғлатиб сайраган.
Тоғ қизи чиройли, эрка қиз,
Ҳуснига шайдолар саноксиз.
Унинг ҳеч тенги йўқ кўзлари
Кўпни тиз чўктирган, яроқсиз.
Тоғ қизи Қумриой қарагач,
Кўнгилда ҳеч ором қолмайди.
У қора сочларин тарагач,
Йигитлар ундан кўз олмайди.

Кумрининг куйлари тоғ йўли
Ҳар оқшом кучоқлаб учади.
Қарилар, ёшларнинг ҳислари
Куйларни жон билан кучади.
Ҳам гўзал, ҳам ботир Кумрининг
Манглайин табиат силаган.
Ҳеч ёқда йўқ унинг умрининг
Камолин кўнгилдан тилаган.

3

Кутурган дарё тинч оқмайди,
Тошларни тошларга уради.
Йиғлаган-кулганга боқмайди,
Илондек тўлғониб туради.
Кумри бу дарёга боққанда
Тўлқинлар ишқига етади.
Чўнг тоғлар лолалар таққанда
Сайрни ихтиёр этади.
Тоғларда кийикдан ўзишни
Тоғ қизи куну тун ўйлайди.
Дарёда балиқдек сузишни
Тушида кўргандек сўйлайди.
Унинг соф, чиройли сўзини
Тешажон тўймасдан тинглайди.
Ҳар икки жон олгич кўзини
Кечалар у ўйлаб инграйди.
Тешажон аламли дардини
Ҳеч кимга очмасдан юради.
Кумрини кўрганда кўзидан
Томчи ёш сочмасдан юради.

Иккинчи фасл

1

Кумриой ўн олти ёз кўрди,
Ўн ёзда кўп кунлар тоғ кезди.
Бинафша гулларни соз кўрди,
Қайгули кунларни оз кўрди.
Тоғ қизи гул бўлиб очилди,
Зўр донғи ҳар томон сочилди.
Гул қизни талабгор ўради,
Кўп жойдан кўп бойлар сўради.

«Мен қари, қизим ёш, бир оз бор,
Қумрисиз бу қафас бизга тор;
Бойларга яхшилар бўлсин ёр,
Қиз сўраш, албатта, эмас ор»,
Деб кулиб, букилиб, совчини,
Қумрига кўз солган овчини,
Тўғонбой қайтариб юарди,
Қумрига оқ уйлар қуарди.
Бир нафас кўрмаса Тўғонбой,
Дер эди: «Қайдасан, Қумриой?
Кўзимнинг нури кел, кел бери!
Ёрисин кўнглимнинг ҳар ери!»
Қумрининг касалманд онаси
Яп-якка қизи-чун яшарди.
Қумриой кулганда Норхоннинг
Суюнчи қайнарди, тошарди.
Беш ўғил, бир қизни бу Норхон
Қора гўр қўйнига ташлаган.
«Оҳ, болам, болам!» деб ҳар томон
Югуриб кўзларин ёшлаган.
«Белимнинг қуввати Қумриой
Бойларнинг чўриси бўлмайди.
Керакмас ҳашамат ую жой,
Мен тирик, Қумригул сўлмайди»,
Деб Норхон достонин бошларди,
Қақраган кўзларин ёшларди.
Тўғонбой жим тўзим қиларди,
Қайғули хаёлга толарди.
Норхоннинг кўнглини оларди,
Қумрининг бошини силарди.

2

Қутурган дарё ҳеч тинмасдан
Тошларни тошларга урарди.
Унинг зўр шовқини синмасдан
Жонибни титратиб турарди.
Қундузнинг севгиси қуёшхон
Шошмасдан жилмайиб боқарди.
Ҳайбатли тоғларнинг бошидан
Оқ қорлар жилвалар отарди.
Тўғонбой айвонда ёнбошлаб
Кеккайган тоғларга боқарди.
Қўрқинчли даракнинг алами
Унинг кенг кўнглини ёқарди.

Тўғоннинг чидами бузилди:
 Қайғуси авж олиб бақирди,
 У уйга Норхонни чақирди:
 Сирларнинг таноби узилди.
 «Кумрининг онаси, қулоқ сол!
 Ҳозир сен кампир-у мен бир чол.
 Умримиз тираги Қумрининг
 Бўйини, тўйини эсга ол!..»
 «Сиз ота, мен она, Қумри — қиз,
 Сиз мендан яхшироқ биласиз!»
 «Қумрини сут бериб боққан сен,
 Болалар доғида оққан сен...
 Қумрининг бўйи ҳам тиккайди,
 У эмди ҳар ишни эплайди».
 «Қумрини бойларга бермадик,
 Бой бўлиб кўкракни кермадик.
 Бойларнинг газабин қайнатдик,
 Ёвларнинг тигини қайратдик.
 Қишлоқнинг бойлари Қумрига,
 Кўзимиз нурининг умрига
 Олайган кўз билан қарайлар,
 Ўқрайиб лабларин ялайлар.
 Уларга пул керак, қул керак,
 Биздаги жонни ҳам талайлар...»
 «Йиғламанг, йиғлаб кўз толганда,
 Соч-соқол оқариб қолганда
 Кўп замон йиғладим, қулмадим,
 Бироқ ҳеч юзимни юлмадим.
 Эмди мен йиғлашдан безганман,
 Эркимни ўзимда сезганман...
 Уларнинг дўқидан қўрқмайман.
 Истаган йўлидан юрмайман.
 Ўттиз йил бойларнинг ишини
 Тинимсиз бажардим, кишини —
 Ҳўкиздеқ ишлатиб юрдилар,
 Қул қилиб сўқдилар, урдилар.
 У кунлар эсимдан чиққан йўқ,
 Мен ҳамон ёрлиман, улар тўқ.
 Кўп кунлар, кўп йиллар кетдилар,
 Билмадим қаерга етдилар.
 У қора кунларни эсламанг,
 Ярамни заҳар-ла эмламанг.
 Эскини йўқликлар ютсинлар,

Аламлар узоқдан ўтсинлар»,
 Деб Норхон ёш тўкиб юборди,
 Тўғонбой паришон турарди.
 «Қўй, — деди Тўғонбой, — йиғлама,
 Касалсан, юракни тиглама.
 Бурунлар йиғладик, ёлвордик,
 Манглайни саждада минг ёрдик.
 Бироқ биз истаган бўлмади,
 Кўнглимиз суюнчга тўлмади.
 Эмди ҳеч йиғлама, тетик бўл,
 Тетиклик дунёда тўғри йўл...»
 Тўғонбой тўхтаб бош қайирди,
 Кўзларин Норхондан айирди.
 Норхон кўз ёшини енгига
 Артди-да, қаради тенгига.
 Тўғонбой тинчини йўқотди,
 Норхонга маъноли сўз қотди:
 «Қумриой турмушин ўйлайлик,
 Унга мос куёвдан сўйлайлик».
 «Сиздан мен илгари юрмайман,
 Сизга мен ҳеч қарши турмайман.
 Биламан, бу садни йиқмайди,
 Бу гапдан ҳеч нарса чиқмайди.
 Бирлашиб тўсқинни бузайлик.
 Тузоқлар ипларин узайлик.
 Бошимда яшринган бир ўй бор,
 Қумрига топсангиз лойиқ ёр...»
 «Кўп шошма, энг аввал жавоб бер,
 Нуркарвон хотини қандайдир
 Ширин сўз, ёқимли бир хотин,
 Уни кўп мақтайлар, деб отин.
 Нуркарвон энг яқин бир ошнам,
 Ёшлиқда юрганмиз кўп яшнаб.
 Шу Нурнинг боласи Тешани
 Сен мендан яхшироқ биласан.
 Қумриой биледи ўшани —
 Кўп яхши... Сен нима деясан?
 Тешажон гул каби бир бола,
 Юзлари қип-қизил нақ лола.
 Қумрини «синглим», деб юради,
 Қумрига кўз бўлиб туради.
 Тешага Қумрини берсамиз,
 Сўнгра биз кўкракни керсамиз.
 Қумриой бунга «йўқ», демасми?

Кўнгли бир бошқада эмасми?..»
«Бу қандай янги гап? Қумри — қиз,
«Финг» демас, бир нарса қилсамиз.
Ўзининг кўнгли ҳам Тешада.
Эслайди ҳар ойдин кечада.
Тешажон бизнинг ҳам боламиз,
Ичкуёв қиламиз, оламиз...»
«Бу яхши, бироқ бир тўсиқ бор;
У бизга йўл бермай қўяди.
Тез илож топмасак биз агар,
Ҳар йўлда минг ўра ўяди...»
«Нима гап, яна ким сўрайди?
Бахтсизлик янами ўрайди?...»
«Шайтонлар уруғи Шарифжон,
Саноқсиз хотинли чол эшон...»
«Эшоннинг совчиси келдими?
Алдамчи ваъдалар бердими?...»
«Эшоннинг совчиси келган йўқ,
Қаршимда кўкрагин керган йўқ.
Бироқ у совчининг совчиси,
Бургут кўз овчининг овчиси
Бу ёқда санғираб юрипти,
Кўпгина тузоқлар қурипти...
Нуркарвон «хўп», деса шу кузда
Тўй қилиб тинчланиб оламиз.
Шарифжон эшоннинг кўнглига
Аламнинг чўғларин соламиз...»

1928 йил

ЎТМИШДАН БИР ЭРТАК

1

Хон, бекларнинг зулм қўли узайган,
Салтанатнинг томирлари сусайган
Бир замонда донгли бир бой бор эди,
Унинг кўзи тўймас эди, тор эди.
Яшар эди телба дарё бўйида,
Бошлиқ эди элнинг аза, тўйида.
Кўчаларда катта-кичик букилиб,
Бўйин эгиб, йўл бўшатиб турарди.
Бой қарамай, йиқилганда бурилиб,
Фурур билан отга қамчи урарди.
Эшигида кўп қари, ёш қалтираб
Бойваччанинг буйруғини кутарди.
Кеча-кундуз тиними йўқ чўрилар
Ичкарида заҳар-заққум югарди...

2

Бойнинг ёши етмиш бирга тўлганда,
Катта уйли, тўрт болалик бўлганда,
Куч белидан, нур кўзидан кетганда,
Борлиғининг сўнги яқин етганда
У қизил гул ғунчасига чанг солди,
Ўн еттига етмаган бир қиз олди.
Гўзал қизнинг оти Сораой эди,
Унинг кўнгли суюнчларга бой эди.
Дер эдилар: «Сора — қизлар сараси,
Кучаяди Сорасиз ишқ яраси.
Сора — кўклам чаманининг булбули,
Йигит кўнгли — Сораойнинг чин қули...»
Ҳар бир йигит Сораойни суярди,
Сораой деб кеча-кундуз куярди.
Бойлик кучи эл истагин рад этди,
Ёш Сорани эрксизликка беркитди.
Чол бойлиги унинг бахтин учирди,
Умидини йўқликларга кўчирди.
Бахтсиз Сора келгусининг руҳига
Кўзни ёшлаб, сўнг фотиҳа ўқиди.
Қора кунлар аламининг юкига
Юрагида қора уя тўқилди...
Ойлар ўтди, йиллар ўтди... Сораой
Соғлиғини бир умрга берди бой...

Сораойнинг ошиқлари ичида
 Турди отли чўпон йигит бор эди.
 Бу йиртиқ тўн ҳар кундузнинг кечида
 Сораойнинг дийдорига зор эди.
 Кўк майсалар, кенг далалар қўйнида
 Турди ҳаёл дулдулига минарди.
 Гўзалликда тенги йўқ зўр чаманга
 Савлат билан, шавкат билан инарди.
 Баъзи чоқлар чўпон йигит най олиб,
 Ёш кўнглидан ёниқ куйлар тўкарди.
 Баъзи чоқлар ёлғизликда қийналиб,
 Чўпонликнинг аламидан чўкарди.
 Кун кетарди, тун ўтарди... Яна кун...
 Чўпон учун бирдек эди куну тун...
 Сораой ҳам Турди куйин суярди,
 Турдидаги муҳаббатни туярди.
 Бу қишлоқнинг қарилари Сорага:
 «Қара, Турди лойиқ йигит», дердилар.
 Бироқ тилак жилваланиб кулмади:
 Сораойдек ҳурни бойга бердилар...
 Кўк майсалар кўнгли ярим Турдининг
 Кўз ёшларин аста-аста тердилар...

Қишлоқ бойи яхши йўлдан кетмасди,
 Ёрлиларга раҳм-шафқат этмасди.
 Деҳқонларни кузда роса таларди,
 Хон, бекларнинг сурнайини чаларди.
 Шунинг учун сабр тошди қирғоқдан:
 «Мадад келмас, — деди Турди, — йироқдан!
 Ё ўлайлик, ё қолайлик... Чиқайлик,
 Зулм сочган кўрғонларни йиқайлик!..»
 Оқшом эди... Кўзғолдилар ёрлилар,
 Ўз кучи-ла яшагувчи орлилар...
 Ҳар томонда жилваланди ўзга ҳол,
 Бу ғавғодан кўрқди ҳатто оқсоқол...
 Қишлоқ аҳли бойни роса боплади,
 Бой-чи ҳатто қочишга ин топмади.
 «Болаларим! — деди келиб гузарга.

Қарилликни олинг озроқ назарга.
Сиз мусулмон, мен мусулмон! Ҳаммамиз
У дунёдан жаннат умид этамиз.
Мен сизга ҳеч дўзах раво кўрмайман,
Дардингизга аммо даво кўрмайман.
Арзингизни қилинг хонга, бекларга...»
Турди кулди: «Эшиклари беркларга...»
Эрмат полвон ирғиб туриб бақирди:
«Дўстлар, уни бу ерга ким чақирди?
Ахир бизни зулм эзган эмасми?
Бойваччадан ҳамма безган эмасми?
Мазаси йўқ сўзларини тингламанг!
Тингласангиз, кейин сира инграманг!...»
Бир чол қўлин силкиб, деди: «Халойиқ!
Қишлоқ бойи янчилишга-ку лойиқ...
Бироқ бундан биз ҳеч фойда қилмаймиз...»
Нур бақирди: «Биз уни тинч қўймаймиз!...»
Турди чидаб туролмади: «Тўхтанг оз!
Деди титраб. — Қачонгача бунча ноз?
Қишлоқ бойи камбағаллар қўлидан
Тортиб олди ер-сувларин аямай.
Ким юролди бойнинг юрган йўлидан,
Ҳар қадамда орқа-ўнгга қарамай?
Бу бой — бургут, кўзга чангал солади,
Еримиз ҳам қизимизни олади...»
Ёрлиларнинг ғазаблари кучайди,
Ҳар томонда қарғиш, сўкиш кўпайди.
Кўзларга қон тўлган эди. Ҳар кимда
Аллақандай бир изтироб тошарди;
Яна озроқ узайсайди бу ҳолат,
Бу кўзғалиш қирғоқлардан ошарди.
Оқсоқолнинг қути ўчди. Қочишга
Йўл излади... Йўллар ёруғ кўринди;
Иложсиз у ширин сўзлар сочишга
Бор эсини йиғиб анча уринди:
«Шовқин-сурон кўтаришдан фойда йўқ,
Бой бувамнинг ери сизни қилмас тўқ!
Шукрки, бор бошимизда хонимиз,
У кишига фидо бўлсин жонимиз.
Ҳар жанжални шариатнинг йўли-ла,
Қозиларнинг ва бекларнинг қўли-ла

Ечиш керак... Гуноҳлардан қочингиз,
Яхшиликнинг эшигини очингиз!..
Биз ўзимиз, оппоқ соқол қарилар,
Ўлтиришиб бир маслаҳат қилайлик.
Зиндон-пиндон... балоларга йўлиқмай,
Ҳар ҳалқани ўз жойига илайлик!..»
Оқсоқолнинг сўзин бир чол ёқлади,
Бу гапларни Нурмат ота оқлади...
Аста-аста чоллар тўда туздилар,
Кўзғолоннинг томирларин уздилар.
Қишлоқ бойи, шундай қилиб, соғ қолди,
Сўнг уйида Сораойдан ўч олди...

5

Сораойнинг кўрган куни кун эмас,
Бой уйида ҳеч ким «Сорахон» демас.
Унинг учта кундошининг зуғуми
Сира лаззат берадиган нон эмас.
Уни ёлғиз овутади оналик,
«Қандай яхши, — дейди, — бўлиш болалик!»
Бироқ унинг истиқболи билгисиз,
Бой шубҳаси эмас сира белгисиз.
Қишлоқ бойи Сораойга боққанда,
Сора қўлга кўзмунчоқлар таққанда,
Бой юраги сиқилади, куяди,
У Сорага қарши ҳислар туяди.
Бой ўйлайди: «Сора тезда туғади,
Сўнгра менинг обрўйимни бўғади.
Билолмайман: қайдан олди болани?
Оёғим-ла эзай ундай лолани!..
Тўхта-чи оз, кўрай, кимкин у йигит?
Ўздан чиққан буғдоймикин ё чигит?
Буғдой бўлса, тегирмоним тоши бор,
Чигит бўлса, обжувозим қоши бор!..»
Бой кўзидан Сора сирлар ўқирди,
Унга қарши тўр тузоқлар тўқирди.
Сораойнинг тўлган эди юраги
Кўпдан бери «чин эри»ни кўрмасдан;
Унинг иссиқ кучоғига кўмилиб,
Лабларидан ўтли-ўтли сўрмасдан...

Турфа ўйлар хаёлини безарди
 Бўлгач Сора жажжи ўғил онаси.
 Шул чоқларда тоғ, чўлларни кезарди
 Бу ўғилнинг Турди отли отаси.
 Эрмат полвон, Нур ва бошқа кексалар
 Галаёндан сўнгра кўзни юмдилар.
 Эрмат полвон обхонада жон берди,
 Нуржон бўлса ёғоч дорда жағ керди...
 Билмас эди Сора Турди борлигин,
 Суйганининг дийдорига зорлигин...
 Боласини бағрига у босарди,
 Турди берган кўзмунчоқни асарди...
 Қишлоқ бойи ҳар кун уни қийнади,
 Бу ўғилнинг чин отасин сўрарди,
 Сораой ҳеч оғиз очмай турарди,
 Боласига кўкрак қалқон қиларди..
 Қишлоқи бой сирдан жуда қўрқарди,
 Шунинг учун эс йўқотиб юрарди...
 Бир кун сирнинг ўнг-сўлини ўйлади,
 Беш ўғилнинг каттасига сўйлади.
 Сораойни ўлдирмоқчи бўлдилар,
 Чақалоқни сўлдирмоқчи бўлдилар.
 Ота-бола режаларин тузишди,
 Қонлар улар кўзларида сузишди...
 Саҳар пайти... Зулмат чўкиб қолганди,
 Ҳар бир жонни уйқу босиб олганди;
 Ташқарида бой ухларди донг қотиб,
 Жимжитликда хунук овоз тарқатиб...
 Сораойнинг юмулмасди кўзлари,
 Титрар эди «Алла» айтган сўзлари...
 Уйдагилар Сораойдан безганди,
 Зийрак Сора қонли қараш сезганди...
 «Сора!» деган товуш унга эришди,
 Сора қўрқди, тили қақраб тиришди...

Зўр-базўр у ёстикдан бош кўтарди,
 Бу товушдан у ажални кутарди...
 Яна товуш: «Мен Турдиман, Сораой!

Кўрқма... секин... уйғонмасин разил бой!...»
Оз бўлмаса Сора ҳушсиз қоларди,
Турди чўпон кўнглига дард соларди...
Тоғ тошига узун сочи илиниб,
Юзи, кўзи, қўл-оёғи тилиниб,
Жар устида сўнг дақиқа кечирган,
Кўз олдига оқ кафанни келтирган
Гўзални гар қутқарса ёр у ердан...
Юз минг бора ўргулмасми у эрдан?!
Турди Сора кўзларини ўпарди,
Сора унга севгисини тўкарди...
Сўнгра аста қўтарди у болани,
От оёғи босиб ўтди далани...

8

Қишлоқи бой Сораойни излатди,
Ҳар томонга от оёғин тезлатди.
Бироқ кимса ундан дарак топмади,
Шундай қилиб, бой истаги чопмади...
Сораойни чол отаси биларди,
Шунинг учун у тинч соқол силарди...

9

Ғалаёнга бағишлади эл дoston,
Бу дostonда борди икки қаҳрамон.
Эл дардига дostonда гўр қазилди,
Унга шулар ўчмас қилиб ёзилди:
Турди чўпон қандай йигит бўлгани,
Бойга қарши ғазабларга тўлгани,
Ғалаёнда кўкрак кериб тургани,
Ёрлилар-чун жон куйдириб юргани,
Алам тўла қора кунлар кўргани,
Сораойни ёшлигидан суйгани,
Сораойнинг гўзаллиги, созлиги,
Қоматининг адиллиги, нозлиги,
Унинг ёрли ёш чоқлари, сўзлари,
Жозибали қора ўйноқ кўзлари,
Сўнг кунлари, кўз ёшлари, ғамлари,
Бой уйида кечган мудҳиш дамлари,
Бойнинг уйи, аза-тўйи, турмуши,

Нафрат тўла, лаънат тўла ўтмиши...
Йўқсил, ўрта деҳқонларга қараши,
Ёрлиларнинг бор кучини талаши...
Ҳамма ёрли бойга лаънат ўқирди,
У дostonнинг бош сўзлари шу эди:
«Замонимиз қандай ёмон бир замон,
Зулм, зулмат билан тўла ҳар томон.
Ёрлиларнинг қачон кулар иқболи
Ва уларни қачон қучаркан толе?!
Қачон чиқар қишлоқ узра тўлин ой,
Бахтли бўлар Турди билан Сораой?!»

1925—1929 йиллар

Ҳикоя

ҲАЙИТ ҲАРОМ БЎЛДИ¹

Бугун ёлгон арафа...

Эрта рўза тамом бўлади...

Индин ҳайит...

Бу йилги ҳайитнинг бурунги ҳайитларга ўхшамаслиги рўзанинг бошидаёқ билинган эди. Мулла Охунжон домла рўзанинг бешинчи кунда, ҳожи поччанинг таъбири билан айтганда, «Таъбирномаи Юсуфий»га қараб, шундай каромат қилган эмишлар:

«Валлаҳи аълам биссаваб, бу йилги ийди рамазон кўп мусулмонларнинг бошига нури илоҳий сочмаса керак...»

Ёлгон арафа савдосига қараб туриб, ҳожи почча ҳам ўзига каромат қилди:

— Бу йилги ҳайит шарофатли бўла турганга ўхшаймайди... Савдонинг мазаси йўқ.

Мулла Охунжон домла ҳайит харжи қилиб келиш ниятида раста бозорга жўнадилар.

Инқилобдан бурун ҳар бир растада бир неча эътиборли бой бўлар эди. Бу бойларнинг баъзилари Мулла Охунжон домла растадан ўтиб қолганда дўконга таклиф қилиб, дарров чой ва иссиқ нон чиқардилар ва дуо қилдилар. Ҳозир у бойларнинг дабдабали дўконлари ёхуд вайрон бўлиб ётади, ёхуд ҳукумат дўконлари бўлиб қолган.

Домла тўрт растани айланиб чиқди; ҳеч ким бу кишига илтифот қилмади; домлада аллақандай маъюслик пайдо бўлди.

Мулла Охунжон домла «бисмилло» деб читфурушлар растасига қадам босдилар. Агар бу растада ҳам ҳеч ким индамаса, домланинг маъюсликлари тошиб кетарди. Бироқ бундай бўлмади: ҳожи почча домлани дўконга таклиф қилди. Домламиз ҳожи поччадан жуда ранжиган бўлсалар ҳам, шундай фурсатда илтифот қилган мусулмонга яхши гапирмаслик, ўз сўзлари билан айтганда, аини ҳамоқат бўларди.

Фотиҳа ва тавозедан сўнг домламиз Ҳожидан кўнгил сўрадилар:

— Мулла Ҳожимуроддан дарак йўқми? Худованди карим ўз паноҳида омон сақласин...

— Иншоолло... — деди эгилиб ҳожи почча, — ҳозир-

¹ Повестдан бир шохча (муаллиф изоҳи).

гача тайинли бир дарак йўқ, тақсир. Кўп ташвишга қолдик-да...

— Рамазон шарифда ташвиш тортишнинг ужри беҳад бўлади, ҳожи афанди... Мулла Ҳожимурод кўп зийрак фарзанд; хотиржам бўлинг...

— Ҳа, тақсир... Шунинг учун дўконга тушишни ихтиёр қилдик.

— Бундай улуғ кунларда дўкон ёпиқ турса, фаришталар кирмай қоладилар... Жуда яхши қилгансиз... Бу кунларда дўкон очишнинг ҳам у дунё ва бу дунё учун фойдаси бор.

Ҳожи поччага домланинг сўзлари жуда ёқди. Домла у ёқ-бу ёққа назар солиб, яна гапга кирдилар:

— Ҳожи афанди, сизнинг дўконингиз илгари замонда ҳам шу ерда эдими?

— Йўқ, тақсир. Мана шу қаршингиздаги капиралиф дўкон каминага қарашли эди... Қўлимиздан тортиб олдилар... хароб қилдилар...

— Шундай экан... — деди ўйланиб домла, — мен бир қанча расталарга кириб чиқдим; ҳар томон хароб, ҳар томон вайрон; дўконлар ер билан яксон, эски вақтда олинган тимларнинг аксари кўтарилган, кўчаларда юриш имкониятидан хориж... Бечора косибларнинг ҳоллари танг. Эски вақтда энди бой бўлиб келмоқда бўлган дўкондорларнинг ҳоллари ёмон... Буларни кўриб, кўп афсус едим...

— Тақсир, афсус емайдиган замон бўлдики? Мана, қаранг, тақсир. Бу томонда шунча дўконлар, бойлар йўқ бўлиб кетяпти, мана бу томонда катта-катта гишт иморатлар... Булар мактаб эмиш, қулуб эмиш, завод эмиш, газитхона эмиш, нима балолар эмиш. Буларнинг бизга нима нафи бор? Ўзимиздан биргина бой чиқиб, даранглатиб катта магазин солмагандан кейин мамлакатнинг бойлиги кимларнинг қўлига кириб кетади? Сиз сўраманг, мен гапирмай...

Ҳожи почча жуда дардли бўлса ҳам, юқори товуш билан сўзлашга жасорат қилолмас эди.

Домламизнинг диққатларини дўмбира овози ўзига жалб этди.

Вайрон расталарнинг нариги томонида кўкрагини кўкка кўтариб турган муҳташам бинони ҳожи почча кўрсатиб, деди:

— Ана у бинода пиёмерми, пиёнерми деган гўдак-

лар ўқийдилар — большавойликка тайёрланадилар. Ҳар кун эрта-ю кеч рат-рат...

Улар куладилар, шодланадилар...

Тўғри, янги замон енгиб, эски замон енгилиб борди.

Мулла Охунжон домла билан ҳожи почча ҳам буни кўриб, сезиб турадилар. Агар буларнинг кучлари бўлса эди, нималар қилмасдилар. Домламиз бошларини тафаккурдан кўтариб, дардларини сочдилар.

— Қўлингиздан ҳеч нарса келмайди... Ҳар иккимиз ҳам қариб қолдик, у дунёни кўпроқ ёд қилиш лозим.

— Тақсир, сўзингиз рост.

Бу дардлашишни ҳожи поччанинг уйидан келган бола бузди.

Бола ҳовлиқиб деди:

— Турди акамни, Норқўзи акамни қамаган ерга Ҳожимурод акамни ҳам қамаган эмишлар...

Ҳожи почча ўрнидан ирғиб турди:

— Вой, ҳайит ҳаром ўлди... Буларни отиб ўлдирадилар...

1929 йил

A decorative border with intricate floral and scrollwork patterns surrounds the central text.

Мақолалар

ЭЛЧИ АФАНДИГА ЖАВОБ ҲАМ РИЖО

(Идорага мактуб)

«Иштирокиюн»нинг 208-номеринда «Ўрта мактаб ва олий курс» сарлавҳаси остинда «Элчи» имзоси ила ёзилган мақолани ўқиганда ортиқ тахмини муҳит бўлган бир-икки нарсаларни «Элчи» афандининг ўзларидан сўрамоққа мажбур бўлдим. «Элчи» афанди ёзган мақолаларинда ўтган йил мактабларда дарслар ҳар турли бўлиб, истилоҳлар кўп мактабларда арабча ўқитилиб, турк-ўзбек болаларининг бошларини оғирлаштирди. Етар энди бечора болаларни огулов ва бошларини чертув ҳам истилоҳларига ялинув, деб бақирадилар. Тўғри, ўтган йил фанлар ҳар мактабда ҳар турли ўқитулув ҳар истилоҳларни истеъмол этган мактаблар саноқсиз эди. Бунга жавоб ўтган йил юртимиздаги мактабларнинг очилган йили бўлгани сабабли дарслар, ҳар турли истилоҳлар арабча эди. Ҳар нарсанинг бошланган йили тартибсиз бўлгани каби, яхшими бундоғ бўлса, бу йил ҳам ўтган йил каби араб истилоҳлари ишлатилмоқда, деган савол ҳар кимнинг кўнглига келур. Муни ҳар кимнинг ақли «шу нечун?» саволига жавоб бермоғи керакдир. Сўнграгина бошқа сўз!

Ҳаммага маълумдирки, бизда чигатойча бир китоб ва луғат китоби йўқдир. Китобга, хоҳ лотинча, хоҳ арабча ислоҳда бўлсин, муҳтожлигимиз ҳаво даражасидадир. Мана шундай муҳтожлик бир замонда «Битсин арабча истилоҳлар ва луғатлар!» деб қичқирмоқ қандоқ бўлур экан? Ўйлаб охирига етолмадим. Чигатойча луғат ва истилоҳлар билувчи афандиларимиз бўлмаган ва келишмаган сўзлар ила газета саҳифаларини қоралаб турмасдан, илмий-фанний чигатой истилоҳида китоблар ёзиб, сўнгра кеч курслар очсалар, яхши бўлур эди.

Мана, «Элчи» афандининг сўзларини англасак-да, луғат ва истилоҳ билмасамиз, нима қилурмиз? Қўлимизда чигатойча луғат китоби йўқ. Қаердан топурумиз? Овруполиларнинг ҳаммаси маълум илм ва истилоҳларни греклардан, лотинлардан, араблардан олмишлар.

Овруполиларнинг тили бизнинг тилга қарағанда бойлигини ҳар-бир илмли киши тасдиқ этар. Бой тилни овруполилар греклар, лотинлар, араблардан олдилар. Зероки, бу уч миллатнинг тили бошқа миллатларнинг

тилидан бой ва эскидир. Биз, туркийлар эса, илм ва фунун, луғат ва истилоҳларни ёлғиз араблардан олдик. Зероки, араб тили дунёдаги энг бой бўлиб танилгандир. Биз чигатойча илм ва фунун, деб ўйлаган эдик. Билмасдан, кўп кишилар тилидан сўзладим. Йўқ, ўзим ўйлаган эдим. Агарда юқорида йўқ деб ўйлаган чигатойча луғат китоби бўлса, муҳтарам «Элчи» афандидан илтимос қилур эдимки, «Иштирокиюн» газетаси орқали маълум қилсалар, миллатимизга буюк хизмат қилган бўлур эдилар. Зероки, бутун мияли болаларимизни бошларини оғритмас ва чиритмас эдик...

Афандим, билмаган нарсангиз ила газета саҳифаларини булғотмангиз. Матбуот оламинда сиз ва биз кабиларнинг қийшиқ қадам босмоқлари уятдир. Яна мақоладаги «афандим»лар, фалонлар деганингизга тушунмадим ва афандилар ким эканин билмадим, шунинг афандимиз экан.

1919 йил 23 ноябрь

ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ ОКТЯБРЬ ИНҚИЛОБИДАН СЎНГГИ ДАВРИГА БИР ҚАРАШ¹

Октябрь арафасида ўзбек адабиёти²

Жадидчилик ҳаракати Октябрь инқилобининг арафасида ўзига йўлни анча кенгайтириб олган эди. Ҳозирги Ўзбекистон жумҳуриятининг катта-катта шаҳарларида жадидлар ташкилотлари ўз борлиқларини кўрсатиб иш-лашга жасорат қилиш даражасига эришган эдилар. Миллий сармоянинг талабларини тартибга солиб майдонга отиш учун имконият анча кенгайган эди.

Бу вақтда ўзбек адабиёти шу талабларнинг «таржимони» бўлиб борлиқ кўрсатиб турди. Жадидлар мактабларидан сиёсий, ижтимоий, маданий жабҳаларда

¹ Бу мақола ёзишга ўйланган каттароқ асарнинг 1927 йилда ёзилган тезислари эди (*муаллиф изоҳи*).

² Мақоланинг бу ва кейинги қисмларидаги айрим фикрлар бугунги қарашлардан кескин фарқ қилади. Мақола муаллиф адабий-танқидий қарашларининг тадрижини кўрсатиш ниятида эълон қилинмоқда.

курашувчилар тайёрлаб чиқаришни буюк галдаги вазифалардан санаганларида «жадидлар адабиёти»нинг «бисмилло»си шунга бағишланди. Бу табиий ҳол.

Феодализм талабларини куйлайдирган ва унинг мавжудиятини мақтайдирган «мадраса адабиёти»нинг мавқеини олиш, унга зарба бериш вазифаси бўйнида бўлган «жадидлар адабиёти» ҳар жиҳатдан ўзини тузуклашга мажбур эди. Бироқ, бу йўлда у катта хизмат кўрсата олмади: гўзал, чуқур маъноли асарлар майдонга отолмади. Лекин, миллий сармоя тилакларини тарқатишда катта ташвиқотчи бўлиб ишлади.

Октябрь инқилобининг арафасида мавжуд «жадидлар адабиёти» ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан «мадраса адабиёти» билан бир қаторда туролмади. Бу адабиёт усмонли ва татар адабиётининг изидан кетишга ҳар вақт уринди. Уларнинг таъсирларига бутунлай ютилиб кетишдан сира қўрқмади, балки унга томон борди.

Илгарилар қўрқуб-пусуб «миллатнинг жаҳолати»дан зорланса, сўнгги вақтларида очикдан-очик миллат ва ватан тароналарини юксалтира бошлади. «Ватан, ватан дея тандан жудо ўлур руҳим...» каби шеърлар кўпайиб тарқала борди. Албатта, бу ҳол миллий бойларнинг ўсиши, кучланишига қаттиқ боғланди.

Умуман, «жадидлар адабиёти» «мадраса адабиёти» ўтурган ўринга чиқиб ўлтириш даражасига етолмади.

Октябрь инқилобининг бошларида ўзбек адабиёти

Октябрь инқилоби жадидларнинг самимий муҳаббатларига эриша олмаслиги табиий эди. Шунинг учун «жадидлар адабиёти» Октябрь инқилобини яхши қарши олмади.

«Санъат жамият ҳодисасидир» (Плеханов). Албатта, бу ҳодиса бирдан лўп этиб тап-тайёр ҳолда чиқиб қолмайди. Октябрь инқилоби ҳокимиятни пролетариат қўлига ўтқазिश билан «жадидлар адабиёти» бирдан йўқолиб, пролетариат адабиёти туғилмади.

Октябрь инқилобидан миллий бойлар ўз тилакларини вужудга чиқариш учун фойдаланишга уринганларида «жадидлар адабиёти» шу йўлда ҳаракат қилди. «Усмонли турклари» Туркистонга келиб, жадидлар билан қўл-қўлга бериб ҳаракат бошлаганларида бу «жадидлар

адабиёти» яна ҳам ўз афтини очикроқ кўрсатди, илгаридан ҳам усмонли адабиётига яқинлашди, ҳатто тил ифодаларида усмонлилар таъсири кўрилди, туркчилик фоясининг илдиз олиши учун бу адабиёт жиддий ишлади. Бу даврда татар адабиётининг таъсири йўқолиб кета бошлади...

«Миллат йўлидир, ҳақ йўлидир дутдигимиз йўл, ай ҳақ, яша, ай севгил миллат, яша, вор ўл» каби шеърлар мактаб болаларининг, бир тўда йигитларнинг оғизларида тўлқин урди. Ҳар вақт адабиёт миллат, ватан деди; синфий курашга қарши нарсалар майдонга чиқди. Бу даврда «жадид адабиёти» яна ҳам тубанлашиб кетди. Ўз отини ёзишни кечагина ўрганганлар ҳам адабиёт майдонида жавлон қилишга отландилар. Бунинг натижасида саноксиз, бемаза шеърлар, ҳикоялар, саҳна асарлари кўриниб йўқолдилар. Буларда узоқ борлиқ кўрсатиб туришга қудрат сира йўқ эди.

Бу адабиёт кенг меҳнаткашлар оммасининг ичига сингиш у ёқда турсин, унинг ёнига ҳам яқинлашмади. Кенг меҳнаткашлар оммаси бу шеърларга «афандимлар ашуласи» деб масхара назари билан қаради.

«Жадидлар адабиёти» у вақтдаги «миллатчилик» талабларига ҳам жавоб беришдан ожиз бўлди.

Юқорида айтилганча, меҳнаткашлар оммасининг четда қолиши миллий бойлар тилагининг вужудга чиқишида энг катта тўсқин эди. Шунинг учун адабиётда ҳам янги йўл очиш мажбуриятини борлиқ кўрсатди.

«Чигатой гурунги» жадидлар адабиётининг йўлини бузуқ топди ва оммага яқинлашиш учун чоралар излади; ҳақиқатан, ўзбек адабиётида анча янгиликларни вужудга келтирди. Бу, айниқса, тил, услуб, шакл масалаларида бўлди. Лекин мазмун масаласидан узоқ кетмади; «миллат, ватан» сўзларининг ўрнига «улус, юрт» сўзлари ишлатилди ва «Ай севикли миллат, яша, вор ўл» ўрнига «Турк эли, эй буюк эл, кўзинг оч!» шарқийлари тарқатилди.

Умуман, «Чигатой гурунги» тарбиясида етишган янги ўзбек адабиёти миллатчиликни талқин этишдан узоқлашмади. «Чигатой гурунги»нинг катта хизматларидан бири ёш қалам эгаларини тўплаб тарбия қилишидир. «Чигатой гурунги»нинг ҳаракатлари усмонлилар таъсирида бўлган жадидлар томонидан қаттиқ қаршиликка учради. Бунга сабаб, «Чигатой гурунги» ҳам синфий

айирмага қарамади, деди, буни у вақтда майдонга чиққан асарларидан очиқ кўриш мумкин.

Бу асарларнинг аксариятида маъновийонлик гоёси талқин қилинади. Ҳар асарда «модда руҳнинг маҳсулооти» каби кўрсатилади. Ишқ масаласида маъновийонликнинг учига чиқилади: энг гўзал асарлар деб ишқ, кўнгил, руҳ тўғрисида ёзилган нарсалар танилади.

«Чигатой гурунги» теварагига тўпланган қалам аҳллари орасида 1922 йилдан бошлаб икки тўдага айрилиш кўринади. Бир тўда эски миллатчилик йўлини кенгайтириб илгарилашда давом этса, иккинчи тўда «йўқсул эл» кўпчилигига томон ҳаракат қилади. Бу сўнгги оқим кишилари орасида «йўқсул эл»чилик ҳаракати 1922 йилдан бурун ҳам оз-моз кўриниб туради. Бироқ бунинг айрим шакл олиб, миллатчилик куйчиларига қарши ҳаракати кейинроқ борлиқ кўрсатади. Орада бир қанча адабий тўқинишлар вужудга келади. Шуниси қизиқки, ўша даврдаги шўро матбуоти бу икки оқим курашига баравар қучоқ очиб туради.

Бу икки оқим «Чигатой гурунги» ичидан чиқиб, атрофларига бир қанча янги кучларни жалб эта бошлади. Бироқ, янги адабий кучларнинг ўсиши тартибли, яхши ҳолда бўлмайди.

Миллатчи ёзувчилар тўдаси босмачилик ҳаракатини турли мақтаб куйлашга ва босмачиларга шундай қилиб кўмак этишга кирадилар. Иккинчи тўда бунга қарши курашини давом эттириб, пролетариат мафкурасига яқинлаша борди. Бу икки тўда орасида мутараддир қолганлар ҳам бор эди. Булар кўп вақт ҳалиги миллатчилар тўдаси томон оқардилар, лекин миллатчилар тўдаси каби фаол суратда мунтазам ишламасдилар.

Сўнгги чоқларда ўзбек адабиёти

Босмачилик тор-мор келтирилиб иқтисодий ҳолат мамлакатимизда ўз йўлига кира бошлагач, миллатчи ёзувчилар кучсизланишга тутдилар. Лекин булар осонлик билан тезгина йўл бўшатмадилар. Мафкура майдонидаги курашда уларга анчагина махсус зарбалар беришга тўғри келди. Уларнинг бир қанчалари — аксариятлари «жанда» кийиб, адабиёт соҳасидан ўзларини бир оз четга олдилар. Лекин вақти келганда, яхши суратда бўлса ҳам, куйлаб қўядилар.

Мафкура жиҳатидан соғлом адабиёт сўнгги вақтда куч олди. Янги-янги умидли кучлар ўзларининг ширин нарсалари билан адабиётимиз соҳасини безашга эришдилар. Лекин ҳалигача чин маъноси билан пролетариат адабиёти бизда вужудга чиққани йўқ. Пролетариат мафкураси билан суғорилган асарлар анча бўлиб қолган бўлса ҳам қатъий бир шаклга кирган пролетариат адабиёти бизда бор, дея олмаймиз.

Бизнинг янги адабиётимиз мазмун жиҳатидан ҳали ёш; шакл жиҳатидан бўлса, излаш — тажриба давридадир.

1927 йил

ҚАНИ, КИМ БОР?

Санъат ва адабиётимиз қақраб ётади, катталар эътибор бағишлаши керак, уларнинг улуғ аҳамияти эътиборсиз қарашга нафрат отади. Сусликка, ялқовликка хужум бошлаш керак. Кунлар бири-бири кетидан қаторлашиб ўтмоқда; ойлар ўзгармоқда; йиллар бошланмоқда... ёшлар улғаймоқда; янгилар туғилмоқда... талаблар ошмоқда; эҳтиёжлар тошмоқда... Ҳар томонда, ҳар жабҳада тинимсиз тебраниш, илгарилаш...

Суюкли ватанимизда улуғ ва эзгу иш қилиниб туради; жаҳонда икки зўр куч яшаш учун чорпишиб юради, кўп томонда қон денгизи тўлқинлар уради. Тинчликни гангротиб ҳар томон суради... қон денгизини мазлумларнинг, «куллар»нинг, меҳнат қўшинларининг кесилган кекирдақларидан, эзилган бошларидан, янчилган кўкрақларидан, санчилган юраклардан оқиб тўпланган қонлар борлиққа кетирган...

Ҳозир жаҳон шундай, замон шундай!

Шундай замонда ҳар бир ўлканинг боласи ўз кучини яккалаб, аяб сақлашни ўзига ор билиши керак. Қайси жабҳанинг қайси бўлагига кучини фойдали сарф қилишга қодир бўлса, шунда борлиқ кўрсатиш унинг улуғ вазифасидир.

Ҳамма жабҳалар бир-бирлари билан боғланганлар, бир жабҳадаги кучсизлик ўз таъсирини бошқа жабҳалардаги ҳаракатларга ижра қилади. Шунинг учун бир жабҳага ёхуд бир жабҳанинг бир бўлагига қўл силтаб эътибор этмаслик зарарини беради.

Мафкура жабҳасининг муҳим бир бўлаги бўлган санъат ва адабиёт бизда орқада қолди; шу кунгача керакли эътиборга муваффақ бўла олмади. Санъат ва адабиёт аҳллари ўзлари ҳам бунга узоқдан қуш боқиши бағишладилар. Албатта, бу ҳолнинг узун умр кўришини истоган киши ҳозирги замонда бизнинг томонда бўлолмайди, кундан-кун ошмоқда бўлган эҳтиёжлар, ошмоқда бўлган талаблар санъат ва адабиётимиз саҳнасидан парда кўтарилишини тўзумсизлик билан кутуб турадилар. Қани, ким бор?!

* * *

Гўзаллик, гўзаллик деб фарди тўлқунланишдан ҳам гўзал санъат, гўзал адабиёт деб якка завқланишдан, мутаассир бўлишдан, қуруқ сўзлашдан кўп фойда чиқмайди. Ҳозир яратиш, тузиш замони; ҳозир янгилик туғдириш, эски ва чуруқ асосларни бузиш замони; ҳозир қақраган истакларни суғориш замони; ҳозир ярамас тилакларни йўқликқа юбориш замони; ...тебраниш, яратиш керак замонида қилинган ишлар кўруқдан ўтди, ўзбек санъати ва адабиёти кучсиз ҳолда ўзини кўрсатди. Бу ҳол бу кунгача давом этган экан, бундан сўнг давом этмасин, дейилди. Чиройлик гап, яхши тилак, қани, бунга ким қарши?!

Ҳозир янги маҳсулот керак, гўзал қаламлар маҳсулотнинг юз очиши керак. Маҳсулот гўзал бўлсин, тотли бўлсин, кучли бўлсин; эски зарарли маҳсулларни йўқликка кўмсин; кўпчиликнинг, меҳнат кўшинининг диққати ва суйгисини ўзига жалб этсин. Янги маҳсуллар шундай таъсир қилсинларки, эски зарарли маҳсулларнинг излари ҳам кўпчилик кўнглидан кетсинлар. Албатта, бундай нарсалар яратиш, айниқса, бизда янги эмас. Айниқса, бизда, дедим, тўғри. Чунки бизда сўнгги чоққача санъат ва адабиёт дунёсидаги жараёнлар ўзларини кўрсатган эмаслар; ҳалигача бу тўғрида текширишлар, танқидлар бўлмаганлар, янги жараёнлар тўғрисида бизда керакли нарса бўлмагани каби эски санъат ва адабиётимиз тўғрисида ҳам ҳозиргача етарлик тузук нарса йўқ.

Санъат ва адабиёт масалаларига жиддий қараш — таҳлил қилиш керак.

«Аланга» — адабий бир журнал; бунинг бетлари юқорида айтилган маҳсуллар билан безалмакчи. Бу «Аланга» эски ҳарфларимизни ва адабиётимизнинг эски маҳсуллари янги замон ўтида ёниб кетмакда эканини ва янги ҳарфларда янги маҳсулларнинг нур отмоқда бўлганини кенг кўпчиликка кўрсатади.

«Аланга» ёш санъаткорларни, «қизил қалам»чиларни ўз теварагига чорлайди.

«Аланга» марҳаматли кучоғини ёш кучларнинг гўзал ва фойдали маҳсулларига кенг очади.

Қани, ким бор?

1928 йил

ТУРМУШДА ХОТИН-ҚИЗЛАР

... Хотин-қизларни чинакам озодликка бутунлай чиқариш учун мамлакатимизда зўр ишлар бажарилди ва бажарилмоқда, катта муваффақиятлар қозонилди ва қозонилмоқдадир.

Хотин-қизлар озодлиги масаласининг нақадар улуғ аҳамиятли эканини ишчилар синфи раҳбарларидан бирининг Кугельманга 1868 йилнинг 12 декабрида ёзган ёзувидаги шу сўзлари жуда яхши кўрсатади:

«Америка ишчилари союзининг сўнгги пленумида илгарига катта қадам босилгани шундан белгилики, у хотин-қиз ишчиларга тўла тенглик берган. Тарихдан озгина хабари бўлган ҳар бир киши биладики, улуғ ижтимоий ўзгаришлар хотин-қизларсиз мумкин эмаслар. Ижтимоий тараққиёт хотин-қизларнинг ижтимоий аҳволи билангина ўлчана олади».

Янги дунё қуриш вазифаси бўйнида бўлган ишчилар синфи бу сўзларга эътиборсиз қараб илгарилай олмайди. Ишчилар синфи ёлғиз эркаклардан иборат эмаслиги ҳаммага маълум. Ишчилар синфининг эркаклар қисми хотин-қизларни қуллик занжирларига боғлаб қўйиб, янги ҳаёт қуришга киришмайди, кириша олмайди.

Август Бебель айтади: «Ишчи ва хотин-қизларни уларни иккиси ҳам мазлум бўлганлари бирлаштиради: хотин-қизлар бўлса, қулликка дучор бўлган биринчи махлуқи башардир».

Бу сўзларнинг тўғрилигини кишилик тарихи жуда ҳам кўп далил ва ҳужжатлар ила исбот қилди.

Башариёт тарихининг биринчи саҳифаларидан бошлаб текширилса, турли даврларда хотин-қизларнинг турли хил мавқе ишғол этганлари кўрилади, ҳар даврдаги иқтисодий шароит жамиятда хотин-қизларнинг ўринларини белгилаган.

Истихлосот кучларининг тараққиёт даражаси тубан бўлган бурунги кишилик жамиятида эҳтиёж билан имконият қарама-қаршилиги, яъни яшаш учун керакли нарсаларнинг етарли даражада бўлмаганлиги яшаш учун курашишга кучи етмайдиганлар сонини камайтиришни — қариларни, касалларни ва ёш болаларни ўлдиришни вужудга чиқаргандир. Бундай ҳол ҳозирги вақтда ҳам баъзи халқларда кўрилади.

Баъзи бурунги ва ҳозирги маданий савияси паст халқларда қиз болаларнинг ўлдирилишига ҳам хотин-қизларни яшаш учун курашишда эркаклар билан баробар жисмоний куч сарф қилишга қодир эмасликлари асосий сабабдир. Мана бу кучсизлик орқасида хотин-қизлар эркаклар қўлида ихтиёрдан, ҳуқуқдан маҳрум бўла бошлаганлар.

Хотин-қизлар бора-бора қул сафига, мол қаторига қўйилганлар. Маданий савияси паст халқларнинг баъзиларида эркаклар хотин-қизларни юк ташувчи ҳайвонлар қаторида ишлатиб, ҳатто оч қолганларида хотинларни еганлари тўғрисида кўп нарсалар ёзганлар.

Каффри халқидан бирининг сўзича, «хотин эрининг ҳўкизидир; хотин сотиб олинган мол, мол бўлганидан кейин ишлашга мажбурдир». Хотинларга бундай қараш баъзи халқларда ҳам йўқ эмас. Эр хотинини ҳар нарса қилишга ҳақи бор, деювчи кишиларимизнинг назариялари билан баъзи халқларнинг хотин-қизларга қарашлари орасида зўр айирма кўринмайди. Хотин эрининг хусусий моли бўлганидан кейин унинг истиқболи ҳам ўз қўлида бўлмаслиги табиийдир. Австралиялиларда эри ўлган хотин уч кундан сўнг қайноғасига тегишга мажбурдир. Бизда ҳам кўп вақт эри ўлган хотинни қайноғасига берадилар. Ерли яҳудийларда бу ҳол яна ҳам ёмонроқ. Улар, масалан, 25 ёхуд 30 ёшли эридан кейин қолган хотинни эрининг ярим ё бир ёшли укаси 18 га киргунча сақлаб, сўнгра шунинг ихтиёрига берадилар.

Агар йигит хоҳламаса, бир қанча одатлардан сўнг, хотинга бошқа эр қилиш учун ижозат берилади.

Мана бу ҳоллар хотин-қизларнинг ҳуқуқий маданияти тубан халқларда қандай эканини очиқ кўрсата олади.

Энди хотин-қизларнинг маданий аталган халқлар орасида тутган мавқеи юқорими, яъни уларда хотин-қизлар қул эмасмилар, сўроғига жавоб бериш лозим. Бунинг учун маданий ва мутараққий аталган бурунги ва ҳозирги халқларни кўз олдимиздан ўтказайлик-чи, қандай ҳол кўрамиз. Бугунги мисрликларнинг хотинларини хусусий мол қаторида кўрганлари белгили. Бурунги Ҳиндистонда бўлса, кўп маъбудалар — раққосалар (ўйинчилар) тўдалари мавжуд бўлиб, булар севганлари билан алоқа боғлаш вазифасини бажарардилар. ...Эрга тегмоқчи бўлган қизлар биринчи кечани шу маъбудалар билан бирга кечирришга мажбура эдилар. Бунга ўхшаш ҳужжатлар ҳамма халқларда топилади. Бу ҳужжатлар эса руҳонийларнинг парда остида қандай ярамас ишлар билан машғул бўлишларини кўрсатадилар.

Машҳур нотик Демосфеннинг сўзлари бурунги Юнонистонда хотинларнинг аҳволи қандайлигини яхши кўрсатади: «Бизда кайфу сафо ҳам кундалик истифода учун маъшуқалар ва қонуний бола туғиш ҳам уйга қараш учун хотинлар бор». Бурунги Юнонистонда хотин-қизлар қуллар билан барабар эди, дейилса ҳам мумкин.

Хотинлар ҳамма вақт парда ичида юради. Генегатис (ичкари) да яшардилар; бизнинг ўзбек хотинлари каби бегона эркакларга кўринмасдилар. Эркаклар бўлса, бошқа хотинлар билан яшашга, истаганча кайфу сафо қилишга ҳақли эдилар. Қадимги римлиларда ҳам расмий хотин олишдан мақсад қонуний бола кўриш эди...

Энди назаримизни эски замонлардан янги замонларга бурсак, буржуазия ҳокимиятида хотин-қизларнинг чинакам озодликка чиққанлигини кўрмаймиз. XVIII аср охирида ҳам ўз хотинларини сотиш Англияда бор эди. 1797 йилнинг 12 июлида чиққан «Таймс» газетасида шундай нарса ёзилган эди:

«Тасодифий кўрилмай қолганига ёхуд шуурий мушоҳадага биноан биз «Синфельд» ярмаркаси тўғрисидаги бўлимда хотинлар баҳоси қанча эканлигини билдиришдан ожизмиз...»

Мана шу бозорда хотинларнинг эрлари томонидан сотилишини Дюрэн шундай тасвир қилади:

«Одатда эр бўйнига арқон боғлаган хотинни бозор куни қорамол сотадиган ярмаркага олиб келиб, ёғочга боғлайди ва керакли миқдорда кишилар йиғилгандан сўнг, ким кўп берса, шунга сотади...»

Капиталистларнинг хотин-қизларга қарашлари қандай эканлиги белгили. Уларда ҳам хотин-қизлар эркаклар учун яратилган махлуқ бўлиб, эркаклар билан барабар ҳуқуққа эга эмаслар. 1902 йилда Германиянинг Гэллер шаҳариндаги клиникада ишлайдирган студентлар орасида юз кўрсатган воқеани Август Бебель шундай тасвир қилган:

«Биз (яъни студентлар — Б.) хотин-қизларга клиникада ишлашга йўл берилмаслигини талаб қиламиз. Чунки тажриба кўрсатадики, хотин-қизлар билан эркакларнинг клиникада бирга ишлашлари тиббий маълумот манфаатига ҳам, назокат ва ахлоқ асосларига ҳам қаршидир».

Капиталистларнинг ўз манфаатлари йўлида ишчилар синфининг хотин-қизлар қисмини ҳам қандай оғир шароитда ишлашга мажбур қилганларини буржуазия ҳам инкор этишдан ожиздир. Капиталистлар мамлакатада юқори синфларга мансуб хотинлар кўғирчоқ, паст синфларга мансублари эса қул ҳолидадирлар. Капитализм кишиларнинг ҳаммасига, шу жумладан, ҳамма хотин-қизларга чинакам эрк, бутун ҳуқуқ беришдан узоқдир. Капиталистларнинг мустамлака халқларини ва уларнинг хотин-қизларини истисмор — эксплуатация қилишда қандай усталиклар кўрсатганлари ва кўрсатиб туришлари яширин эмас.

Бундан икки йил бурун ёзилган бир мақолада Англиянинг Ҳиндистонда хотин-қизларга қандай қарашларини кўрсатадирган бир лавҳа тасвир қилинган эди. У мақоланинг тасвирича, Бомбей шаҳрининг энг катта кўчаларидан бирида қафасларга яланғоч хотинлар қамаб кўйилганлар. Қафасларнинг баъзиларида икки хотин, икки карават ва баъзиларида бир хотин, бир карават мавжуд бўлиб, хотинларга яқинлик қилишни истаган эркаклар пул тўлаб, ичкари кирар эканлар.

Мана бу ҳол назокат, ахлоқ тўғрисида фалсафалар сотувчи буржуазиянинг сўзларидаги самимият ва софлик қандай эканини яхши кўрсатади.

Кишилик дунёсини қўликдан озод этадирган ишчилар синфигина хотин-қизларни чинакам эрка, чинакам бараварликка эриштира олади. Бунинг тўғрилигини биз ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз.

1928 йил

НАФИС АДАБИЁТ СОҲАСИДА ЎЗ-ЎЗИНИ ТАНҚИД

Ўзбек нафис адабиёти ҳали ҳам асосли, системали танқидларни яхшигина сезгани ва унинг таъсирида муҳим бир тўда қадамларни босгани йўқ. Тузук, мафкура майдонидаги кураш адабиётимиз соҳасини ўтиб кетмади, бу — мумкин бўлмаган нарса. Лекин нафис санъат ва адабиёт кўпгина хусусиятлари тўғрисида оғизга оларлик бир нарса майдонга чиқмади.

Ўзбек адабиётининг кечган йўлига, ҳозирги ҳолига ва истиқболига назар солсак, тоғ-тоғ ишлар қилиш лозимлиги очикдан-очик кўринади. Ҳали Октябрь инқилобига қадар бўлган ўзбек адабиёти текширилгани, Октябрдан бошлаб шу чоққача қандай йўллар билан кетилгани ва ундан сўнг қандай йўллар билан кетиш кераклиги очик белгилангани йўқ. Мафкура жиҳатидан соғлом адабиёт бўлиши керак, дейиш, албатта, адабиёт масаласининг мажмуини ҳал қилмайди.

Ўзбек адабиётининг бу ҳоли эса ўз-ўзини танқид масаласига зўр аҳамият беришни талаб қилади. Албатта, танқид шу нуқтаи назардан бўлиши, камчиликларга, янглишларга қарши қўйилган ва тўғри йўл кўрсататурган бўлиши керак. Аммо кўп вақт бизда танқид масаласида бу муҳим нарса эсдан чиқарилади. Мунаққидларимизнинг баъзилари танқид қилмоқчи бўлган нарсаларни текширмасдан сўзга киришадилар. Албатта, бундай танқиднинг фойдасидан зарари кўп. Чунки, айниқса, илмий танқидлар таҳлилни, қаноат ҳосил қилишни талаб қиладилар. Бу сўздан ҳар бир мунаққад адиб ва шоир бўлсин, деган маъно чиқмайди.

Ўзбек адабиёти соҳасида кўрилган танқидлар кўп вақт бир томонли бўлиши қусурига эга бўладилар. Бир адиб, бир шоир текшириладиган бўлса, унинг ҳамма нарсалари яхши элақдан ўтказилмайди, замон ва макон

масаласи баъзи чоқлар эсдан чиқарилади. Бундай танқидлардаги камчиликларни тўлдириш лозим бўлса, бу қилинмайди. Матбуотда кўрилган бир танқид ўзи якка қолиб, тез унутилишга маҳкум бўлади. Мана бу ҳол бизда ўз-ўзини танқид масаласи тегишли мавқега эга эмаслигини кўрсатади.

Адабиётимизнинг порлоқ истиқболи бу соҳада ҳам ўз-ўзини танқид масаласига жиддий аҳамият беришни талаб қилади. Бундай ҳаракатни бошлаш ва системали равишда илгарига суриш лозим.

1928 йил

ТИЛ ВА ИМЛО МАСАЛАСИ УСТИДА БИР НЕЧА СЎЗ

Маданият жабҳасидаги ютуқларимизнинг кўплиги ишимизнинг озайганлигини ифода қилмайди, балки бу соҳага яна ҳам кўпроқ назар солишимизни, яна ҳам зўрроқ куч беришимизни талаб этади. Бу нутқларнинг ҳар бири олдимизга тўда-тўда муҳим вазифаларни тўплаб қўйиб, буларни тезда бажаришни сўрайди. Белгиликим, биз бу вазифаларни бажаришга мажбурмиз. Бироқ буларни қандай, қай йўсинда, қайси суръат билан бажариш масаласи бор.

Давримизнинг маданий инқилоб даври аталиши вазифаларни бажариш суръатини таъминлайди ва қандай йўсинда бўлишини кўрсатади. Маданий инқилоб шиоримиз, албатта, буржуазия маданиятчилигига топинмаганимизни кўрсатмайди. Бизнинг маданий инқилобимиз билан буржуазия маданиятчилиги орасида бошлаб синфий мавҳум айирмаси бордирким, бу масалани ҳал қилишда асос бўлади. Бунинг худди мана шундай эканлигини амалий ишларимиз очиқ кўрсатадилар...

Меҳнаткашлар жумҳуриятида меҳнаткашларни билимли қилиш, маданиятга эриштириш учун жуда жиддий ишланмакда эканини ҳамма иқрор этади. Бу йўлда биринчи муҳим масалани, алифбе масаласини ҳал қилдик, оз муддат ичида қоронғу қишлоқларимизга қадар янги ўзбек алифбосига эриштирдик. Бироқ, олдимизда ҳали анча иш тўпланиб туради, бизнинг бу кунги ҳара-

катимиз ва бу ҳаракатимизнинг суръати кўзлаган ишимизни белгиланган муддатда бажарила олишига ишонч беради. Аммо бу ҳол бизни маст қилиши керак эмас. Қилган ишларимизга танқид кўзи билан қараб олишимиз ва камчилик, янглишишларимизни тузатишимиз лозим.

Яъни алифбенинг муваффақияти билан бизнинг ишимиз тамом бўлмайди. Ҳозир халқимизда муҳим масала бўлиб тил ва имло масаласи туради. Бу тўғриларда кўп йиллардан бери гап, мунозара бўлса ҳам, тегишли ҳолга муваффақ бўлганлари йўқ. Бунинг, юз фоиз бўлмаса ҳам, ҳал этилишига интилишимиз зўр. Меҳнаткашларимизни саводини чиқариш иши нақадар аҳамиятли бўлса, тил ва имло масаламиздаги чатоқликларни ҳал қилиш ҳам бундан оз аҳамиятли эмасдир.

Биз муштарак алифбе қабул қилдик; тўққиз чўзғи олдик, бироқ, жанжал бутунлай ешилгани йўқ. Тўққиз чўзғининг тилимиз учун озлигини даъво қилувчилар бўлгани каби, буларнинг кўплигини исбот этувчилар ҳам бор. Албатта, бу масалани «муштарак алифбедан четга чиқиш ярамайди» нуқтаи назаридан ҳал этишга тўғри келмайди. Озарбайжон ҳам муштарак алифбени бутунлай қабул қилишни рад қилган. Ўзбек тилининг хусусияти, тараққийси ўзбек янги алифбосида бир қанча янгиликларни тўлдиришни талаб қилар экан, мутаассиблик қилиш ярамайди. Биз, модомики, янги алифбе — ўзбек алифбеси, биринчидан, меҳнаткашларнинг саводсизлигини тез битиришга хизмат қилади ва шундай бўлиши керак, дер эканмиз, амалда ҳам шу томон боришимиз керак. Бир неча йиллик тажрибамиз ҳозирги тўққиз чўзғи омма учун сўнг даража оғирлик келтиришини кўрсатди. Албатта, зиёли, мунаввар табақа учун бу у қадар оғир эмас. Лекин биз тил ва имлони бу табаканинг монополияси, демаймиз, шундай бўлгандан кейин омма билан ҳам ҳисоблашишга тўғри келади.

«Осори атиқа жонкуярлари» учун тўққиз чўзғини камайтириш масаласи жуда зарбали бўлар, бироқ, «осори атиқа» деб тараққий йўлини тўсиш қатъиян ярамайди. Ўзбек тилининг табиий ўсиши — маданият томон бориши қандайлигини яхши текшириш ва шунинг билан янги умумий тиллар тараққийсига назар солиш керак бўлади. Ўзбек тилини мана шундай текшириш ва сўнгра имло йўларини белгилаш бизда шу вақтга қадар

оқсаб келди ва оқсаб туради. Энди бунга жиддий қараш ва масалани илмий суратда ҳал қилиш керак.

1928 йил февраль

ҚУРУҚ СЎЗ ҚУЛОҚҚА ЁҚМАЙДИ

Матбуотнинг ҳам мафкуравий қуроолардан экани тўғрисида етарлик исботлар майдонда бўлгани сабабли унинг умумий фалсафаси билан бу ерда машғул бўлмасдан, шунинггина айтамыз: тўда-тўда қийинчиликлар, оғирликлар, қарама-қаршиликларни кучоғида асраган даврда янги ҳаёт пойдеворини қуриб турар эканмиз, бизнинг матбуотимиз ҳам мана шу ҳаётнинг акси бўлиш мажбуриятидадир. Албатта, бу жумладан ҳар бир ҳолни таҳлил ва танқидсиз матбуот юзида кўриниши керак маъноси англашилмайди. Маълумки, бизнинг ҳозирги ҳаракатимиз, суръатимиз қаршисида кўндаланг бўлиб турадиган ва супуриб ташланиши керак бўлган ҳоллар оз эмас. Мана буларни матбуотда акс эттирганимизда белгили соғлом танқид, соғлом таҳлил билан акс эттирсак, ҳаракатимизга, суръатимизга куч беради.

Матбуотнинг ҳар бир бўлаги ўз бўйнига бир қанча вазифани асос қилиб олади ва шу йўлда маълум мақсадга, маълум мафкурага хизмат қилади. Бизнинг матбуотимиз бўлса, социализм қуриш ишига, пролетариат мафкурасига хизмат этади.

Нафис санъат ва адабиётни мафкурасиз олиш сира мумкин эмас эди. Ўзбекистонда ана шу соҳада ишловчи ва шу соҳани акс эттирувчи «Аланга» журналидан ҳам биринчи галдаги талаб унинг мафкуравий соғломлиги бўлиши, албатта, турган гап. Бунга ҳеч ким эътироз қилмайди ва қилолмайди. Бироқ мафкуравий соғломликдан бошқа талабларни ҳам унутиш қатъиян ярамайди. Ҳол шундай бўлгандан кейин ҳозирги муҳим маданий инқилоб шиори ёлқин отган замонда бу масалага жиддий эътибор бериш лозим бўлади. Фақат бу эътиборнинг қуруқ сўзлардан, бемаза сафсаталардан иборат бўлмаслиги биринчи шартдир.

Бахтга қарши, «Аланга»нинг ҳаётида амалий кўникмалардан кўра қуруқ сўзлар унга кўпроқ тақдим этиладилар. Мана шунинг учун «Аланга» ўз олдига қўйган

буюк вазифани мақтарлик даражада бажаришдан ожиз бўлиб келди.

Бизнинг нафис санъат, адабиёт соҳамизда ҳали ҳал қилинмаган масалаларнинг саноғи йўқ. Агар мисол учун театримизни олсак, бунда нималарни кўрмаймиз?! Бунда назарий жиҳатдан ҳали ҳеч нарса қилмаганмиз, агар қилган бўлсак, «мана мен» деб турмайдими?! Яхши, ҳаммага ҳам маълумки, бирдан «дунё яратиш» мумкин эмас. Аммо бу узр ҳозирги ҳолимизни оқламайди. Ва ҳаракат қилиш, ўсиш даври эшигимизни тўзумсизлик билан қоқиб турганини инкор қилмайди.

Албатта, нафис санъатнинг бир бўлагинигина олмаймиз, ҳаммасини оламмиз. Тўғри, аввал умумий ва сўнгра махсус назарияларнинг, фикрларнинг бизда юз кўрсатиши зарур. Лекин буларда даврнинг илғор мафкурасига қарши чиқишларга парвосизлик қилиш қатъиян ярамайди. Буни эсда ҳар чоқ сақлаш лозим.

Энди ўзбек гўзал адабиётига келайлик. Бу соҳадаги ўсишимизни инкор қилмаслик билан бирга камчиликларимизни ҳам эътироф этишимиз бу сўнгиларнинг тузалишини таъмин этади. Гўзал адабиётимиз соҳасида ҳалигача ҳам етарлик даражада назарий бойлик ташкил этилган эмас. Аммо бу йўлда жиддий тўлғонишлар, тебранишлар кундан-кун ўсмақдадир. Мана бунинг йўлига жуда яхши диққат қилиш олдимиздаги муҳим вазифадир.

Адибларимизнинг, шоирларимизнинг яратган нарсалари устидаги мусобақаси, музокара-танқид, бир томондан, уларнинг тузалиши, ўсишига кўмак этса, иккинчи томондан, бошқаларга тўғри йўл очади. Мана шунинг ўзи ҳам бизда кучсиз ҳолда бўлган танқидни кучайтириш кераклигини сўзлаб туради. Бироқ, адабий танқидлар ҳам объективний бўлсин, «ҳиссиёт» чирмандасига бўйсуниб ўйин тушиш сира ярамайди. Шунинг учун «Аланга»да ҳам жиддий танқид, таҳлил бобини жонлантириш зарур эканини иқроқ қилиб қўя қолиш билан кифояланиш бўлмайди, амалий кўмак лозим.

«Аланга» журналининг жонланиши санъат ва адабиёт соҳасидаги кучларнинг диққатига боғлиқдир.

Куруқ сўз қулоққа ёқмайди-ку, ахир.

1929 йил

ТИЛ ВА ИМЛО КОНФЕРЕНЦИЯСИ ЯКУНЛАРИ

Жумҳурият тил ва имло конференцияси ўзбек адабий тилининг келажаги ва имлосининг бир йўсунга кириши учун лозим бўлган муҳим йўлларни белгилаб, ишини битиради. Бу конференция билан 1921 йилда қақирилган Биринчи ўзбек тил ва имло қурултойи солиштириб кўрилса, маданий жабҳадан қандай илгариллаганимиз ва тил-имло масаласига қандай илмий тўғри бормоқда эканимиз очиқ кўринади.

1921 йилдаги Тил ва имло қурултойи маданий юксалишимиз тарихида ҳар жиҳатдан муҳим ўрин олишга ҳақли бўлса, 1929 йил май ойида бўлган бу конференция ундан тубан ўрин олмайди. Балки ундан юқори ўрин ишғол қилади. Бунинг исботи учун буларнинг орасида қақирилган илмий кенгашлар, илмий маслаҳат мажлислари тўғрисида гапни чўзмасданоқ тўғридан-тўғри Тил ва имло қурултойининг баъзи бир ишларини эсга тушурсак ҳам етарлик бўлади.

Ҳужжатлардан оп-очиқ маълумки, 1921 йилда қақирилган Тил ва имло қурултойи олдида ўзбек адабий тили масаласида уч йўл борлиқ кўрсатарди:

- 1) чиғатой туркчасига тортиш;
- 2) жануб туркчасига тортиш ва;
- 3) шимол туркчасига тортиш.

Шу йилларда нашр этилган газета, журналлар ва китоблар бу оқимларнинг ҳаммасига ҳам хизмат қиларди, яъни қайси бир нарса қайси бир оқим кишилари қўлида бўлса, шу тилда босиларди ва оқимларнинг ҳеч бири ўзбек адабий тили тўғрисида гапирилганда, ишлаганда, меҳнаткашлар оммасини назарда тутиб шу омманинг манфаати нуқтаи назаридан ҳал қилмоқчи бўлмасди. Шунинг учун буларнинг ҳаммаси тўғри йўлдан кетолмади. Шундай бўлуви ҳам табиий эди...

Чиғатой туркчасига тортувчилар араб, форс сўзларига қатъий уруш эълон қилув билан баробар эски чиғатойча сўзларни ҳам тергизишга маҳкам бел боғлаган эдилар. Қурултой олдида ва қурултойда энг кучли оқим мана шу эди. Бунга қарши шимол туркчасига тортувчилар қурултойда ўз юзларини яқин кўрсатиб чиқмадилар, аммо жануб туркчасига тортувчилар вакили бўлиб, қурултойга тасодифан суратда келиб қолган

Мусо Жодулло чиқди. У «ислом миллати»нинг бирлиги учун араб, форс сўзларига қарши чиқув зарарли, деб бақирди. Ёнига панисломчиларми, қора гуруҳчиларми тўпланди, у қурултойда Қуръон кўтариб, янги имло, янги адабий тилга қарши фарёд қилганлар, албатта, Мусонинг чирик фикрларига осилиб олдилар. Бу табиий эди. Бунга қарши чиққан чиғатойчилар бу ҳаракат пантуркизмга тескари эмаслигини исбот қилмоқчи бўлдилар. Қандай бўлса-да, Биринчи Тил ва имло қурултойи ҳозирги мавжуд адабий тилимизнинг усулини бир мунча белгилайди.

Қурултойда жанжалларга энг кўп сабаб бўлган масала имло эди. Қурултой қарорларидан кўринадики, имломиз йўлини белгилашдаги энг муҳим асосларнинг кўпи у ерда майдонга чиқарилган. Қурултой ўзининг энг кўп эътиборини ҳаммадан кўп чет сўзларни қандай ёзиш масаласига бағишлаган. Араб сўзларини ўз имлоси билан ёзишга қаршиларнинг жанжаллари ҳамма вақтни бўшга юбориб, муҳим масалаларни миядан узоқлаштирган...

1929 йил май ойида чақирилган Тил ва имло конференцияси мамлакатимизда янги жамиятни қуриш ишлари чуқурлаштирилган, кенгайган ва оғирликлар кўндаланг бўлиб турган бир замонда ўзбек адабий тили истилоҳ, имло масалаларини қаради. Янги жамият қурув маданий инқилобни талаб қилатургани сабабли меҳнаткашлар оммасини биринчи навбатда тезлик билан саводли қилиш вазифаси кўндаланг туради.

Тил ва имло конференцияси ўзбек адабий тилининг принципларини белгилаганда юқоридаги ҳолни эътибордан узоқлаштирмади. «Ҳозирга довр яшаб келган ўзбек адабий тилининг энг катта камчилиги унинг меҳнаткашлар оммасидан узоқлигидир ва бундан сўнг ўзбек адабий тили меҳнаткашлар оммасига яқин, англашларлик бўлсин», — дейилди. Мана шу муҳим принцип адабий тилимизнинг йўлини асосан тайинлади.

Конференция ҳозирги адабий тилимиз бундан сўнгги ўзбек адабий тилига асос бўлади, деди. Бу билан у ҳозирги адабий тилимиздаги камчиликларни ва уйғунликларни эътироф қилди. Бу принцип ҳозирги адабий тилимиз ёмон бўлса-да, борлигини инкор қилиб янгидан адабий тил тузишга киришмак керак, дейдирган даъвога жавоб бергач, «жўқчил» каби, «йўқчил» каби ясама атамалар майдонга чиққан оқимлар ҳам ҳал бўлди.

Бу ерда кўрсатиб кетиш керакки, бу принцип бундан сўнг адабий тилимизда «жўқчил» аталган гуруҳдан кўп фойдаланишни, сўзлар олишни, сарф ва наҳв тузишларига эътибор қилишни вазифа қилиб қўйди.

Нега ҳозирги адабий тилимиз асос бўлади, дейилади? Чунки, унинг эски тарихига қарамаганда ҳам Октябрь инқилобидан сўнг тарбияланиб ўсган ва саводли меҳнатқашларимиз миясида ўрнашган ва ўрнашиб бормоқда бўлган бир тилдир. Майдонда бўлган бу борлиқни итқитиб ташлаб, янгидан бир тил яратишга қатъиян эҳтиёж йўқ. Пролетарит эски маданий борлиқдан жуда яхши фойдаланиб, ўз маданиятини қуради, эски маданиятнинг ёмон унсурларини ташлайди, яхшиларини ўзлаштиради.

Янги адабий тилимизда «отамга», «уйимга» сўзлари билан бир қаторда, «отама», «уйима» шаклларининг қўллануви, «-ажак», «-ажақ» келаси замон феълининг қўшимчаси бўлуви адабий тилимизни бой қилди, гўзал этди. Бундан бошқа бир тўда муҳим янгиликлар ҳам юқоридаги сўзларнинг тўғрилигини кўрсатадилар (конференция қарорига қаранг).

Ўзбек адабий тилининг бундай суратда ҳал бўлуви истилоҳ масаласини ҳам тўғри ҳал бўлувини таъмин қилди. Истилоҳ масаласида ўзбек ва байналминал истилоҳлар бўлди. Бундан сўнг араб, форс истилоҳлари олмаслик ва тилимизга кириб ўзлашиб кетмаган араб, форс истилоҳларини байналминал истилоҳлар билан алмаштирув керак топилди. Байналминал истилоҳлар қабул қилинганда, рус маданияти орқали уларнинг бизга келишига катта эътибор қилиш кераклиги таъкидланди.

Истилоҳ масаласи зўр илмий ва амалий масала бўлганлиги сабабли конференция белгилаган асосларга суяниб ишлаш учун марказий илмий муассасалар иштироки билан бир бюро тузиш керак саналди.

Конференциянинг рўзномасидаги учинчи масала ҳам илмий суратда ҳал бўлди. Имло тузишда савтий ва сарфий принциплар қабул қилиб, ўзбек тилида сингармонизм бирлигини эътироф этиш билан масаланинг муҳим қисми ечилди. Сингармонизм юз фоиз бўлсин талаблари бўлса ҳам мустасно қабул қилинди. Конференцияда чўзғилар масаласи устида гап бўлди. Бироқ на олти чўзғилар ва на ўн олти чўзғилар ўз фикрларини ўтқаза олдилар. Адабий тил масаласидаги қарорлар ва ўзбек тилида син-

гарманизм борлигини эътироф қилув чўзғи қабул қилишни ҳал этдилар (имло қарорларига қаранг).

Бутун иттифоқ янги алифбо марказий қўмитасининг учинчи пленуми бош ҳарфларни муштарак (унификация) алифбенинг муҳим унсури танигани ва бу муштарак алифбега ҳам янги алифбе қабул қилган жумҳуриятларнинг ўтишини мажбурий дегани сабабли конференция бош ҳарфларни қабул қилди ва бошқа жумҳуриятлардан ҳам муштарак алифбега тамоман кўчишни талаб қилди.

Бу конференцияга бошқа шўро жумҳуриятларининг илмий кучлари ва академик Самойлович, профессор Шчерба, профессор Поппе, профессор Чобанзода, профессор Абдурахмон Саъдийлар қатнашдилар. Бу ҳол, албатта, Ўзбекистон жумҳуриятининг маданий юксалишида муҳим ўрин олажакдир.

1929 йил

УЧИНЧИ ЙИЛ БЎСАҒАСИДА

Ҳар бир асарнинг ўзига яраша тарихи, хизмати ва қиймати бўлади. Омманинг мутолааси назарий ва танқидий асарнинг оммавий қийматини тайинлайди. Албатта, бир фарднинг ўз ҳиссигагина, ўз тушунчасигагина қараб асарга берган қийматини мутлақ омма қиймати сифатида қабул эта берув тўғри бўлмайди. Шундай бўлгандан кейин ҳар асарнинг қийматини белгилашда анча чуқур фикр қилув лозимлиги шубҳасиздир.

Икки йилни тўлдириб, учинчи йилга қадам қўймоқда бўлган «Аланга» журналининг ҳам ўз тарихи ва ўз хизмати бор. «Аланга»нинг икки йиллик ишини соғлом хайрихоҳона танқид элагидан ўтказиб, келаси ишлари учун фойдали маслаҳат, кўмак берув қўндаланг туради.

«Аланга» журнали маданий инқилоб ўз талабларини кескин равишда олдимизга қўйиб, алифбемизда буюк ўзгариш ҳам тоза, янги нафис санъат ва адабиётимизда улуғ юксалиш вужудга чиқарувни мажбурий қилиб турганда туғилди. У ўз юзини бутун Ўрта Осиёдаги янги алифбе ҳаракатида зўр роль ўйнаган 2-пленумда (Бутуниттифоқ янги турк алифбеси марказий комитетининг 1928 йил январида Тошкентда бўлган 2-пленуми) кўрсатди.

Нафис санъат ва адабиёт журнали «Аланга»нинг бўйнига биринчи кундан бошлаб катта иш юклатилган ва ундан, қандай йўл билан бўлмасин, шуни бажарув талаб қилинган эди. «Аланга»нинг нашри ўзбек янги алифбе марказий комитети Ўзбекистонда бошланган янги алифбе ҳаракатига озиқ берувда бир мажаллага муҳтож бўлганлиги сабабли ва «Аланга»дан бошқа журнали бўлмагани учун ундан биринчи навбатда ўз ишини қилувни сўрарди. «Аланга» ҳар жиҳатдан аввал шунга жавоб берувга мажбур эди. Янги алифбе ҳаракати бутун турк жумҳуриятларини ўз қучоғига олиб, Ўзбекистондан Ўрта Осиё жумҳуриятлари орасида биринчи сафда бўлувни талаб қилиб турганда ва меҳнаткашлар оммаси янги алифбени ўз алифбеси санаб ҳаракат қилганда, душманлар бунга ҳам ўз қаршиликларини кўрсатмоқда бўлганда, албатта, «Аланга» журналининг бу соҳадаги вазифасини кичик, деб бўлмайди. Унинг бу йўлдаги камчиликларга эга бўлса ҳам, тақдир этилишига лойиқдир.

Бу вазифалар ёнига янги алифбе китоби бўлув вазифаси ҳам «Аланга»га юклатилган эдики, буни бажарув «Аланга» материалларини ҳар жиҳатдан (ҳажм, шакл ва бошқалар) маълум ҳолга қўйиш мажбуриятини туғдирарди.

«Аланга»нинг энг муҳим вазифаси нафис санъат ва адабиёт соҳасида эди. «Аланга» журнали биринчи навбатда ўз теварагига инқилобий ёш санъаткорларимизни, адибларимизни ва шоирларимизни тўплашга тегиш эди. Бу ишни бажарув «Аланга»га жуда оғир бўлди. У истаган, мўлжалланган миқёсдан вужуди чиқмади. Бунга бир қанча субъектив сабаблар билан бирга бир неча зўр объектив сабаблар кўпрак таъсир қилдилар. Буларнинг асосийлари: 1. Эски алифбе билан чиқатурган газета ва журналлар томонидан адабий материал устида рақобат; 2. Ёш ёзувчиларимиздаги «янги алифбеда босилган нарсани ҳеч ким ўқимайди» каби фикрлар, журнални нафис бостирув учун имкониятнинг мавжуд эмаслиги ва бошқалардан иборатдир.

Шундай қийин ҳолда «Аланга»нинг бойлиги аста-аста ўсиб келди. Агар биринчи йилдаги биринчи сонлар билан сўнгги чоқда чиққан сонларни чоғиштириб кўрилса, албатта, ҳар жиҳатдан юксалув борлигини ҳар ким ҳам иқроор этишга мажбур бўлади. Бироқ, бу ҳол қатъиян қаноатланарлик эмаслиги маълум. Юқорида айти-

либ, бир қисми кўрсатилган камчиликларнинг қисман йўқотилуви «Аланга»га катта ёрдам берди.

«Аланга» мафкура жиҳатидан ярамасми? Бу журналда ҳам, албатта, биринчи галда мафкуравий соғломликни талаб қилув лозимлигини ҳеч ким инкор этмайди. Умуман олганда, юқоридаги саволга мусбат жавоб берувга ҳақлимиз. Мақолалар, ҳикоялар, айниқса, шеърлар орасида юз фоиз соғлом бўлмаганлари бор бўлса-да, маълум танбеҳлар босилганлар. Албатта, ёш ёзувчиларимизнинг «Аланга»да босилган асарларида турли камчиликлар кўп. Булар танқид этилиши керак эди ва керак. Бироқ, бахтга қарши, ҳозиргача мунаққидларимизнинг назарлари умуман «Аланга»га тушмади. Бу ярамас ҳолга қарши «Аланга» бир қанча марта «дод» деган бўлса-да, ҳалигача бир «азамат» кўринмади.

«Аланга»нинг камчиликлари жуда кўп. Буни журналнинг ўзи ҳар вақт айтади ва улардан қутилув учун кўмак сўрайди. Ҳозир унга амалий ёрдам керак.

«Аланга» учинчи йилга улуғ вазифаларни бўйнига юклаб киради. Янги алифбе ҳаракати мамлакатимизда зафар қозонган бўлса ҳам, «Аланга» янги алифбе учун курашдан ўзини бўшаган санамайди. Бу йўлда чуқур ишлаш унинг учинчи йили олдида туради.

Ҳозир хўжалик соҳасида олинган суръат маданият жабҳасининг нафис санъат ва адабиёт соҳаларида ҳам йўлни, ҳаракатни, ўзгартувни қатъий талаб қилади. Нафис санъатимиз ва адабиётимиз теварагидаги тебранишларга кенг йўл очиб, бундаги камчиликларга, бузуқликларга қарши кураш очув ва нафис санъатимизни, адабиётимизни тўғри йўлдан тез, яхши ўсувига шароит, имконият туғдириш лозим. Ҳали бу йўлда ҳеч иш қилганимиз йўқ, десак ҳам бўлади. Чунки қилинган ишлар жуда ҳам оз, жуда ҳам кучсиз. Аммо талаб жуда кўп, улуғдир. Мана шу вазиятда, албатта, «Аланга»нинг бўйнига енгил вазифа тушмайди. «Аланга» мафкуравий соғлом, кучли нафис санъат ва адабиёт журнали бўлиши учун энг аввал ўзида ўзгариш ясаши керак. Ҳозирги кучи, ҳозирги йўли билан борса, буюк вазифаларни адо қилишда оқсаши аниқдир.

«Аланга»нинг қандай бўлуви керак?

«Аланга» журнали меҳнаткашлар оммасининг ададий талабига мумкин қадар жавоб берувни, санъат ва

адабиёт майдонига отилган ёш ёзувчиларнинг тўғри тарбияланиб ўсувига кўмак қилинув билан бирга адабий фронтдаги ёт унсурлар, ҳаракатларнинг моҳиятини оммага очиб бериб, уларга қарши курашувни ва санъат-адабиёт оламида тўпланган бадиий бойликлар билан оммани таништириб, улардан фойдаланмоқ йўллари кўрсатувни асосий вазифалари қилиб олуви лозимдир.

Бунга эришмоқ учун, бир ёқдан, журналнинг «ичи»ни, иккинчи ёқдан, журналнинг «тевараги»ни тузатув керак.

Учинчи йилда «Аланга» журнали тартибли суратда сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий масалалар билан санъат ва адабиёт масалаларини ойдинлатиб боруви керак. Бу бўлим сўнг даражада муҳим ва масъулиятли бўлим бўлгани учун катта аҳамият берув лозим бўлади. «Аланга» ўқувчилари кўпчилигининг санъат ва адабиёт масалаларининг назарий тайёрликлари етарли бўлмагани учун нафис санъат ва адабиёт назариялари ҳақда тартибли маълумот бериб борув жуда муҳимдир. Албатта, бу бўлим турли мубоҳасали назарий масалалар йўлини «Аланга»да тўсмайди. Балки уларнинг англашилтурган бўлувига, чуқур таҳлил қилинувига ёрдам беради. Маълумки, шу кунгача бундай нарсанинг йўқлиги ва умуман ўзбекча адабиёт ва санъат назарияларига оид кўзга кўринарлик асарларнинг мавжуд эмаслиги бунга катта эҳтиёж туғдиради. Агар буларнинг ёнига биринчи навбатда СССРнинг ҳар еридаги янги санъат ва адабиёт билан, умуман Шарқ ва Ғарб адабиёти билан «Аланга» ўқувчиларини таништириб борувни қўшсак, жуда катта манфаат берувни шубҳасиздир. Шунинг учун «Аланга» журнали учинчи йилнинг бошидан бошлаб бунга эътибор беришга тегишли. Маълумки, ҳар бир нарсани нашр этганда керакли муқаддимани эсдан чиқармаслик лозим.

«Аланга»нинг яна ҳам тўла бўлуви учун Шарқ ва Ғарб классик санъати ва адабиётидан ҳам «Аланга»да намуналар бериб бориш ва уларнинг синфий моҳиятини, қийматини таҳлил этиб борув жуда керакдир.

Журналда энг катта ўрин олуви керак бўлган бўлимлардан бири ёш санъаткор ва ёзувчиларимизнинг асарлари бўлса, иккинчиси танқид ва тақриздир. «Аланга»нинг икки йилдаги энг катта камчилиги мана шунда эди. Адабий асарлар, оқимлар тўғрисида асосли танқид ва тақриз матбуотимиздан умуман йироқда туради. «Алан-

га» бугун бунга жуда ҳам катта аҳамият беришга мажбур. Буни ҳозирги нафис санъат ва адабиёт соҳасидаги вазиятимиз қатъий талаб қилади.

Журнал — нафис санъат ва адабиёт журнали; юқоридаги вазифаларни у нафис ҳолда оммага тақдим қилуви керак. Шундай бўлгандан кейин унинг техника томонидан кўтарилуви, яхши расмларга эга бўлуви, яхши қоғозга эришуви, албатта, лозим.

Бу эътиборсиз қараладиган масала эмаслигини матбуот олаmidан хабардор киши инкор қилолмайди.

«Аланга»нинг энди «тевараги» тўғрисида бир неча сўз. «Аланга»ни юксалтирув, яхшилов учун, албатта, унинг теvарагига маълум миқдорда кучнинг тўпланган бўлуви шарт. Шу кунгача «Аланга» етарли кучдан маҳрум бўлиб келди. «Қизил қалам» унинг «суянган тоғи» бўлса ҳам ундан етарли кўмакни ололмади.

Бу йил «Аланга» журнаlines «Қизил қалам»га боғлов керак. Бундан бошқа Ўзбекистоннинг турли шаҳарларидаги, қишлоқлардаги ёзувчиларни «Аланга» теvарагига ҳар жиҳатдан тўплов лозим. «Аланга»нинг пассивликдан активликка кўчуви қандай зарурлиги ҳар қадамда сезилиб туради. Агарда бу йил ҳам бу иш бажарилмас экан, «Аланга»нинг мақсадлари тамоман амалга ошмаяжак. Маълумки, ёлғиз ўз кучимиз билан «довон ошолмаймиз». Шунинг учун бошқа жумҳуриятлардаги, айниқса, ВАПП¹ кучларини кўмакка чақирув керак.

Юқорида умумий кўрсатилган вазифаларни яхши ишлаб чиқиб амалга оширсак, «Аланга» журнали нафис санъат ва адабиёт соҳамиздаги улуғ вазифалардан бўйнига тушганини бажара олажакдир.

1929 йил

ИККИ КЕЧА

«Ҳар кимники ўзига ой кўринар кўзига», деган эл сўзи бор. Бунга маъно беришдан сақланган чоқда бу мақол қуруқ сўз бўлмасдан, кўпгина тажрибалар натижаси эканлигини кўрамиз. Жиддий текширишларнинг кўрсатишига қараганда, кишилар муҳит меваси-

¹ ВАПП (Всероссийская ассоциация пролетарский писателей) — Бутунроссия пролетар ёзувчилари уюшмаси.

дирлар. Муҳитдаги ҳар ҳолат меваларнинг табиатларида ўз таъсирини қолдирадир. Шунинг учун кишилар муҳитларидаги ҳар нарса ва унинг сирларини тез англай оладирлар. Юқорида ёзилган «эл» сўзининг юрагини очиб қарасак, содда нафосат чечакларига ўралган ҳолда кўрамиз. Бунинг исботи учун узоқлардан мисол излаш керак эмас. Кечагина шахримизда ўқувчилар томонидан ясалган икки адабий кеча бунга кучли мисол бўла оладир.

Кафказ чолғучи уйирида ўйнаб ўсган йигит оёқларини ихтиёрсиз ҳаракатлантиришга муваффақ бўлгани каби, ўзбек куйи ва чолғуси ҳам ҳар бир ўзбек юрагини тўлқинлатадир. Масалага бундай қараш миллий ҳисдан туғилган нарса, дейиш янглишдир.

Ўзгаришнинг биринчи даврида турли таассурот билан элга тақдим этилган Оврупо мусиқаси ва усмонли куйлари узоқ яшай олмадилар. Чунки булар нашъали этган муҳит бизники билан бир даражада, бир тусда бўлмагани каби, ижтимоий ҳолатимиз ҳам улар чиққан ўринга чиқолмаган эди.

У нарсалар биринчи кунларда кишилар диққатини жалб этдилар. Чунки янги эдилар. Ҳар бир янги нарсанинг биринчи даври шундай кучга эга бўлиши табиий ҳолат.

Мана, бу ҳам кўрсатадурким, ҳар бир янгилик иқтисодий, сўнгра ижтимоий ҳолатнинг ўзгаришига қараб ўрин ишғол эта оладир.

Фанний саёҳат тилаги билан Тошкентдан Фарғонага йўл олган бир тўп ёш ўқувчилар («Навоий» техникуми билан «Намуна» мактаби ўқувчилари) Қўқонда икки адабий кеча ясади. 1 августда бўлган биринчи адабий кечага кўп кишилар келмади. Бунинг учун халқни айблаш — янглиш. Чунки сўнгги кунлардаги тузсиз концертлар халқни театру кўчасидан ўтганда ўйлаб қадам бошишга мажбур этган эди.

Бу кун саҳнада (қўйилган) икки асар ҳам инқилобий эди. Асарлардаги етишмовчиликлар, айниқса, ўйналишдаги камчиликлар тўғрисида ҳозир сўзламаймиз. Чунки, булар бутун кучларини шу ишга берган кишилар бўлмай, ҳаваскор мактаб ўқувчиларидирлар. Томошачилар руҳида чуқур из қолдирган кечанинг концерт бўлими бўлди. Парда очилгандаги саҳна кўринишининг ўзи юракда аллақандай тўлқин туғдирган эди. Танбур, дутор

бўйларидан ҳам кичик бўйли болалар эски таъсирли куйларни узайтирган сари юрак тўлқинлари кучая боради...

Ашулачилардан Саидазим ўзининг ёш, дардли овози билан сезги сингирларини ларзага келтирди. Кичик оғзидан тўлқинланиб чиққан ўзбек куйлари кўп кўзлардан ёш чиқаришга муваффақ бўлди. Бу сўзларнинг тўғрилигини табрик учун томошачилар орасидан саҳнага чиққан бир ўртоқнинг ҳолати билан Ҳамзахон томонидан Саидазимга тақдим этилган олтин узук кўрсата оладир.

Халқнинг сўраши бўйинча 11-да бу кеча яна қўйилди. Бунда халқ кўп эди. Концертдан илгари кино қўйилиши кўп келишмаган иш бўлди.

Баъзи ўртоқлар халқни театруга яқинлашмаганидан зорланиб, айбни халқ устига қўймакчи бўладирлар. Масалага жиддий қаралса, айб ўзга томонда эканлиги очик кўринадир. Халқни театруга жалб этмоқ учун унинг табиатига яқин, тушуниш осон бўлган нарсаларнинг саҳнада борлиқ кўрсатиши керак. Бу бўлмас экан, Оврупонинг «фарт-фурт» мусиқаси, Туркистоннинг «ваф-ваф» карнайи билан киши тўплай билмайди.

Шунинг учун саҳнамизга, умуман, санойи нафисамизга ҳозиргидан ҳам яхши назар солиш керак бўладир.

Бу миллий мусиқа тўдаси каби уюшган нарсаларимизнинг тарқалиб, йўқолиб кетмаслиги ва Саидазим каби умидли болаларимизнинг тузук ерлардаги тарбиядан маҳрум қолмасликлари кўпчиликнинг тилакларидир.

1929 йил

БИР-ИККИ СЎЗ

Ҳар бир шоир, ҳар бир адибнинг озми-кўпми ўзига яраша хусусиятлари бўлади. Бироқ бу хусусиятларни бир-икки шеър, бир-икки адабий парчага қараб кескин белгилаш тўғри бўлмайди. Негаки, бу хусусиятлар эгасининг ўсиш давлари ҳар вақт ўз изларини унинг асарларида қолдирмасдан қўймайдилар. Шунинг учун ҳар бир шоир, ҳар бир адибга баҳо беришда кенг ва чуқур таҳлил қилиш баҳонинг тўғрилигини таъминлайди.

Ёш шоиримиз Ойбекнинг бу «Кўнгил найлари» ҳам «Туйғулар»и билан бирлашиб, унинг қаердан бошлаб қай томонга қандай илгарилаётганлигини белгилашга — шоирнинг хусусиятларини аниқлашга жуда катта кўмак қилиши каби ёш адабиётимизнинг қандай бойликларга, қайси камчиликларга эга эканлигини очишга ҳам ўз кучини беради.

«Туйғулар» эгаси Ойбекнинг «Кўнгил найлари» масрурлик осмонида парвоз эттирадиган куйларини жуда ҳам кам бахш этади. Ойбек бу асарини ҳам номлашда янглишмаган. Унинг «Туйғулари» бу асарнинг «Кўнгил найлари» бўлишини таъминлаган. Лирик шоир Ойбек бир вақтлар:

*Кўлимда бир кичик саз
Пардасидан баъзан оз
Титроқ, сўник бир овоз
Кўлкаланиб учади,*

деган бўлса, ҳозир ҳам шу куйига анча содиқ қолади. У ҳали ҳам кўп вақтда кўлидаги созни кичик ва бу создан чиққан овозни титроқ, сўник ва нурсиз кўлкаланиб учадиган, деб ҳисоблайди. Бунинг тўғрилигини билмоқчи бўлганлар «Кўнгил найлари»га қулоқ солсинлар. Шоир Ойбекнинг «Кўнгил найлари» аксилинқилобий тароналар куйламайди. Лекин чин марксистлар кўзини катта очиб қараганда, анча-мунча етишмовчиликлар ҳам йўқ эмас. Бу ёш шоир қайғуларини, кўз ёшларини, вайроналарни тезда яхши ҳис этади. Бироқ ҳалигача буюк-буюк муваффақиятларни, музаффариятларни, тўлқинли севинчларни ўзлаштириб куйлолмади, унинг инқилобий, турмуший шеърлари «кўз ёшлари», «кўнгил сирлари» қаршисида жуда кучсизлар.

Ойбекнинг бу «Кўнгил найлари» кенг майдонга чиқиши фойдасиз, дейиш бутунлай хато. Бу ҳам ўз йўлида фойда беради. Бу асар соғлом танқидлар назарини ўзига жалб этиб олса, Ойбек учун ҳам, бошқа ёш ёзувчиларимиз учун ҳам кўп фойда келтиради.

Ойбек ҳали ёш шоир. Унинг бу нарсалари — тажриба мевалари. Унинг чиройли, ўткир қалами бора-бора ўсади, яхшиланади ва гўзалланади. Бундай дейишга ҳақсиз эмасмиз. Меҳнатқашлар турмушига, яратишига чуқурроқ қараши ва қаламининг жиловини шу томонга тезда буриб юбориши лозим бўлади.

1929 йил

A decorative border with intricate floral and scrollwork patterns surrounds the central text. The border is composed of repeating motifs of leaves, flowers, and swirling lines, creating a classic, ornate frame.

Таржима

А. П. Чехов

ВАНЯ

(ҳикоя)

Антон Павлович Чехов 1860 йилда Русияда «деҳқонлар қуллиғи» бекор қилинишидан бир йил бурун қул деҳқон оиласида дунёга келган. Чехов 1904 йилда, 1905 йил инқилобидан бир йил аввал ўлди.

Адиб бўлажак кишининг отаси сут дўкони очди ва ўғлини боққол қилмоқчи бўлди, аммо Чехов ўқишни истарди. У мактабдан олинмаслигини онасидан илтимос қилди.

Чехов дўхтирлик мактабида ўқиган бўлса ҳам бошқа йўлга кириб кетди: ёзувчи бўлди. Чехов турмушга тўғри кўз ташлай оларди. Инқилобгача бўлган турмушнинг, айниқса, оғир томонларини у қаттиқ ҳис этарди ва тасвир қиларди.

Ҳозир биз ўқиган Ванька Жуковнинг ҳоли ёзувчининг ўзига жуда яхши таниш эди. Хўжайинларнинг ихтиёрларига берилиб қўйган шундай етимларнинг хаёлларига узоқ вақт кўз солиш у ёзувчига кўп тўғри келган. Ҳуқуқсиз яшаш, уруш, судраш, чимчилаш — шуларнинг ҳаммаси ёзувчини қаттиқ қийнарди. Шунинг учун у Ванька Жуков сингари кичик, кўзга кўринмайдирган кишиларнинг турмушини тасвир қилади.

Ванька қутулишни саводда кўради. У на бобосининг олдига бора олади ва на дардини айта олади. Мана шу вақтда Ванькага саводлилиқ ёрдам беради. У бобосига хат ёзиб, қишлоққа қайтарилишини сўрайди.

Бироқ Ваньканинг саводи етарли эмасди: у шаҳарларнинг отларини ҳам, почта қоидаларини ҳам билмасди.

Ваньканинг хати шундай қилиб, бобосига етишмади. Хат етишганда ҳам унинг ярим тиланчи бобоси неварасига кўмак қила олиши маълум эмасди. Бойлар Ванькани шаҳарга қайтариб юборадилар.

Шундай қилиб, бояқиш Ванька ўз хўжайинида оч, ялонғоч, кеча-кундуз ишлашга мажбур, таёқ ейишга, судралишга маҳкум бўлиб қолди.

Уч ой илгари этикчи Аляхинга шогирдлиқка берилган 9 ёшли Ванька Жуков рождество арафа кечаси ухлаш учун ётмади.

У хўжайинларни ҳам халфаларни бутхонага кузатиб, хўжайиннинг шкафидан сиёҳ, занглаб қолган пероли қалам олди ва гижимланган қоғозни олиб, ёзишга киришди.

Биринчи ҳарфни қоғозга туширишдан бурун у кўрқинч ичида бир неча марта эшикларга ва деразаларга кўз солди, икки томондаги товчаларда ёғоч қолиплар терилган қоронғу Исо суратига қийшайиб қаради ва титроқ «оҳ» тортди. Қоғоз курси устида ётарди, унинг ўзи эса курси устида тиз чўкиб турарди.

«Азиз бобом Константин Макарич! — деб ёзди у. — Сенга ёзув ёзаман, сени ҳайит билан қутлайман ва худодан сенга ҳамма нарсани тилайман. Менинг отам ҳам, онажоним ҳам йўқ, ёлғиз сенгина менга қолдинг».

Ўз шамининг акси милтиллаб турган қоронғу деразага Ванька кўзини йўналтирди ва Жияваровлар деган бойларда кеча қоровули бўлиб хизмат қиладурган ўз бобоси Константин Макарични дарров тасаввур қилди. Бу киши кичкина, қотма, бироқ жуда ҳам чаққон ва жонли, ҳамма вақт кулиб турадирган юзли ва маст кўзли 65 ёшга кирган чолдир.

У кундузи ошхонада ухлайди ёхуд оқсочлар билан ҳазиллашади, кечаси бўлса, кенг пўстинга ўралган ҳолда бой уйининг атрофида юради ва шақилдоғини уради, унинг кетида бошларини энгаштириб Каштанка исмли қора қанжиқ ва Вьюн отли кучук юрадилар. Бу итнинг ранги қора ва узун бўлгани учун унга Вьюн деган от берилган.

Бу Вьюн жуда ҳам эҳтиром этувчан ва ёқимли, ўз кишиларига ҳам, ўзгаларга ҳам баравар юмшоқлик билан қарайди, бироқ ҳеч кимнинг ишончидан фойдаланмайди. Унинг эҳтиром этувчанлиги ва итоатлиги остида жуда зўр иезуитлик* заҳари яшириниб ётарди. Ўз вақтида секин яқинлашиб оёққа ёпишишни, совуқ ерда сақланиб қўйилган нарсани олишни ёхуд деҳқон товуғини ўғирлашни ҳеч ким ундан яхши билмасди. Унинг кейинги оёқларини бир неча марта майиб қилганлар, уни икки марта осганлар, ҳар ҳафта чала ўлик қилиб урганлар, лекин у ҳар вақт тузалиб келган.

* *Иезуитлик* — жуда золимлик билан машҳур бўлган католик руҳонийлари.

Балки, энди бобо дарвоза олдида тургандир, қишлоқ бутхонасининг нурли қизил деразаларига кўзини қисиб қарайтургандир ва наमत маҳси билан ерни топтаб, хотин-қизлар билан ҳазиллашмақдадир. Унинг шақилдоғи белбоғига боғланган. У чапак чалади, совуқда уюшади ва қариларча кулиб, дам ходимани, дам ошпаз хотинни чимчилайди.

— Бурнаки чекиб олайликми? — нос қовоғини хотинларга тутиб сўзлайди.

Хотинлар ҳидлаб акса урадилар. Бобо тасвир қилиб бўлмайдиган даражада хурсанд бўлади ва шодлик кулгилари билан қичқиради:

— Тўнган, юлиб ол!

Бурнакини чекиш учун итларга ҳам берадилар. Каштанка акса уради, тумшуғини силкийди ва хафаланиб четга кетади. Вьон бўлса эҳтиром юзасидан акса урмайди ва думини қимирлатади.

Кун эса жуда яхши. Ҳаво тинч, тиниқ ва тоза. Кеча қоронғу, аммо бутун қишлоқ ўзининг оппоқ томлари ва мўркондан буралиб-буралиб чиқмоқда бўлган тутунлари билан очиқ кўрингани каби қировлар остида кумуш сингари бўлган ёғочлар ва қор тўпламлари ҳам кўриниб турадилар. Кўк юзи суюниш ила милтираб турган юлдузлар билан тўлган ва сомон йўли шундай соф ҳолда кўринадики, худди байрам олдида қор билан ювиб артилганга ўхшайди...

Ванька бир хўрсинди ва перони сиёҳга ботириб, ёзувни давом қилдириди:

«Кеча менга жазо берилди. Хўжайиннинг боласини бешикда тебратиб ўтириб ухлаб қолганим учун хўжайин ҳовлига сочимдан тортиб чиқарди ва косов билан савалади. Ана у ҳафта хўжайиннинг хотини тузлаган балиқни тозалашни менга буюрди. Мен балиқнинг қуйруғидан тозалай бошладим. У тузлаган балиқни олиб, унинг тумшуғи билан юзимга ниқтади. Халфалар менга куладилар ва мени ароқ олиб келишга ҳам хўжайин уйидан бодринг ўғирлашга буюрадилар. Хўжайин бўлса нима дуч келса, шу билан уради. Овқатдан сира дарак йўқ. Эрталаб қуруқ нон, туш вақтида шавла, кечкурун яна қуруқ нон берадилар. Чой, шўрвани хўжайинларнинг ўзлари жигилдонларига соладилар, мени йўлакда ётқизадилар ва уларнинг боласи йиғласа, мен сира ухламасдан, аллалаб чиқаман. Жон бобо, менга раҳм қил, бу

ердан мени қишлоққа олиб кет, бу ерда қолишга сира тоқатим йўқ, оёғингга юзимни суртаман, мени бу ердан олиб кет, бўлмаса ўлиб қоламан...»

Ванька лабини бурди, қора муштуми билан кўзларини артди ва ўкради.

«Мен сенга тамаки эзиб бераман, — у ёзувини давом қилдирди. — Агар ёмонлик қилсам, дўппосла, агар менга иш йўқ, десанг, хизматчиларнинг этикларини тозалашни сўрайман, ё бўлмаса, Федька билан бирга пода боқишга бораман. Бобожон, сира мумкин эмас, ўлимдан бошқа нарса қолмади. Пиёда қишлоққа қочмоқчи эдим, этигим йўқ, совуқдан кўрқаман. Катта бўлганимда худди шу ишинг учун сени боқаман, ҳеч кимга хор қилмайман ва ўлганингда худди онам Пелагея қаторида руҳингга фотиҳалар ўқийман.

Масков бўлса катта шаҳар. Уйларнинг ҳаммаси бойларники, отлар ҳам кўп, лекин қўй йўқ, итлар ҳам қопадирган эмаслар. Бир кун мен бир дўконнинг ойнасидан қараб сотиладурган қармоқларни кўриб қолдим; ҳар хил балиқлар учун қилинганлар. Шундай қармоқ ҳам борки, бир пуд балиқни ҳам тута олади, яна шунақа дўконлар кўрдимки, у ерларда ҳар хил милтиқлар сотар эканлар, буларнинг ҳар бири юз сўмдан бўлса керак... Қассобларнинг дўконларида ҳар хил парранда, қуёнлар бор; лекин қаердан тутиб келтирганларини хизматчилар айтмайдилар.

Жон бобо, бойларнинг уида арча байрами бўлганда мен учун битта тиллага бўялган ёнғоқни олиб кўк сандиққа яшириб қўй. Ольга Игнатовна опадан тила, Ванька учун, де».

Ванька тўлқинли «оҳ» тортди ва ойнага тиралиб турди. Бобоси бойларга арча олиб келиш учун ўрмонга ҳар вақт боришини ва неварасини ўзи билан бирга олиб кетишини у эсига туширди. У вақтлар яхши вақтлар эди! Арча кесишдан бурун Ваньканинг бобоси носни чекиб, бурнакини узоқ ҳидлаб, совуқ еган Ванькани масҳара қилиб оларди... Қировларга ўралган ёш арчалар қимирламасдан турардилар ва қайсиларига ўлиш гали келганини кутардилар. Аллақаждан қуён пайдо бўлиб, қор тўпламлари устидан ўқдай ошиб ўтади... Бобо шунда қичқирмасдан қололмайди.

Ушла, ушла... ушла! Вой, калта дум шайтон!

Бобо кесилган арчани бой уйига олиб боради. Бой

уйида бўлса, бу арчани ясатишга киришардилар... Ванькани суюклиси Ольга Игнатъевна опа ҳаммадан ортиқ ҳаракат қиларди. Ваньканинг онаси Пелагея тирик бўлиб уйида ходима экан вақтида Ольга Игнатъевна Ванькага попуқлар берарди. Қиладурган иш бўлмагани учун мана шу опа ўқиш-ёзишни, юзгача санашни ва ҳатто ўйинга тушишни Ванькага ўргатган эди. Пелагея ўлгандан кейин етим Ванькани ошхонада яшайдурган бобосининг ёнига юбордилар, сўнгра ошхонадан Москвадаги этикчи Аляхинга жўнатдилар...

«Бобожон, бу ерга бир кел, — ёзувни давом қилдирди Ванька: — Кўп-кўп дуо қиламан, мени бу ердан олиб кет. Мен етимчага сен раҳм қил, бўлмаса, мени ҳаммалари урадилар. Жуда очман. Бу ерда айтиб бўлмайдурган даражада зерикиш бор, ҳамма вақт йиғлайман. Бир кун хўжайиним қолип билан бошимга шундай урдик, зўрга ҳушимга келиб, йиқилган еримдан турдим. Умрим эссиз ўтади. Кўрган куним ит кунидан ҳам ёмон... Яна Алёнага, қийшиқ Егорга ҳам аравакашга салом юбораман, менинг нағмамни ҳеч кимга бериб юборма!

Сенинг наваранг: Иван Жуков.

Жон бобо, бир кел».

Ванька ёзилган варақани тўрт буклаб, бир кун бурун бир тийинга сотиб олган конвертга солди... Озроқ ўйлангандан кейин перони сиёҳга ботириб, адресни ёзди:

«Қишлоқдаги бобомга»

Сўнгра бошини қашиди, ўйлади ва: «*Константин Макаричга*» сўзини қўшди. Хат ёзишга халақит бермаганлари учун суйинган ҳолда у шапкасини кийди ва пўстинчасини елкасига илмасданоқ кўйлакчан кўчага чопди...

Бир қассоб дўконидаги кишилар Ванькани сўроғига бир кун бурун шундай жавоб берган эдилар: Хатларни почта қутисига соладилар ва ундан кейин маст аравакашлар ўзларининг уч от қўшилган кўнғироқли араваларида бутун ер юзига бу хатларни тарқатадилар. Ванька биринчи қутига югуриб бориб, қимматли хатни солиб юборди...

У ширин умидлар билан аллаланиб, бир соатдан сўнг, қаттиқ уйқуга кетди... У тушида печкани кўрди. Бобой печка устида оёғини осилтириб ўлтириб, Ваньканинг хатини ош пиширувчи хотинларга ўқиб берарди... Печканинг олдида Вьон думини қимирлатиб юрарди...

A decorative border with intricate floral and scrollwork patterns surrounds the central text and emblem.

Видо сатрлари

ХАТЛАР

* * *

Милая Валечка!

*За днями дни в неведомый нам край,
Как сказочно-крылатый конь, летят.
Вот кончится зима, наступит май,
Лучи весны и след зимы сметят...
И лишь останутся воспоминанья,
Как призрачно неясные преданья.*

(Из моей поэмы «Последнее прости».)

Итак, моя дорогая Валя, все идет... Я живу по-прежнему — жив, здоров. Жажда работы, о которой я писал тебе, последнее время до некоторой степени начала удовлетворяться. В конце декабря 1931 года я написал на русском языке первую опытную поэму «Последнее прости» (около 15 книжных страниц). Описал 21 января 1924 года. Сейчас пишу последние главы романа в стихах «Чинакам тонг» («Настоящая заря»). Уже написано больше 100 книжных страниц. Этот мой роман, написанный простым, понятным для масс языком, является печальной точкой для других моих трудов (конечно, если придется работать) и выразителем моего теперешнего мироощущения. Вот почему он мне дорог и любим. В этом романе я описываю всю классовую борьбу в узбекском кишлаке. Описываемые мною картины, события, герои — не плоды моей фантазии, а та действительность, свидетелем которой был я сам. Многие могут в моих героях узнать самих себя, многие могут сказать: «Вот это было там-то...» Как исторический правдивый материал, этот роман, по-моему, должен дать кое-какую пользу. Ведь до сего времени на узбекском языке нет даже рассказа, освещающего классовую борьбу в Узбекистане! Романы Джулькунбая — романтика, отвлекают людей от действительности настоящего дня. О марксистско-ленинской выдержанности моего романа пусть судят объективные, авторитетные критики — марксисты-ленинцы.

Если у меня будет возможность, думаю, после этого романа написать еще кое-какие вещи в этом духе.

Но не знаю, как сложатся обстоятельства. Я пока не собираюсь браться за повесть «Тоғ қизи», появление первых глав которой, было встречено с радостью. И ты все время требовала ее скорее закончить. Эту повесть и роман «В волнах жизни» думаю потом написать (если придется работать). Ведь в «Волнах жизни» в 4-х томах и над собиранием для этого материалов я бился несколько лет. Он охватывает последние 25—30 лет истории Узбекистана (1900—1925 или 30 гг.). Чтобы выполнить такую большую работу, надо иметь под рукой достаточное количество материалов. Эти вещи надо будет писать только тогда, когда марксистско-ленинская критика предшествовавшие им вещи признает выдержанными на 100%.

Как вы все поживаете? Почему не пишете? Я горячо поздравляю Эрочку с днем рождения. Как дети себя чувствуют?.. Теперь ты должна на них обращать больше внимания, чем раньше.

Привет всем, всем. Целуй крепко и крепко детей. Пока.

Любящий твой Вату.

10.1.1932 г.

И з о х л а р:

Валечка — Васильева (Ҳодиева) Валентина Петровна (1904—1980) — Ботунинг хотини.

«*Последнее прости*» — Москвадаги Бутирька қамоқхонасида рус тилида ёзилган достон. Достон қўлёзмаси Ботунинг ЎЗР МХХ архивидаги тергов ишида сақланади.

«*Чинакам тонг*» («*Настоящая заря*») шеърый романининг тақдири ҳозирча номаълум. Роман қўлёзмаси келажакда Россия Федератив Республикаси Хавфсизлик Хизматиға қарашли архивларнинг биридан топилиши мумкин.

«*Ахир шу вақтгача Ўзбекистондаги синфий курашни ёритадиган ўзбек тилида бирорта ҳам асар йўқ-ку!*» — Ботунинг ушбу хатни ёзишдан мақсади ўзини Совет ҳокимияти олдида оқлаш ва озодликка эришиш бўлгани учун хатда унинг синфий кураш ғояси ва марксча-

ленинча танқидчиликка мойиллиги таъкидлаб кўрсатилган.

«Тоғ қизи» дostonининг «биринчи бўлаги» «Аланга» журналининг 1928 йил 3—4-қўшма сонида босилган. Чамаси, Боту ушбу дoston мотивлари асосида қисса ҳам ёзмоқчи бўлган.

«Турмуш тўлқинлари» («В волнах жизни») романининг тақдири маълум эмас.

Эрочка — Эркили Маҳмудович Ҳодиев (1926—1996) — Ботунинг ўғли. 1926 йил 3 январда Москвада туғилган. Тиббиёт фанлари доктори, профессор Э.М.Ҳодиев узоқ йиллар давомида Тошкент Педиатрия тиббиёт институти 2-болалар жарроҳлиги кафедрасининг мудири бўлиб ишлаган.

Ботунинг Эркили Ҳодиевдан ташқари, яна бир қизи — Наима Маҳмудова ҳам бор. Тиббиёт фанлари доктори, профессор Наима Маҳмудова 1928 йил 10 августда Тошкентда туғилган. У узоқ йиллар давомида республика Соғлиқни сақлаш вазири ўринбосари, республика касаба союзлари кенгаши раиси лавозимларида хизмат қилган. Бир қанча йиллардан бери Тошкент Педиатрия тиббиёт институти ижтимоий гигиена кафедрасига раҳбарлик қилиб келмоқда.

* * *

Любимейший мой Эрик!

Через 25 дней, т.е. 3 января 1936 года, тебе, милый сынок, исполнится 10 лет.

Ты уже подросток!

Я глазами своего воображения вижу твои умные глаза, твой широкий лоб, твой высокий рост.

Вот передо мной твоя фотокарточка. Как серьезно смотришь! Я часто смотрю на твою фотокарточку и вспоминаю твое младенчество и детство. Уже больше пяти лет я не видел тебя. Но ни одного дня не забывал вас и в том числе тебя.

Надеюсь, в недалеком будущем прижать к сердцу тебя и крепко-крепко поцеловать.

Сейчас поздравляю тебя с днем рождения и желаю тебе крепкого здоровья, счастливых дней и успешной учебы.

Я уверен, ты будешь смотреть и ухаживать за своей маленькой сестренкой Наимой. Ее не обижай сам и не давай обижать другим. Теперь ты взрослый.

Пиши, милый Эрик.

Ты своим письмом дашь мне новые силы и бесконечную радость.

Целуй за меня Наимку.

Привет всем.

Целую крепко и крепко тебя.

Твой любящий папа.

9.XII. 1935 г.

И з о ҳ:

«Умид қиламанки, яқин келажакда сени бағримга босиб, қаттиқ-қаттиқ ўпаман» — ушбу хат ёзилган кезларда Ботуга берилган жазо муддатининг ярми ўтгани сабабли шоир яқин вақт ичида озодликка чиқиб, фарзандлари ва ота-онаси билан дийдор кўришиш умидида бўлган.

* * *

Дорогие папа, мама, Ситдык, Хомуд, Юнус, Хайри-ой, Эрик и Наимка!

Очень давно от вас нет писем. Что с вами? Получил посылки и 50 руб.

Я здоров и живу хорошо. Здесь уже настоящая зима. Скоро и навигация закроется.

Ничего нового нет.

Пишите, жду с нетерпением ваших писем.

Привет всем. Целую всех вас.

Любящий вас Вату.

9.XII.1935 г.

И з о ҳ л а р:

Папа — Ботунинг отаси Мақсуд Ҳодиев (1873—1945). Отасидан эрта етим қолиб, саккиз ёшидан мустақил ҳаёт йўлига кирган. Дастлаб этикдўзга шогирд бўлган, кейин 18 йил мобайнида тошкентлик бойлар-

дан бирига қаролик қилган. Сўнг бўзчилик билан шуғулланган.

Мама — Ботунинг онаси — Тўхта буви Зайниддин кизи (1888—1952).

Сиддиқ Мақсудович Ҳодиев (1909—1987) — Ботунинг укаси. Ўрта Осиё Давлат университетининг физика-математика факультетини тугатган ва шу ўқув даргоҳида математикадан дарс берган. Аммо «халқ душмани»нинг укаси бўлганлиги сабабли университетдан кетишга мажбур бўлган. 1956 йилда Москвадаги Савдо институтида битирув имтиҳонларини топшириб, умрининг охирига қадар республика Савдо вазирлигида ишлаган.

Ҳомид (Ҳамид) Мақсудович Ҳодиев (1912—1968) — Ботунинг иккинчи укаси. Москва Архитектура институтини тугатган, архитектор. 1936 йилдан бошлаб Тошкент шаҳар ижроия кўмитасининг лойиҳа бўлимида хизмат қилган. Уруш йилларида Киевга бориб, ўша ерда яшаган. Фарзандлари ҳозир ҳам Киевда истиқомат қилишади.

Юнус Мақсудович Ҳодиев (1915—1972) — Ботунинг учинчи укаси. Тошкент Тиббиёт институтини тугатган, врач-терапевт.

Хайриой (Хайри) Мақсудовна Ҳодиева (1920) — Ботунинг синглиси. Ўрта Осиё Индустрия институтининг архитектура факультетини тугатган, архитектор.

* * *

Любимейший сынок мой Эрик!

Несколько дней тому назад получил твое драгоценнейшее письмо от 5-го января текущего года и бесконечно обрадовался. Как я рад, что ты здоров, большой и такой умный мальчик! Прекрасно, что ты имеешь большие успехи в учебе. Я хочу, чтобы ты был одним из первых учеников в своей школе.

Оя пишет, что ты очень любишь сказки и просишь меня написать для тебя сказки. Хорошо. Я напишу для тебя и для твоей милой сестренки Наимы много сказок и рассказов.

Хайри-апанг пишет, что ты очень обиделся и даже плакал, когда Наимка получила от меня отдельное письмо. Я и тебе писал отдельное письмо, которое, думаю, уже получено тобою. Наверно, теперь ты не

сердишься? Вот я могу сердиться на тебя. Ты теперь так хорошо умеешь писать, но мне не пишешь. Я тебя и Наимку так сильно люблю, что каждый день долго и долго смотрю на ваши фотокарточки и думаю о вас. Фотокарточки ваши и оя висят над моим письменным столом в красивых рамочках. Вот сейчас посмотрел на вас и полюбовался вами.

У вас нет новой фотокарточки? Если есть, пришлите мне.

Я хотел очень много написать тебе. Но на этот раз хватит. Следующие мои письма будут больше.

Я боюсь, что теперь Наимка обидится на меня за то, что в этот раз ей не написал отдельно. Скажи ей, что через 2—3 дня Хайри-апе и ей напишу отдельные письма.

Хайри пишет, что ты думаешь взять меня после возвращения на свое иждивение и Наимка хочет сшить мне тюбетейку. Спасибо и тебе, и Наимке! Я бесконечно рад, что мои дети такие молодцы. Подождите, когда я приеду к вам, мы поговорим и будем помогать друг другу и остальным нашим родным. Я еще молод и силен. Могу много работать и быть счастливым вместе с вами.

Целую крепко тебя, Наимку, ада, оя, Сытдыка, Хомуда, Юнуса и Хайри-апа.

Здесь погода хорошая.

Ваш Вату.

17.II.1936 г.

И з о х л а р:

Ая — Ботунинг онаси Түхта буви.

«Сизнинг ва аянинг фотосуратлари ёзув столим устида осиелиқ турибди...» — Боту Соловец оролларида сургун қилинган маҳбус сифатида бир оз эркинликда яшаган. Аммо унинг «ёзув столи» тўғрисидаги сўзлари ўғли Эркини овутиш мақсадида айтилган.

* * *

Дорогие мои мама, папа, Хомуд, Хайри-ой, Эрик и Наимка!

На ваше письмо мною был своевременно послан ответ. Думаю, он получен вами. Плохо, что и вы очень редко пишете. И я, конечно, в этом деле грешен.

У нас теперь теплая, прекрасная весна. Конечно, мы не страдаем от жары, как вы. Навигация уже открылась.

Ответа на мои заявления пока нет. У меня здесь все по-прежнему хорошо.

Пишите, что нового у вас. Всего наилучшего. Привет всем. Целую всех вас. Крепко-крепко.

Ваш Вату.

23.V.1936 г.

* * *

Дорогие и любимые мои папа, мама, Сытдык, Хомуд, Юнус, Хайри-ой, Эрик и Наимка!

Два дня назад я писал вам небольшое письмо. Вчера вечером получил посылку, отправленную вами 4 мая с.г., где были: 2 колбасы, рис, масло, сахар, чай, конфеты, орехи и урюк. Ничего из них не испортилось. Очень большое спасибо. Напрасно вы так беспокоитесь обо мне. Я живу неплохо. Когда буду в чем-нибудь нуждаться, сам напишу вам.

Бесконечно благодарен я Сытдыку, вероятно за его заработки я получаю такие ценные посылки. Надеюсь в скором будущем отплатить всем вам за вашу заботу обо мне тем добром, которым буду располагать. Я еще раз прошу — не беспокойтесь о моем желудке — он всегда полон. Если можете, пришлите тубетейку (шапку), какую прислали в прошлом году.

О свидании с вами я еще ни с кем не поговорил. В скором будущем об этом я напишу вам.

Пишите более подробно как живете, что нового. Как учатся дети и где они живут?

Всего наилучшего. Целую всех вас крепко-крепко. Привет всем.

Ваш Вату.

25.V.1936 г.

* * *

Дорогие и любимые папа, мама, Сытдык, Хомуд, Юнус, Хайри-ой, Эрик и Наимочка!

В коротком своем письме в конце прошлого месяца я уже написал вам о получении посылки. Вчера полу-

чил ваше долгожданное письмо, которое бесконечно обрадовало меня. Как приятно было мне читать ваши дышащие нежной любовью ко мне строки! Каждое слово полно надеждой и верой в светлость нашего будущего. Это прекрасно! Я тоже всегда верил и верю в расцвет истинного счастья нашей родины, в радостное великое будущее народов нашей страны. Поэтому все невзгоды не в силах были вырвать мою жизнь. Да, надо жить с верой. Живой великий поток счастья социалистической страны — если не сегодня, то завтра не оставит вне своего теплого объятия. Давайте еще больше будем любить счастье нашей родины и крепко надеяться на расцвет и нашего счастья, являющегося частью общего счастья.

Я здоров и живу по-прежнему хорошо. Говорят, что я безобразно потолстел. Мне кажется, что люди немного преувеличивают — конечно, я потолстел (имею 4 пуда), но не безобразно! Раньше мой вес не превышал 3 1/2 п.

Еще не получил ответа на свои заявления. О свидании с вами скоро поговорю с начальником и подам заявление. Но боюсь, что (если разрешат свидание) нам нелегко будет найти столько денег, сколько требуется для такового путешествия. Вы об этом хорошенько подумайте!

Сейчас здесь прекрасная весна. С утра почти до утра сияет солнце. А ночи-то нет. Круглые сутки светло.

Вот, пока все.

Целую крепко и крепко вас всех.

Привет и привет.

Ваш Вату.

9.VI.1936 г.

И з о х л а р:

«...Социалистик ватан бахтининг буюк оқими...» — Боту яқин вақт ичида озодликка чиқиш умидида бўлгани учун, шунингдек, назоратчиларда ўзи ҳақида яхши тасаввур уйғотиш мақсадида бу ва бошқа хатларида шундай баландпарвоз сўзлардан фойдаланган.

«Эрталабдан қарийб эрта тонггача қуёш чарақлаб турибди...» — хат ёзилган вақтда Шимолда ойдин тунлар фасли бошланган эди.

* * *

Любимые мои папа, мама, Сытдык, Хомуд, Юнус, Хайри-ой, Эрик и Наимочка!

Получил ваше драгоценнейшее письмо от 15.VI с.г. Каждое ваше письмо полно упреками: почему я редко пишу? Я тоже должен поставить перед вами этот же вопрос. Вы не чаще меня пишете. И меня ваши письма сладко волнуют, бесконечно утешают.

Думаю, что уже получены вами мои июньские письма. Там я сообщал вам о получении посылки. Я живу по-прежнему хорошо, здоров, бодр. У меня пока ничего нового нет. На мои заявления ответа еще не поступило.

Если есть возможность, пришлите такую же узбекскую шапку, какую прислали в прошлом году. Если будет хотя бы маленькое материальное затруднение, то не надо никакой шапки.

Пишите, как живете.

Vаш Batu.

* * *

Дорогой брат Хомуд!

От души поздравляю тебя с окончанием высшего учебного заведения. Жаль, что я не могу присутствовать на твоём этом празднике. Твоя радость, твое чувство мне понятны: когда-то (десять лет тому назад) и я, получив удостоверение об окончании университета, был полон невыразимо сладкими чувствами. Ты счастлив. Будь вечно счастлив! Твори архитектурные чудеса, достойные великой эпохи, великой страны. Честно и упорно трудись! В плодотворном труде настоящее счастье, величие и отдых. Желаю тебе успеха, удачи.

Целую крепко и крепко.

Любящий вас всех.

Vаш Batu.

6.VII.1936 г.

Лазиз Азиззода

БОТУ ҲАҚИДА БИЛГАНЛАРИМ

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихчилари томонидан тан олинганидек, Боту (Маҳмуд Ҳодиев) фақат XX аср ўзбек адабиёти тараққиётигагина эмас, балки ўзбек журналистикаси ва маданиятига ҳам сезиларли ҳисса қўшган маданият ва жамоат арбобидир. Атоқли адабиётшунос олимимиз, профессор Иззат Отахонович Султонов тўғри қайд қилганидек, унинг қисқа умрида ўзбек маданияти ва адабиёти тарихига қўшган ҳиссаси асосан асримизнинг 20-йилларига тўғри келади. Бу йиллар янги ўзбек адабиёти ва маданиятини яратиш даври бўлганлиги сабабли Ботунинг бадиий ижод ва маданият соҳасида қилган ишлари алоҳида аҳамиятга эгадир.

Куйидаги хотиралардан мақсад — Ботунинг ижодий ва маданий фаолиятининг тўла манзарасини бериш эмас. Зеро, бу, «хотиралар» жанрининг вазифасига кирмайди ҳам. Бизнинг ўзимиз яқиндан таниш Боту ҳақида хотираларимизни бир жойга тўплашдан мақсадимиз янги ўзбек маданиятининг илк арбобларидан бири ҳақида энди ёзилиши мумкин бўлган катта ишга материаллар беришдир. Ўз вақтида бизнинг янги маданиятимизни куришда фаол иштирок этган кишиларнинг жозибадор сиймосини яратиш йўлида қилинаётган ишларимизнинг муваффақияти ва фойдаси — ўша сиймолар ҳақида даврдошлар ва сафдошлар хотирасида қолган катта ва майда фактларнинг ҳаммасини жамлашга ҳам боғлиқдир.

Бизнинг куйидаги сатрларимизда маълум бир парокандалик ва системасизлик мавжуд бўлиши муқаррардир. Бундай хотираларни системага солиш ва сиймонинг бутун портретини яратиш бундан кейинги, умумлаштирувчи ишларнинг вазифасидир.

Биз бу ишимизда аввал Ботунинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятига алоқадор фактларни бир жойга йи-

ғиш ва кейин унинг ижодига ҳамда бадиий дидига оид баъзи мулоҳазаларимизни изҳор этиш йўлидан бордик...

Янги ўзбек адабиёти яратилиб, ёш ижодкор кучлар майдонга чиқа бошлагач, адабиётимизда романтизм, символизм, қисман, реализм, ҳатто футуризм унсурлари ҳам намоён бўла бошлаб, услуб, мавзу, шакл, адабий қиёфа ўзгариб, ёш ижод майдони суръат билан кенгая бошлади. Октябрдан олдин ва биринчи кунларида матбуотда ёзиб турган Ҳамза, Фитрат, Авлоний, Айний, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муин, Сўфизода, Ғози Юнус, Ғулом Зафарий, Л. Олимий, Мирмуҳсин ва М. Шермуҳамедовлар, Хуршид, Роиқ кабилар ижод майдонида жавлон уришган бўлса, Элбек, Қаям Рамазон, Шокир Сулаймон, Абдулла Алавий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Н. Раҳимий кабилар кейинроқ бу сафга кириб келишди. Боту илм-ирфонни Москвада эгаллади. 1921 йил А. В. Луначарский ёрдами билан Москвадаги Покровский номли институтнинг рабфаки (ишчилар факультети)га кириб, уни битиргач, Москва Давлат университетининг иқтисод факультетига кирди, уни аъло баҳолар билан тамомлади. Боту Москвада ўқиркан, А. В. Луначарскийнинг турли мавзуларда ўқиган жуда кўп лекцияларини эшитди. Айни вақтда М. Безименский, И. Уткин, В. Маяковский асарларини зўр маҳорат билан ўрганиб, улардан файз касб этди. Сўнграқ Самарқанд педакадемиясида Баҳром Иброҳим, Раҳим Мирзаев (Сайфий Намангоний) ва Ҳидойлар билан бирга адабий ва илмий иш билан машғул бўлди.

Боту ёш, жўшқин шоир бўлишига қарамай, қобилиятли жамоат арбоби ҳам эди. Унинг Ўзбекистон Компартияси матбуот бўлимида мудирлик, Самарқанд вилоятида ёшларнинг «Аланга» журналини ташкил этиб, унда муҳаррирлик қилган пайтларини сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан етишиб келаётган даври, деб ҳисобласа бўлади...

Боту орамиздан навқирон ёшда дунё маърифатхонасини ташлаб кетса-да, ундан қатор асарлар мерос қолди. Унинг «Умид учқунлари», «Ўзгариш тўлқинлари», «Турсун» (ҳикоя) китоблари босилиб чиқди. «Ўзбек ёш шоирлари» номли тўпلامда, «Билим ўчоғи», «Инқилоб», «Тонг», «Аланга», «Ўзгаришчи ёшлар», «Мао-

риф ва ўқитувчи» журналларида унинг бир қанча асарлари босилди. Биз буларни ҳали Боту ижодининг бир дебочасигина, деб биламиз.

Боту адабиёт мафтуни бўлганлигидан рус, ўзбек, татар, озарбайжон, турк адабиётларидан турли жанрларда ёзилган асарларни кўп ўқир, уларнинг ҳар бирига ўз фикр ва мулоҳазаларини изҳор этиш унинг одати эди.

1919 йилда «Чигатой гурунги» Навоийнинг расмини биринчи марта матбуотда босиб чиқарди. Боту бунди: «Хаёлий бир сурат бўлса керак, чунки бу расм, қиёфат ул-башар (физиогномика)да айтилишига кўра, нозик табиат, хассос, зариф ва басиратли одамнинг суратига ўхшамайди. Семиз, беғам, дудоғи қалин, барча нарсага лоқайд қарайдиган шахсни эслатади», деярдиди-да, яна: «Мен фолбинга ўхшаб қолдимми?» деб куларди. Унинг одатларидан бири, кайфи чоғ бўлиб турган вақтида ҳазрати Навоийнинг:

*Харобат аро кирдим ошифтаҳол,
Май истарга илгимда синган сапол —*

байтини қайта-қайта ўқишни яхши кўрарди.

Баъзан Элбекнинг ҳаммаси «коф» («к») ҳарфидан иборат бўлган:

*Кўкламда кўкарса кўк кўкатлар,
Кўкларга кўмилса катта катлар.
Кўм-кўк кўкариб кўринса кўллар,
Кўнгилни кўтарса кўркли гуллар —*

парчасини ўқиб, бу қитъа ҳам ўзига кўра бир санъат, деб таърифларди-да, назокат билан: «Адабий дидим пастлашиб кетмадимми?» деб ҳамсуҳбатларига маънодор жилмайиб қўярди.

1922—23 йиллар Москвада ўқиб юрган вақтида Боту Назир Тўрақулов, Абдулла Раҳимбоевлар ила бир мунча вақт бир уйда истиқомат қилди. Ора-сира, хусусан, дам олиш кунлари, узоқ-узоқ суҳбат қилишарди. Мен ҳам шундай гурунгларида бўлардим. Мана шу пайтларда бўлган суҳбатлари натижасида Боту Н. Тўрақулов билан А. Раҳимбоев каби партия ва давлат арбобларида чуқур таассурот қолдирган. Булар билан бўлган мусоҳаба чоғларида улар: «Боту катта истиқбол эгаси, уни яхши ўқитиш лозим. Ажойиб санъаткор шоир бўлиб чиқади», дейишарди. Йирик давлат ва жамоат арбоби

Турор Рисқулов ҳам Боту билан сўзлашганда олган таассуроти зўр бўлганлигини менга бир неча марта сўзлаган эди.

1925 йилда Тошкентнинг тил ва адабиёт назарийетчиларидан, француз тилини, Фарб адабиётини ва фалсафасини, шунингдек, араб ва форс тилларини яхши билган педагог Шоҳид Эсон Мусаев (Ойбек, Ҳомил Ёқубов, Субутой Долимов, Миркарим Осим кабиларнинг устози) Боту ҳақида гоят яхши фикрда бўлганлигини сўзлаб, Ботунинг турк адабиётидан хабардор эканлигини ҳикоя қилиб, «Қаерда турк адабиётини ўқиган экан?» — деб ҳайрат изҳор этганини, академик Яҳё Фуломов ҳам Ботуга катта умид боғлаганлигини сўйлаганлари хотирамда.

1923—1927 йилларда мен Миллий ишлар комиссарлиги ҳузуридаги СССР Марказий Шарқ нашриётида ишлардим. Шу вақтларда Туркистон ва Бухородан келган талабаларга таржима ишларини берардим. Боту нашриётга ора-сира келиб, чоп эттирган асарларимиз билан танишиб кетарди. Аммо вақтини қизғониб, таржима олмасди. Баъзан уйимга келиб, суҳбатлашиб, шеър парчаларидан ўқиб берарди.

1923—1924 йилларда, дам олиш кунлари, Туркистон республикаси ваколатхонасининг биносида йиғилишиб, фикр олишувлар, шатранж ўйнашлар бўлиб турарди. Бундай йиғилишларда Акмал Икромов, Ханаф Бурнашев, Зелкина, Ҳамдам Тожиев, Туркистон республикасининг Москвадаги вакили Исаев ҳам қатнашарди. Баъзан Фитрат ва Н. Тўрақулов ҳам келарди. Бу йиғилишларда кўпинча шатранж ўйинидан кейин турли адабий, илмий, қисман сиёсий ва ижтимоий мавзуларда суҳбатлар, қизғин музокаралар, фикр олишувлар узоқ-узоқ давом этарди. Лекин Боту индамай ўлтириб, мажлисда баён қилинган муҳим фикрларни ичига ютиб, савиясини орттиришга ҳаракат қиларди. Бундай ўлтиришлар, шубҳасиз, Ботунинг маънавий юксалишига бир қадар ёрдам берган омиллардандир.

Боту билан Самарқанд педакадемиясида анчагина вақт бирга ишлашган ва уни яхши билган, «Аланга» журналида масъул котиблик вазифасида ишлаган, Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг илмий ходими, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими марҳум Баҳром

Иброҳимов менга мана бундай деган эди: «Бир кун Самарқандда бир муаллим Боту ҳузурига келиб, маслаҳат сўраб, Ботунинг фикридан фойдаланмоқчи бўлди. Муаллимнинг қўйган масаласини Боту жуда яхши ҳал этиб берса ҳам, муаллим маслаҳатни асоссиз суратда қабул қилмади. Савияси жуда паст бўлган муаллим ўз фикрида тураверди. Ниҳоят, Боту қўлига қалам олиб ўйлаб турмасдан:

*Дардлилар дард англатормас дардсиза сўйлов билан,
Кўрсатиб бўлмас қуёшни кўрлара мақтов билан, —*

деган шеъринг парчасини муаллимнинг қўлига берган ҳолда ўрнидан туриб кетган эди.

Шундан ҳам билинадики, Боту бадоҳатан (экспромт) шеър ёзиш қобилиятига эга эди».

Боту Москвада ҳам, Тошкентда ҳам, баъзан эса Фитрат уйида суҳбатлашиб ўлтирганимизда ҳам ўз шеърларидан ўқиб, бизларни хурсанд қилар эди.

Ана шу суҳбатларда Ботудан олган таассуротларимни сўзлашдан олдин унинг ижтимоий аҳволи ҳақида бир неча сўз айтишни лозим топдим.

Боту бўзчи оиласида дунёга келган. Асли исми — Маҳмуд. Адабий таҳаллуси — Боту. Отаси Мақсуд Ҳодиев катта илм эгаси бўлмаса-да, улкан қалб эгаси эди, тараққийпарвар ёшлар ва олимлар билан доимо муносабатда бўлиб, ҳамиша газета ва журналларни қўлидан қўймасди. Саррожлик касбини ҳам яхши биларди.

1919 йил ёзида Тошкентдаги мутаассиб руҳонийлар ва бойларнинг маҳаллий тараққийпарвар ёшлар билан бўлган ғоявий курашларида Мақсуд Ҳодиев акаси Асқар ака билан бирга ёш тараққийпарварлар тарафида бўлиб, мазкур унсурлар билан курашди. Февраль инқилобидан то Октябрь воқеаларигача Тошкентнинг Эски шаҳарида 21 профсоюз ташкилоти уюштирилган эди. Шунда саррожлар жамиятига идора топилмай турган бир вақтда Мақсуд Ҳодиев ўз уйидан (ижара пули олмасдан) жой берган эди. У пок ахлоқли, соғлом фикрли, олижаноб бир зот бўлиб танилган. Мақсуд Ҳодиевнинг очиқ фикрлилиги ва ҳамияти туфайли Боту рус-тузем мактабини битирди, Москва Давлат университетининг ижтимоий факультетини тамомлади... Бу муваффақиятларнинг кўпи Мақсуд аканинг саъй-ҳаракати орқасида вужудга чиқди.

Шу даврда ўзбек шоирлари ўзларининг шаклланиб бораётган маҳоратларини намоён эта бошладилар.

Боту ўзининг дастлабки ижодида — 1918 йилда ёзган шеърларида романтик шоирлар таъсирида бадбинлик (пессимизм) ва турмушдан норозилик каби онлар борасида бир оз қалам тебратган эса-да, тез орада реалистик шоир сифатида танила бошлади... Боту ижодининг биринчи кунларида:

*Чал мунгли-мунгли титроқ чиқдиқча,
Кучсизланган дардли руҳим юксалгани туюлсун.
Қоп-қоронғу тубанликда яратилган қуш каби
Инграб-инграб ётган кўнглим бир озгина тинчлансин,*

деб ёзган бўлса, бир оз вақт ўтар-ўтмас, янада пафос билан куйлади. «Ўзбек қизига» шеърида:

*Кўнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш йўллар, ёш гуллар излайман.
Ортга тортганга ҳадым тош,
Ҳар чоқ мен илгари ундайман...*

дейди.

Яна шунингдек:

Олға-олға

олдинда нур,

озодлик,

умид амри, олға

юр!»

Яна:

Бизнинг умидли эр йигитлар ёшли кўзга қаршимиз,

Ҳар томонда тўлқин урган бизнинг ўткир товшимиз, —

деб оташин бир шоир сифатида кураш майдонида тажалли қила бошлайди.

Боту 20-йилларда бир қанча шеърлар, балладалар, достонлар, қиссалар, адабий-илмий ва ижтимоий-сиёсий мавзуларда қатор мақолалар ёза бошлади. «Аланга» журналининг 1929 йил 12-сонида босилган «Ҳайит ҳаром бўлди» (қиссадан парча) ва «Турсун» (1930) ҳикоялари фикримизнинг далили бўла олади...

Боту қалбида ёнаётган ғояларини амалга ошириш учун ўқишни битиргач, хотин-қизлар озодлиги, ер-сув ислоҳоти, саводсизликни битириш, маданий-маориф

ишларида фаол қатнашди. Шу мавзуларда сермазмун мақолалар, шеърлар ёзди. Ботунинг оригинал шеърларидан бири «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1928 йил 7-сонида босилиб чиққан «Ойдин кеча» шеъри, деб ҳисоблаш мумкин:

Мана, ушбу шеърдан бир неча сатрлар:

*Шу ойдинли кеча бир нашъа сочди,
Кўнглимда ҳавас учун тўғри йўл очди,
У дамда фиғонлар узоққа қочди,
Қайнади булоқдек шодлигим менинг...*

*Ой кулар қизлардай сирли бир кўз-ла,
Зар сепаб борлиққа тип-тиниқ юз-ла,
Қаршимда куларди ёғдули чеҳра,
Истиқбол ҳаваси кўнглимда менинг.*

*Борлиқда ғубор йўқ, борлиқ энг гўзал,
Ҳар сафар юлдузлар кўкларда сўзлар:
«Истиқбол ойдинли, севинчли бўлар»,
Ўнди истиқболни хаёлим менинг.*

Боту Москвада ўқиб турган чоғлари (1921—1927 йиллар)да ҳам Алишер Навоийни кўп мутолаа қилиб, уни адабиётимиз фаҳри, деб буюк ҳурмат билан тилга оларди. Мана шу пайтларда Навоийга бағишлаб бир неча ғазаллар ёзгани эсимда. Булардан бир нечаси матбуотда эълон қилинган. Шулардан бири 1925 йилда ёзилган.

Мана, ундан бир парча:

*Бир замонда элимиз
Қоронғида қолмишди.
Бу чоқларда тилимиз
Ёрли исмин олмишди.
У чоқларда етишган
Бизнинг адиб, шоирлар
Тўғри йўлдан оздилар,
Ўзга элнинг тилида
Анча нарса ёздилар...
«Бу тушунча янглишдир:
Ўз тилини севмаслик
Энг ярамас бир ишдир.
Биз яшамоқ истасак,
Тилимизни севайлик!
Бизни тилни ярамас,*

*Ёрли деган кишилар
Янглишарлар, шубҳасиз,
Бизнинг тил ҳам бой тилдир».
Деди онгли бир киши.
Араб, форс қуллари
Бу сўзларни эшитгач,
Хахолашиб кулдилар.
Мазах қилиб: «Бу киши
Телба бўлмиш», дедилар.
Бундай янглиш сўзларга
У киши ҳеч боқмади.
Буюк тилак йўлида
Кеча-кундуз ишлади...
«У киши ким?» — десангиз,
Айтиб берай, ўртоқлар,
У кишими? Билингиз
Буюк шоир Навоий...»*

Боту Навоий ташбеҳларини ғоятда севарди. Унинг:

Ялдо кечаси бирдир,
Бир йилда келадир бир ялдо,
Эй воҳ... бу на ажаб савдо,
Бир ойда икки ялдо*

шеърини ёд ўқиб, «Ўхшатишнинг энг оригинали шу бўлса керак», — деб такрор-такрор гапирар эди...

Ботунинг «Маориф ва ўқитғувчи» ҳамда ўзи муҳаррирлик қилган «Аланга» журналларида босилган тил, имло, адабиёт ва бошқа масалаларга оид мақоллари, шеърлари унинг сиёсий ва адабий сиймосининг ойнаси бўла олади...

1926 йилнинг март ойида Бокуда бўлган Туркиёт курултойидан сўнг араб алифбесини лотин алифбесига алмаштириш ўша пайтнинг энг зарбдор ва актуал масалаларидан бири эди. Бу масала билан энг юқори ҳукумат идоралари шуғулланди. Боту ҳам мана шу ишга жиддий ҳисса қўшди. У 1928 йилда Янги алифбе марказий кўмитасининг ҳайъатида Йўлдош Охунбобоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Ҳожи Муин Шукруллаев, Бегижон Раҳмонов, Ғози Олим Юнусов, Отажон Ҳошимов, Абдулҳай Тожиев, Маннон Ромиз,

* *Ялдо* — бир йилда бир дафъа келадиган қоронғу ва узун кеча (муаллиф изоҳи).

Лутфулла Олимий, Охундий, Ориф Олимжонов, Шириновга ўхшаш ўша даврнинг йирик партия ва давлат раҳбарлари, тил, адабиёт ва тарих мутахассислари, ёзувчилар ва олимлар билан бир сафда туриб, мардонавор ишлашди. Боту янги алифбе марказий кўмитасининг иккинчи сайловида ҳам яна ўз ўрнида қолиб, Назир Иноятйй, Шокир Сулаймон, Тожихон Шодиева, Робиа Носировалар билан ёнма-ён туриб ишлади ва айнаи замонда лотинлаштириш марказий кўмитасининг ҳайъати аъзолигига сайланди. Боту мазкур илмий ходимларнинг ёш жиҳатдан энг кичиги бўлгани ҳолда улар билан бирга катта муваффақият билан ишлаб бориши унинг истеъдодидан башорат беради. Боту Ўзбекистон Янги алифбе марказий кўмитасининг иккинчи пленумида қилган маърузасида тил, имло, терминлар ва ўзбек адабий тилини яратиш масалаларини кўтариб чиқди ва бунинг учун конференция чақириш таклифини ўртага ташлади. Унинг бу таклифига биноан конференция чақирилди. Натижада илмий, адабий ишлар жиддий йўлга туша бошлади. Булар ҳаммаси Ботунинг ишчан ва ташкилотчилик қобилиятига эга эканлигининг шоҳидидир.

Боту «Маориф ва ўқитувчи» журналида таҳрир ҳайъати аъзоси бўлиб ишлаган чоқларида Ғози Олим, Наим Саид, Саид Аҳрорийлар қатори жиддий адабий ва ижтимоий мақолалари билан кўзга кўриниб борди.

Турли миллат олимлари, хусусан рус зиёлилари, шоирлари билан суҳбатлашиб, уларнинг маънавий хазиналаридан истифода этиш Ботунинг одатларидан бири эди. Шунинг натижаси ўлароқ, у кўп илму фан эгалари билан таниш эди. Чунончи, 1927 йилда Москвадан Тошкентга юборилган йирик рус олимларидан риёзиётчи (математик) профессор Нефидов, тарихшунос профессор Лесковский, педагог профессор Селхонович, ботаника профессори Меркулович, зоология профессори Завадовский, физика профессори Титов кабилар шулар жумласидандир. Булардан бошқа, тошкентлик шарқшунос олимлардан профессор Шмидт, эроншунослар Андреев, Гаррицкий, тилшунос К. Юдахин, ўзбек тилининг равнақ топишига салмоқли ҳисса қўшган профессор Е. Д. Поливанов, тарихчи Булат Солиев, татар адабиётчилари ва олимлари Абдурахмон Саъдий, Неймат Ҳаким, А. Алпаров, Абдулла Беги Мустақоев,

Содиқ Абдусатторов кабилар билан яқин муносабатда бўлди. Ҳеч шубҳасизки, Боту булардан ранг-баранг исли чечаклар гулдастасини тўплади.

Ботунинг энг аҳамият берган масалаларидан бири ҳақиқий кишиларни тарбиялаш, қўлга киритилган ғалабани мустаҳкамлаш, маданий-маориф ишларимизни ривожлантириш эди. Бунинг учун у халқ юрагига етмак мақсадида узлуксиз йўл изларди.

Ботунинг руҳида зариф бир туйғу, нозик ҳис, одамийлик бор эди. Халққа хизмат қилиш ғояси унинг миясидан кенг ўрин олганди. У роҳатни, завқни меҳнаткашларга хизмат қилишдан олган. Табиатга руҳ билан эмас, кўз билан қараган. У кенг манглай, кучли иродали, азим бўлиши билан бирга самимий, ўзига хос ажиб бир шахс эди. У ёшлик чоғиданоқ жамоат ишларига жўшқин муҳаббат билан киришди ва тезда жамоат арбоблари қаторидан ўзига муносиб ўрин эгаллади. Шунинг учундирки, мен Ботунинг сиймосида доимо бир инсоний севги ва фидойилик сезардим.

1929 йилнинг май ойида Ботунинг Тошкентда йирик олим ва мутахассислардан академик Шчерба, Самойлович, С. И. Олденбург, профессор Бакир Чўбонзодалар иштирокида имло ва термин масалаларига бағишланган конференцияда қилган доклады барча анжуман аъзоларининг эътиборини ўзига жалб қилган эди.

Боту асарларини кўздан кечиран эканмиз, унинг 20-йилларда ёзган «Ўзбек қизига»*, «Куз кунисида», «Парчалар», «Сўрма», «Ҳижрон тўлқинлари», «Умид сўзлари» сингари шеърлари диққатга сазовор бўлиб, «Тўлқиним», «Исён алангаси», «Олой қизи» «Эрк сўзи», «Озод қизга», «Ғоя йўлида» янглиғ шеърлари Ботунинг гўзал истеъдод соҳиби бўла бошлаганлигидан дарак беради.

Боту Москвада ўқиб турган чоғида, юқорида айтганимдек, рус, украин, белорус, татар ва бошқа турли миллат олимлари билан кўп суҳбатлашди. Улардан илм, тажриба ўрганди. Шу пайтда анчагина шеърлар, лавҳалар, мақолалар ёзиб турди. Ўша вақтда Москвада ишлаётган Фитрат билан тез-тез учрашиб, унга шеърларини ўқиб бериб турарди.

* Ботунинг «Ўзбек қизига» сарлавҳали иккита шеъри бор, бири умидсизлик билан ёзилган бўлса, иккинчиси биринчисининг бутунлай тескарисидир.

Мен Ботудан Фитрат ҳақидаги фикрини сўраганимда у менга Фитратнинг «Бедил» рисоласини юқори баҳолаб: «Бедил»дек илмий асарни ёзиш ҳар кимга ҳам насиб бўлмайди. «Ҳинд ихтилолчилари», «Абулфайз-хон» каби асарлари диққатга сазовордир», деб жавоб берган эди.

Ботунинг Москвадалик чоғида ёзган мана бундай шеърый парчалари хотирамда сақланиб қолган:

*Юрагимда умидлар, амаллар қироғини тўзумсиз босаркан,
нега ман чақмоқдек югурмай?!*

Ёки:

*Ёш юрак қийналса-да, ҳеч умидсиз бўлмагай,
Йўлида ўт бўлса-да, ортқа ҳеч бир қайтмагай...*

Боту бундай парчаларни бадоҳатан ёза оларди. 20-йилларда ёзилган «Етар энди» шеъри исёнкорона бир ҳарорат билан суғорилган:

*Кўп чоқлардан бери бизим юртимизнинг кўкини
Бошдан бошлаб қоплаб турган қора, қалин булутлар!
Қачонгача кўрсатмайсиз бизларга, эй жонсизлар,
Ёғдулардан яратилган юлдузларнинг юзини?
Ёруғликни сева турган бизнинг тиниқ кўнглимиз
Қачонгача қоронғулар аро қолар бўғулиб?
Етар энди ёруғликдан маҳрум этиб бизларни,
Шунча чоқдан нур йўлини тўсибгина турдингиз.
Парда бўлиб нур сочгучи юлдузларнинг юзига,
Кўнглимизни куз чоғининг япроғидек қилдингиз...*

1919 йил — Ботунинг шеърият гулшанига илк қадам босган даври. У бадий гўзал, ғоявий пишиқ шеърлар ижод эта бошлади. 1920 йил бошларида ёзган «Темир қозиқ юлдузига» сарлавҳали мана бу шеъри, айниқса, диққатга сазовордир:

*Кенг бўшлиқнинг юксагида бу ўриндан қўзғалмай,
Ўзга турли юлдузлардек кенг ўлкада ўйламай,
Кечалари кўзларидан ўтли ёшлар оқизиб,
Суйганини эслай турган ошиқ каби қайғириб
Тип-тинч ерга боқиб турган Темир қозиқ юлдузи,
Кенг чўлларда, денгизларда йўлдан чиққан йўлчилар,
Марҳаматли сен юлдузга назар солиб топарлар
Тип-тинч тунда йўлни билмай қўрқинч аро қолганлар
Сен гўзалнинг кўмагинда қўрқунчлардан қутилар,
Эй кўмакчи, марҳаматли Темир қозиқ юлдузи!*

Шу пайтларда Боту кўпгина шеърлар, ғазаллар ёзгани маълум. Лекин афсуски, буларнинг анчагина қисми йўқолиб кетган. Унинг:

*Тоғларда юрган эркин кийикни тутиб боғлама!
Муҳаббат дарди эзган кўнгилни яна доғлама!
Эрка кийикнинг қора кўзлари ёшга тўлмасин!
Дардли кўнгилнинг ёниқ оҳлари вулқон бўлмасин!
Кўй, ўйноқ кийик кенг табиатда яйраб ўйнасин!
Юзингни кўрсат бояқиш кўнгул бир оз қувонсин!*

каби шеърлари ҳамон хотирамда.

Ботунинг гўзал хислатларидан бири турли соҳанинг мутахассислари, олимлар, шоирлар, умуман фан ва маданият арбоблари билан суҳбатлашиб, маънавий озиқ олиш эди. У ғоят меҳмондўст ва сертакаллуф эди. Ботунинг укаси Сиддиқ Ҳодиевнинг айтишича, Боту 1924—1927 йиллар мобайнида Москвадан Тошкентга таътил чоғида келган олимларни ҳамиша кутиб олиб, кузатиб қўяр экан...

Боту Тошкентдалик пайтида маҳаллий матбуотда фаол қатнашиб, «Маориф ва ўқитувчи», «Инқилоб», «Тонг», айниқса, «Ўзгаришчи ёшлар» журналида Элбек, Зиё Саид, Шокир Сулаймон, Анқабой, Комилжон Алимовга ўхшаш ўртоқлари билан ҳамкорлик қилди. 1927 йилда бир қадар вақт «Янги Фарғона» газетаси (Кўқон)да ҳам ишлади.

Ботуга энг ёққан масалалардан бири Москвада ҳар хил ижодларнинг равнақ топгани бўлиб, у халқнинг маданий-маърифий ишларга бўлган муҳаббатини таърифлаб, мана бундай деб ёзади:

«Мактаблардан ташқари илмий тебраниш сўнг даражада муваффақиятли. Ҳар кўчада бўлган клубларда ҳар кун турли мавзуларда лекциялар бўлиб туради. Ҳозир рабфак ва олий мактабларда ишчи ва деҳқон болаларигина кўринадир, десак бўлади. Ёшлари улғайиб қолган ишчилар ҳам ўқишга бор кучлари билан тиришадилар. Бу ерда қироатхона жуда кўп. Эрталабки соат 10 дан кечки 10 гача қироатхонада бўш ўрин топилмайди. Мана бу, ўқувчилар дунёсининг кичкина бир кўриниши. Ойлар кунлар каби, кунлар соатлар каби ўтадир. Ойларнинг битиб қолганини киши билмай қоладир. Бу, Москвада ҳаёт тўлқинининг қандай кучли эканини кўрсата оладир, деб ўйлайман. Энди бизнинг ўқув-

чилар ҳолига келсак, ёмон ҳолда кўрмаймиз. Барчалар «Ўлганлар кетидан шаҳидман», дегандек, бошқалар билан бирга иштирок этмоқдалар»¹.

Боту Москвада ўқиб турган чоғларида майдонга чиққан адабий маслақлардан символизм, романтизм ва футуризмни ёқтирмади. Ўзининг яқин дўсти Олтой билан кўпинча футуризм ҳақида мунозара қилиб, унга қараб: «Сенинг тузсиз ошинг (футуризм) буржуа ғояси саноат капитализми жамияти услубини санъатда кўрсатишга интилишдан иборат бўлиб, унинг системаси истиқболга эга бўлмаганидек, футуризмнинг перспективи ҳам худди шундайдир», дер ва унинг қишлоқ турмушида ҳам футуризм бор, деган шеърларини танқид қиларди. «Сенинг бундай мазасиз шеърингдан кўра:

*Шоир тебратсин қаламни тўғри йўларга,
Шоир йўлласин сезгини тўғри бошларга.
Шоир ҳар сўзда ибратлар уйғотсин,
Шоир ҳар шеърда умидлар қайнатсин, —*

парчанг анча маъноли», — деган эди.

Бир кун (1924 йилда) Тошкент чойхонасида бир неча ўртоқлар қовурдоқ тайёрлашарди. Қовурдоқ биқиллаб қайнаб тураркан, Боту Олтойни чақириб: «Мана бу қовурдоқнинг қайнашини қара, ўртоқ, бунга бағишлаб бир шеър айтиб берсанг, яхши бўлар эди. Бу қозонда худди сенинг футуризмнинг намоён бўлиб турибди», — деб ҳамма ўртоқларини кулдирган эди.

Ботунинг адабий диди ўзига хос эди. Масалан, Роиқнинг:

*Илҳом оламан,
руҳ оламан,
завқ оламан мен,
Фабрикадаги у дабдабали
шонли садодан.
Кутмайман умид,
кўкка қараб нурли самодан,
Йўқликка йўқолсин...
унга нафрат отаман мен.
Дилларда севинч,
юзда умид
нурлари ўйнар,*

¹ «Ўзгаришчи ёшлар» журнали, 1924 йил, 2-сон, 27—28-бетлар.

*Ҳар ёнда фараҳлик...
шодлик машъали порлар,
Юртимда саодат,
бахтим қуши учса;
Нега мотам қуйини чаламан мен? —*

деган сатрларини завқ билан ўқиб бериб: «Мана шундай некбинлик (оптимизм) руҳи билан суғорилган шеърлар ёзишимиз бизнинг бугунги шарафли вазифамиздир», — дер эди.

Боту рус адабиётидан Лермонтов, Пушкин, Чехов, Толстой, Достоевский, Горький асарларини кўп мутолаа этар, «келажакда бизни қўллаб-қувватловчи куч рус тили ва адабиёти бўлади, уни жуда яхши ўрганиш керак», — деб таъкидларди.

Боту классик адабиётимиз намояндаларини севар ва ҳурмат қиларди. Навоийдан бошлаб Лутфий, Бойқаро, Биноий, Саккокий, Фурқат, Адо, Хотиф кабиларни ҳамиша оғзидан қўймасди. У ҳатто: «Сўфий шоирларимиз ўзларининг мафқуралари ила бизга ярамасалар ҳам, ғазалларидаги санъатлари билан маълум бир ҳурматга лойиқдирлар. Бизга тасаввуфий, диний асарлардан фойдаланиш вақти ўтган. Аммо уларнинг асарларидаги каламбур — сўз ўйинларидан, мажоз, истиора ва кинояли байтларидан, чиройли тасвирлардан, ҳаётдан олган сўзларидан фойдаланиш керак», дер эди. Бу фикрига мисол сифатида Хотифнинг:

*Гирибонидан очгач тугмасин ул моҳи сиймин тан,
Узотдим нор бўстониға қўл, ваҳми-ла титрармен,
Яқинлаб келди бу давлат, алимдан кетмасин нори, —*

байтини ўқиб, бу парчадаги сўз ўйинини, бир сатрда бир сўзнинг нор, нари, анор каби бир неча маънода ишлатилишини гўзал санъат, деярди. Боту янги жамият учун ҳар бир кичкина ишдан ҳам фойда бўладиган бўлса, ўшандан истифода этиш фикрини олға суларди. «Ҳатто душманда бўлган ирфон ва кўркам фазилатни кўрганда унга ҳасад ёки нафрат билан қарамасдан, мумкин қадар фойдаланмоқ учун ҳаракат қилмоқ лозим. Ёвингда бўлган афзалиятни инкор қилиш ғайримаданийлик ва ўзига кўра бу ҳам мутаассибликнинг бир навъи, демак мумкин», — деярди. Ботунинг севган шоирларидан бири Фузулий эди. Табиат ҳаммага катта

ақл ва юксак истеъдодни беравермайди. Лирикаси бир олам бўлган Фузулий каби бир шоирнинг дунёга келиши учун кўп вақт кутиш керак бўлади. Унинг:

*Эй Фузулий манзили мақсуда етмак истасанг,
Ҳеч раҳбар ўлмаз, атвори мустаҳсан каби, —*

парчасидан ҳам лаззатли шеър, ҳам кўркем ахлоқ дарси оласиз», — дер эди.

Боту илмий, адабий, сиёсий-ижтимоий масалаларга, айниқса, тил билишга жуда қизиқарди. У: «Катта олим ёки шоир бўлиш учун кўпроқ тил билиш муҳим омилдир. Ҳеч бўлмаганда русчадан бошқа Шарқ тилларидан араб, форс, тожик, Фарбдан француз ёки инглиз тилини билиб олиш зарур», — дер эди.

1920—1924 йилларда Москвада поляк лисониётчиси Людвиг Заменхофнинг яратган эсперанто тили ўқув юртларида, клубларда тўгараклар ташкил қилиниб, ўқитиларди. (Бу сатрлар муаллифи ҳам Балинт номли бир венгер муаллимида икки ой ўқиган.) Илм ошиғи бўлган Боту ўрганиши енгил, қоидалари гоят содда, барча интернационал сўз ва терминларни қабул қилган эсперанто тилини ўргана бошлади, лекин маълум бир вақтдан сўнг вақти етишмагач, ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Менинг шахсий қарашимда, Ботунинг керак фикрий, керак ҳиссий инкишофига битмас-туганмас бир файз ва маърифат манбаи янги замоннинг тарбияси бўлди, табиатида мавжуд порлоқ истеъдод уни хассос шоир қилиб етиштирди. Натижада Боту садоқатли, ватанпарвар бир шоир сифатида кураш водийсига отилиб кирди.

Боту ўзининг меҳнатсеварлиги, ғайрати, ишчанлиги туфайли оз фурсатда анчагина иш қилиб, хайрли ном ва эътибор қозонди. У аввало шеърят, сўнгра иқтисод фанини ўзлаштирди. Боту ўзининг адабий йўлида идеализмни асло ёқтирмади. У яшаган даври ва ундаги мафкура қай бир инсонларнинг ахлоқида жойлашган шахсиятпарастликдан ташкил топганлигини тўғри билиб олган эди. Ботуда фикрий тараққиёт ва равнақ топишининг асосий омили Октябрнинг илк кунларида кўчаларда очликдан чўзилиб ётган инсонлар, даҳшатли очлик, транспорт қаҳатлиги, ноннинг анқолиги, ёқилғининг йўқлиги сингари фожиали манзара-

лар ва бу оғирликларга қарамай, камбағал ишчи-деҳқонлар оммасининг янги ҳаёт қуриш учун елиб-югуришлари, кун сайин қурилаётган корхоналар, уй-жойлар, ўзининг уйида Саррожлар жамиятининг уюштирилиши асрорангиз ҳодиса бўлмай, реал воқеа эди. Бу лавҳаларни ўз кўзи билан кўриши Ботунинг фикрий ўзгаришига зўр таъсир ўтказган омиллардан бири, деб ҳисоблаш керак. Мана шу чоқда Боту «янги ҳаёт»нинг биринчи мураккаб лавҳасини ўз кўзи билан кўрди. Шунинг учун Боту ҳаётда учрайдиган ҳодисалардан унчалик сиқилмади. Аксинча, бундай ҳолларнинг мўътадил ва жиддий бир ҳолга тушмоғи учун ботирларча курашиш лозим эканлигини фаҳмлаб, ўзига асосий ғоя қилиб олди.

Боту чехрасида янги адабиётнинг ёрқин бир сиймосини кўрамиз. Боту халқ хизматига астойдил киришган, зулматдан зиёга чиқиши учун бор кучини аямаган, эндигина очилиб келаётган муаттар гул, тўғриси, гунча эди. У ҳали тўла санъаткор шоир бўлиб етишгунича йўқ эди, лекин тезда шоҳ асарлар яратишига ҳамманинг имони комил эди. Афсуски, у 1930 йилда, бошқа устозлари ва дўстлари сингари, қатағонга учради. Табиатнинг шафқатсизлигидан қутулиш иложи йўқлигини сезгач:

*Ёшлигим, афсус, йўққа маҳв ўлди,
Илк баҳоринда бошланиб бир қиш, —*

деб навниҳол Ботунинг 1904 йилдан эътиборан қаҳрамонона курашиб келаётган қудратли қалби 1940 йил арафаларида абадий сукут этди.

Боту вазнда, услубда, тилда ўзига хос йўл яратишга киришди ва бунга бир қадар муваффақ ҳам бўлди. Турли-туман сиёсий-адабий маслакларга берилмаслик — унга хос сифат. Боту бошқаларга нисбатан ғоят тезда ишчи-деҳқон мусиқийсини тараннум этган қимматли реалист бир шоир бўлиб танилди. Боту ёш бўлишига қарамай, ҳиссиётга берилмади. Барча фаолиятида мантиқ, ақл ва қиёсни ўзига йўлбошчи қилиб олди.

Боту билан дўппини ерга қўйиб отамлашганингизда унинг инсон руҳининг муҳандиси ва қалб меъмори эканлиги сезилиб, кишига бир латиф ҳаво бахш этарди. Айни замонда шу онлардаги гурунглр бир лирик кўшиққа ўхшаб кетарди. Табиат сирларини ҳар бир киши ҳам сеза

олмайди; у ҳали кашф этилмаган бир қутб. «Ҳаётни яратган романлар», дейди Кичик Осиёнинг буюк романчиси Ушшоқийзода Холид Зиё¹. Боту эса: «Ҳаётни яратувчиси ва унга жило берувчиси инсонлар», — дер эди. Мен Ботуни, ҳазрат Навоий айтганидек:

*Ҳаё гулистонида абри матир
Адаб осмонида меҳри мунир —*

деган қаноатдаман.

Боту билан хотин-қизлар орасидан чиққан шоирлар борасида сўз кетганда, у Хосиятхон Тиллахоновани тилга олиб: «Ўз даврининг истеъдодли шоираларидан Хосиятхонда ўзига хос хосият, унинг шеъридаги ёрқинлик, қувноқлик, янги жамиятимизга қалбидан берилганлик, олга интилиш балқиб туради», деб унинг «Янги турмуш» сарлавҳали шеърдан мана бу мисраларини ёд айтарди:

*Янги турмуш, янги куйни куйладик,
Эски турмуш дунёсига ўт қўйиб.
Янги йўлдан, янги издан бошладик,
Янги ёшлар, янги қизлар бир бўлиб...
Янги турмуш, йўлларингга гул сочай,
Қип-қизил гулдай юзингдан бир ўпай.*

Бу рисолада берилган бундай сатрлар ҳозирги шеърят нуқтаи назаридан жўнроқ кўринса-да, унинг жўшқин оҳанги, янги ва озод ҳаётга ташналик руҳи ўша давр учун қимматли эди.

К. Яшиннинг «Дардли чечакка» номли асари унинг илк шеърларидан ҳисобланади. У гоёвий йўналиши ва услуби жиҳатидан В. Маяковский шеърларига ҳамоҳанг бўлиб, унга Боту назари тушган эди:

*Эй қиз янглиғ сурма кўзли келинчак,
Сил бўлибсан — ойнага бир боқсанг-чи!..
Дардингга эм бўлғусидир «эрк» гули
Дарров узиб кўкрагингга тақсанг-чи!..*

¹ Холид Зиёнинг 19 ёшида ёзган «Мозордан саслар» номли романини проф. Абдурахмон Саъдий Истанбулга борганида ўқиб, муаллифнинг ажиб санъаткорлигига ҳайрон қолганлигини 20-йилларда менга сўзлаган эди. Бу асар Ғарб тилларининг кўпига таржима қилинган. Ушшоқийзодани рус адабиётида «Ушшоқли», деб ёздилар. (*Муаллиф изоҳи.*)

*Кўзим, басдир лахта-лахта қон ютма!..
Йиғламоқнинг — билмайсанми? — таги бўш,
Умидсизлик ханжари-ла бағрингга
Парча-парча қилиб аччиқ ёш тўкма!
Тупур!
Тупур!
Тупур!
Эски турмушга!*

*Янги турмуш сил дардингга эм бўлғай,
«Мен озодмен; кўзимда нам бўлмас», деб
Йўлларингга гул-чечаклар тўкилғай...
Чимматингнинг кули кўкка учганда,
Қуёш нури лабларингдан бир ўпсин,
«Яша, жувон» деб думалоқ бошингда
Учган булбул бўйларингдан ўргилсин...*

«Музайяна хонимда, — деган эди ўша вақтларда
Боту, — инқилобий руҳ, адабий жасорат, истиқболга
қараб отланиш каби онлар очиқ кўриниб туради...»

Боту 20-йиллар ўзбек шеъриятига янги тарихий давр-
нинг қизғин жарчиси, самимий ташвиқотчиси сифа-
тида кириб келди. У ўзининг илк шеърларидаёқ янги
замон тароналарини жанговар, ёлқинли мисраларда
куйлади. Оммани янги ҳаёт қуриш йўлида ғалабани
таъминламоқ учун эскиликка қарши шафқатсиз ўт
очишга ундади. Қуйида унинг ана шундай асарларидан
бири — «Ёшлар учун» шеърдан айрим сатрларни кел-
тирамиз:

*Эски турмуш, эски уй
Ёш кўнгилни қийнагай;
Эски чолғу, эски куй
Ёш юракни тирнагай.
Эски қонун, эски йўл
Ёшни олға элтмагай.
Янги турмуш излаган
Кўп тўсиққа учрагай.
Юксалишни истаган
Қаршиликдан қўрқмагай...*

...Ботунинг қолдириб кетган адабий мероси ўтда
ёнмайди, сувга ботмайди ва чиримайди. Ундаги фази-
латлардан бири ўзини камтарин тутиши, бахт ва сао-
датини, турмушини маърифат саройида топган, қил-

ган хизматининг мукофотини ўз виждонидан олишга тиришган, зулматдан нур сари чиқишга интилган бир азиз сиймо эди. Унинг юрагида одатдан ташқари бир аланга порлаб турарди. Ботунинг латиф ва нозик сўзларини, фикрларини эшитиш инсонга нодир бир шеър эшитгандек лаззат бағишларди.

Биллур қалбли, халқимизнинг фидокор фарзанди бугун бизнинг орамизда бўлмаса-да, унинг номи ва хизматлари кишилар қалбида мангу қолади.

Валентина Васильева

БОТУ ҲАҚИДА ЭСДАЛИКЛАР

1923 йил... Ишчилар ва камбағал деҳқонлар ичидан хўжалик ва маданиятнинг барча соҳалари бўйича мутахассисларни тайёрлаш ҳақидаги масала кўтарилган йил...

Шу йили бепоён мамлакатнинг барча гўшаларидан минглаб ёшлар хилма-хил касбларни эгаллаш, катта ҳаёт ва бунёдкорлик ишларига ўзларини тайёрлаш учун ўқиш мақсадида турли шаҳарларга йўл олдилар.

Биз олис Туркменистондан бешовлан бўлиб йўлга чиқдик: Петя билан Коля транспорт институтига, Иван консерваторияга, Ниёзов эса Шарқ халқлари коммунистик университетига жойлашди.

Менинг Москвага биринчи маротаба келишим. Туркменистоннинг жазирама қумлари-ю тандирдек олов сочиб турувчи қуёши ортда қолди.

Мен отамдан эшитганим ва китобдан ўқиганим ҳикоялар туфайли Москвани ғойибона бўлса-да, яхши кўрардим, аммо қандайдир таниш, бениҳоя гўзал, «оқ тошли» қудратли пойтахтни кўришим билан ҳайратга тушдим. Эрта тонгдан кечга қадар кўчама-кўча тентираб, Москва билан яқиндан таниша бошладим.

Орадан бир ой ўтгач, талаба бўлиб олдим. Шунга қарамай, кўнглим ҳали ҳам қум-у барханлардан иборат Туркменистонда эди. Ҳар сафар университетнинг Маховая кўчасидаги биносига кирар эканман, қадрдон уйимни интиқлик билан ахтарар эдим. Аммо улар кўзимга кўринишмас эди.

Орадан бир мунча вақт ўтгач, мен партия ташкилоти жойлашган хонада 19—20 ёшлардаги бошига гулсиз, одми қизил дўппи кийган бир йигитни учратдим. Ва у билан сўзлашиб қолдим. У тошкентлик ўзбек йигит бўлиб, 1921 йилдан буён Москвада яшаётган, Покровский номидаги ишчилар факультетини тугатиб, ҳозир университет ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимида таҳсил олаётган экан.

Ижтимоий фанлар факультетининг энг катта залида тарих, сиёсий иқтисод ва халқаро ҳуқуқ бўйича умумий курслар ўқитилар эди. Биз шу ерда Боту билан деярилик ҳар кун и учрашиб турдик. Кўп ўтмай, биз дўстлашиб ҳам кетдик. Мен унинг шоир, ёзувчи эканини билиб олдим. Бу ҳол бизни яна ҳам яқинлаштирди. Биз ўқиган китобларимиз ҳақидаги таассуротларимизни бир-биримизга айтиб, ёзган нарсаларимизни бир-биримизга кўрсата бошладик. У ўзбек тилида ёзган асарларини равон ўқиб берар, сўнг сатрма-сатр рус тилига таржима қилиб берарди. Рус тилини ёмон билмасди, аммо бундан ҳам яхши билишни истарди. У ўзига учраган ҳар бир янги рус сўзини ёзиб олиб, мендан бу сўзнинг маъносини сўрар ва шу заҳотиёқ уни ёд оларди. Трамвайда кета туриб эса кун давомида ёзиб юрган янги рус сўзларини такрорлар эди. У вази-фаларни ўз вақтида бажарар, ҳеч бир топшириқни кейинги кунга қолдирмас эди. Ҳамма нарсада аниқ, саранжом-саришта, билимга чанқоқ ва меҳрли бўлган. Ҳатто хаста бўлиб қолган кезларида ҳам касалхонада ётган ҳолда синовларга тайёрланар эди. Боту табиатга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлар, гўзал нарсаларни кўрганда маҳлиё бўлиб қолар, қуёшнинг чиқиш ва ботиш пайтидаги манзарага узоқ тикилиб турар, бу манзарани кўриш учун эрта билан барвақт турар, Москвада кезиниб юришни севар, кўркам уйлар, боғлар, ҳайкалларга алоҳида диққат-эйтибор берарди. Пушкин ҳайкали ўрнатилган хиёбон эса унинг энг севимли жойларидан бири бўлиб, у шу ерда ўй-хаёлга берилиб, ҳордиқ олар эди.

Унинг исми Боту эди. Мен алламаҳалгача унинг бошқа исми борлигини билмаганман, факультетдаги бошқа талабалар ҳам унинг Маҳмуд Ҳодиев эканини мутлақо билишмаган. «Боту» эса, кейин билсак, унинг адабий таҳаллуси экан.

1924 йил 16 январда кундуз куни биз Бадий театр-га «Зангори қуш» спектаклини томоша қилиш учун бордик. Спектакль узоқ вақтгача бошланмади, томоша-бинлар ўзларидаги норозилик туйғусини ифодалаш учун хуштак чалиб, қарсақка зўр бердилар. Оркестр қандайдир мужмал бир куйни чалди. Шу пайт парда орқасидан кўлига қора ҳошияли қизил боғич боғлаган бир киши чиқиб, сахна олдига яқинлашди. Оркестр мусиқа чалишдан тўхтади.

«Ўртоқлар, бутун дунё ишчилар синфининг доҳий-си...»

Оркестр мотам мусиқасини чала бошлади...

Биз театрдан чиққаннимизда кўча одам билан тўла, қор одамзод ташлаган қадамнинг тезлигига монанд равишда ғарчиллар эди...

Биз хайрлашдик. Боту эртасига янги ёзган шеърини ётоқхонамизга олиб келиб, ўқиди...

Биз ёзда Тошкентга, Ботунинг ота-онаси, қариндош-уруғларининг олдига келдик. Бу, менинг ўзбеклар оиласида биринчи бор бўлишим эди. Ботунинг ота-онаси ҳам, қариндош-уруғлари ҳам бизни самимий кутиб олишди. Менга худди яқин кишиларидек муносабатда бўлишиб, ҳар бир истагимни олдиндан бажо этиб туришди. Кейинчалик мен отам билан учрашганимда унга Ҳодиевлар оиласи тўғрисида сўзлар эканман, оғзимдан бол томар эди.

Биз шифокорларнинг маслаҳатларига қулоқ осиб, Тошкентдан тўппа-тўғри Қримга бордик. Боту денгизни кўриб, ҳайратга тушди. Денгиз уни илҳомлантириб юборди. У денгиз бўйидаги тош устида ўтириб, тўлқинларнинг шовқин-суронини тинглаган ҳолда шеърлар ёзди. У тез-тез: «Нақадар гўзал-а, бу денгиз!» деб кўяр эди.

Биз тоғларга сайр қилдик. У Қрим тоғларини Фарғона ва Чимён тоғлари билан қиёслаб: «Бизнинг тоғларимиз ҳам чакки эмас. Бундан-да гўзал жойларимиз ҳам бор!» — дер эди ғурурланиб.

Биз қайиқларда сайр қилганимизда денгиз янада яқин, унинг мафтункор тўлқинлари эса янада салобатли ва улуғвор бўлиб туюлди.

Шифокорлар Ботуни хасталиқдан халос этиш мумкин, унинг организми асл ҳолатига шиддат билан қайтмоқда, деб бизнинг кўнглимизни кўтаришди.

Боту қаерда яшамасин, Ўзбекистонга бўлган меҳр-муҳаббатини баралла айтар, хаёлида халқини саводли-маърифатли кўрар, қишлоқларда ўрта мактабларнинг, йирик шаҳарларда эса Ўрта Осиё Давлат университети-дан ташқари, бошқа олий ўқув юртларининг барпо этилишини орзу қилар эди.

У ўзбек миллатининг босиб ўтаётган йўлини акс эттирувчи қисса ва романлар ёзишни орзу қилар, Шарқ хотин-қизларининг озодликка чиқиши, унинг назарида, бундай асарлар учун муҳим мавзу бўлиб хизмат қилиши мумкин эди. У: «Ўзбек хотин-қизларининг шаҳло кўзларини бутун дунё кўриб қўйсин!» дерди. У қишлоқда, камбағал бир оилада туғилган ва турмушнинг жабр-зулмларини кўрган қизнинг олий маълумот олиб, мамлакатнинг машхур кишиларидан бирига айланишини тасвирловчи асар ёзишни орзу қиларди...

1927 йилнинг ёзини биз Ялтада ўтказдик. У шу йили «Йўл» деган роман устида иш бошлади. Менга бу романнинг ғояси ҳам, унда ўз тасвирини топажак этнографик тафсилотлар ҳам, мен қариндошлаган халқнинг ҳаёти ҳам ёқарди. Афсуски, Боту бу романи тугатиб улгурмади.

Шунингдек, Боту Сора Эшонтўраева тўғрисида ҳам қисса ёзмоқчи бўлган. Унинг назарида, Сора ўзига хос, катта истеъдоди билан ўзбек халқининг қалбини, ҳис-туйғуларини, ҳаётини бошқа халқларга кўз-кўз қилиши ва уларда ўзбек халқига нисбатан ҳурмат ҳиссини уйғотиши мумкин эди.

1928 йилда Боту Сора Эшонтўраевага бағишлаб «Севган қиз» деган сочма ҳам ёзган (Бу шеър рус тилига таржима этилиб, «Нива» журналида ҳам босилган).

Мазкур шеър бундай сатрлар билан бошланар эди:

У севади...

У алангали севгини кўнглида ўстиради, яшнатади.

У чиндан севади.

Унинг севгиси тушунчаларни қарорсиз маст қилади.

У севади...

У чинакам севади.

Унинг севгиси хаёлларни эзади, у дам азобдан, дам роҳатдан безади. Бироқ у ҳар дам севги аллаларини сезади... Унинг қулоқлари ҳар вақт эшитган:

- *Севгисиз яшаш яшаш эмасдир...*
- *Балиқ сувсиз, кўнгил севгисиз яшолмас...*
- *Севмоқ ва севилмоқ — буюк саодат...*

Шу сатрларданоқ Ботунинг Сора Эшонтўраева сиймоси орқали катта инсоний туйғуларни, ахлоқий қарашларини ифодаламоқчи бўлганини сезиш қийин эмас.

Боту одамшинаванда киши эди. «Булар ҳаммаси майда гап», — деб ўзини нима биландир ранжитган кишиларни бир зумда кечириб юборар эди. Ҳатто рақиблари билан ҳам тил топишиб кетиш қобилиятига эга эди у.

Боту қандайдир алоҳида руҳий олам билан яшаган. Эрталабдан кечга қадар хизмат ишлари, ёшларга маслаҳат бериш ва йўл-йўриқ кўрсатиш, ўқиш, шеър ва мақолалар ёзиш, таржима қилиш — унинг ҳаёт тарзи ана шундай маромда кечган.

Боту бўш пайтларида гўдак фарзандлари билан сайр қилишни, болаларнинг ўйин-кулгиларини томоша қилишни севган. У Москвада ўглини аравачага солиб, бирор хиёбонга олиб борар, ҳатто ўқиб турган китобини ҳам бир чеккага суриб қўйиб, болалар ўйинидан кўз узмас, улар сиймосида келажакка назар ташлар, келажак эса, унинг назарида ва унинг орзусида, ҳақиқат ва адолат тантана қилган, ажод ва авлодларнинг орзу-умидлари ушалган буюк бир замон эди.

У бир шеърда бундай ёзган эди:

*Ҳақиқат нима-ку, Ҳақ нима?
Англадим: яшашнинг ўзидир.
Яшашнинг тангриси Ҳақ, дема!
Бу хаёл телбалик сўзидир.*

*Яшашнинг кучи кўп, Ҳақ яшар,
Бунга зўр тебраниш гувоҳдир.
Башарсиз на куч бор, на Ҳақ бор,
Бунга шак келтириш «гуноҳ»дир.*

ОТАМ КИМ БЎЛГАНЛАР?

Отамни 1930 йил 23 июлда ҳибсга олганларида мен ҳали икки ёшга ҳам тўлмаган эдим. Шунинг учун отамни хотирлай олмайман.

Отамнинг оталари, оналари, акалари ва сингиллари, шунингдек, онам ҳар доим менга отам тўғрисида сўзлаб беришганда уни ўз халқини севган, унга садоқатли, истеъдодли, фаолиятли, ҳар нарсага қизиқувчан, одамшинаванда инсон сифатида таърифлашар ва уни узоқ муддатли сафарга кетган, деб айтишар эди.

Нақл қилишларича, отам ниҳоятда қисқа ва фожиали умрлари давомида (ҳибсга олишганда отам бор-йўғи 26 ёшда бўлганлар) ҳеч кимга — нафақат одамлар, балки жониворларга ҳам озор бермаган эканлар. «Яқин кишиларингни худди ўзингдек сев! Бошқаларга озор берма! Шунинг ёдинда тутки, бошқа кишиларга жабр-жафо бериш ўзингга жабр-жафо бериш билан баравар; сен бошқалардан жабр кўрганингда қандай азоблансанг, бошқалар ҳам сендан жабр кўришганида шундай азобланадилар» — отам шундай шиорга амал қилиб яшаган эканлар.

Ёдимда, олти-етти ёшга киргунимга, яъни 1935 йилга қадар отамдан баъзан-баъзан хат олар эдик. Бу хатлар кўпинча бирортамизнинг номимизга келарди. Отам ҳар биримизнинг ёшимиз, фикрлашимиз даражасига қараб хат ёзардилар. Эс-эс ёдлайман, менга ёзган хатларида яхши ўқишимни, дугоналаримга меҳрли бўлишимни, улар билан уришмаслигимни, меҳнат қилиш, ўз халқим ва ватанимга садоқатли фарзанд бўлиб ўсиш учун тайёрланишимни тайинлаган эдилар.

Тўққиз-ўн ёшга кирган акамга эса челюскинчиларга ўхшаб қаҳрамон бўлиб ўсишни маслаҳат берганлар. Шунинг учун ҳам болалик хотираларимизда отамиз некин киши сифатида, бизни ва халқни севувчи киши сифатида қолганлар.

Йиллар ўтган сайин бизнинг нафақат тенгдошлар, балки баъзи бир катта ёшдагилар даврасида ҳам яшашимиз ғоят оғир кечди. Негаки, мен билан акамни «халқ душмани»нинг болалари, деб таъна қилишгани қилишган эди. Асло ёдимдан чиқмайди, мактабнинг

биринчи ёки иккинчи синфида ўқиётган пайтимда ўқувчилардан бири менга яқинроқ келиб: «Биласизларми, Наима ким бўлади? У миллатчи, халқ душманининг қизи!» — деган. Мен аввал ҳеч нарсани тушунмаганман, аммо кейин ўзларини мендан олиб қочиб, масҳара қила бошлашганида йиғлаб юборганман ва мактабни ташлаб кетганман.

Бувим мени бошқа мактабга беришга мажбур бўлдилар. Айти пайтда: «Қизим, қизгинам, сенинг аданг яхши одам, виждонли одам, «халқ душмани» эмас! У доим халққа яхшилик тилаб, яхшилик қилиб яшаган. Яқинда ҳамма нарса изига тушади. Аданг, албатта, қайтиб келади. Ўшанда унинг қандай яхши одам эканлигини ўз кўзинг билан кўрасан!» деб кўнглимни кўтарганлар.

Йиллар ўтиб, бизлар тобора ўсиб бордик. Ҳаётда кўп қийинчиликни кўрдик. Мен ҳамма нарсадан — бирор ортиқча сўзни айтишдан ҳам, тенгдошларим билан ўйнаб, дугоналашишдан ҳам қўрқардим. Лекин отамнинг ватан ва халқ бахт-саодати йўлида ўқиш ва меҳнат қилиш ҳақидаги панд-насиҳатларига астойдил риоя қилиб яшадим.

Ёшим улғайгани сайин менда: «Отам ким бўлганлар?» деган савол етилиб борди. Ахир биз 1936 йилдан кейин отамиз ҳақида ҳеч нарса эшитмай-билмай келганмиз. Отамнинг ҳаёт бўлган дўст-ёрлари, ота-оналари, бу ёқда онам ҳам менинг саволимга: «Отанг энг аввало шоир, ёзувчи, инсон бўлган», деб жавоб бериб келишган.

Мен 1951 йилда Тошкент Давлат Тиббиёт институти яхши баҳолар, аммо маънавий мушкулот ва қийинчиликлар билан тугатдим. Ўша йили онам қамоқдан қайтиб келдилар ва биз Хива шаҳрига жўнадик. Мен у ерда шифокор бўлиб ишладим, кейин турмуш ўртоғим яшаган Урганч туманига кўчиб ўтдик. 1958 йили, мен Урганч туманида хизмат қилаётган кезларимда, онам хушxabар олиб келдилар: отамни ҳам, онамни ҳам оқлашипти, «таркибида жиноят бўлмагани учун» уларнинг ишларини «ишлаб чиқаришдан тўхтатишипти!» Бу қувончли воқеа 1958 йилнинг куз ойларида рўй берди ва ўша йилнинг ноябрь ойида мени Самарқандга ишга юборишди.

Бу тасодифий ҳолми ёки оиламизнинг «миллатчи»

ва «халқ душмани» деган тавқи лаънатлардан халос бўлишининг натижасимиди — ҳали ҳам билмайман. Онам туман Санитария-эпидемия станциясининг бош шифокори ва туман невропатологи лавозимларида хизмат қилиб, Соғлиқни сақлаш вилоят бўлимидан ҳам, вазирликдан ҳам бир неча марта мақтов қоғозини олдилар.

Мен қурбим етганича ишлаб, вилоят Санитария-эпидемия станциясининг ишини йўлга қўйдим. 1960 йилга келиб бизнинг станциямиз республикадаги энг машҳур станциялардан бирига айланди. Яна тасодифан тўғри келдими, ҳар ҳолда ўша йили отамни фуқаро сифатида тўла оқлаш масаласи ҳам узил-кесил ҳал этилди.

Мен эркин нафас олиш имкониятидан илҳомланиб, ишга шўнғиб кетдим. 1963 йилда Самарқанд вилоят Санитария-эпидемия станциясининг обрў-эътибори янада ошиб, мени Соғлиқни сақлаш министрига ўринбосар этиб, Тошкентга кўчиришди. Кўп ўтмай, Ўзбекистон касаба союзлари ташкилоти ҳайъатига раҳбар этиб тайинландим.

Аmmo: «Отам ким бўлганлар?» деган савол мени ҳеч қачон тарк этмади. Тарк этмаслигининг сабаби шунда эдики, отамнинг тўла оқланганларига қарамай, расмий идораларда, ёзувчилар ва олимлар даврасида отамнинг исмлари тилга олинганида қандайдир эҳтиёткорлик кайфияти борлигини сезардим. Баъзи бир кишилар отамни истеъдодли киши бўлган, деб мақташадди, инсон сифатида ҳурмат қилишадди, асарларини нашр этишадди, отам ҳақида мақолалар ёзишадди. Аmmo айни пайтда менга отамнинг халқ ва ватанга садоқатли шоир ва инсон бўлганлари тўла эътироф этилмаётгандек туюлади.

Йил кетидан йил ўтиб, отамнинг қилган ишлари билан, отамга бағишланган мақолалар билан танишиб борар эканман, истеъдодли шоир ва ёзувчи бўлмиш отам қатағон даврининг қурбони бўлганлар, деган хулосага келдим.

Отамнинг ишлари шундай чалкашки, ҳатто энг ақлли, фикрловчи киши ҳам унинг фаолиятини турлича талқин этиши мумкин. Аmmo шу нарса аниқки, отамнинг бахтсиз қурбон бўлганлиги сабабли унинг истеъдоди ҳам хазон бўлган. Аксарияти отамнинг фойдасига

бўлмаган тергов материаллари қандай бўлишидан қатъи назар (биз ошкорлик йилларида бу кўрғазмаларнинг қандай олинганидан хабардор бўлганмиз) отам интернационалист — байналмилалчи бўлмаганлар. Отамнинг «дело»ларидаги ёзма кўрғазмалари қандай бўлишидан қатъи назар (биз бу кўрғазмаларнинг ҳам қандай шароитда ёздирилганини яхши биламиз), отам халққа ҳам, ватанга ҳам асло хиёнат қилмаганлар, отам халқни, ватанни жондан ортиқ севиб яшаганлар.

Отам ўз халқининг бахтли бўлишини, ижодлари ва истеъдодларининг равнақ топишини астойдил хоҳлаганларки, уларнинг ўша пайтдаги асарлари ҳам, замондошларнинг хотиралари ҳам шундан далолат беради.

Мана бу сўзлар — бунинг исботидир:

*Мен ёт эмас, сен «ёт», дея кўрма!
Мастликка мени «бот», дея кўрма!
Истак-тилагим жонли, улғудир,
«Тебранма, бир оз қот», дея кўрма!*

*Бир кун кўрасан, ёт киши кимдир,
Бир кун биласан, ёт киши жимдир...*

Эркли Ҳодиев

ОТАМ ВА БОЛАЛИГИМ ҲАҚИДА

Онам Валентина Петровна Васильева Комил Икромовнинг онаси Евгения Львовна Зелькина билан дўстона муносабатда эди. Комил Икромов «Отамнинг иши» роман-хроникасида бу ҳақда қуйидагиларни ёзган:

«... Билмадим, Рамзийдан фарзандлар қолганми ё йўқми, аммо Ботунинг ажойиб ўғли билан қизи бор. Унинг хотини, тўғрироғи, беваси эса яқинда вафот этган. У қозонжиқлик попнинг қизи, соҳибжамол Валентина Петровнадир. 1922 йили икки ўзбек йигити у билан Москва университетининг ҳовлисида танишишган. Маҳмуд исмли шу йигитлардан бири унга уйланган. Иккинчи йигит эса менинг отам эди.

«Маҳмуд ётоқхонада, Акмал эса «Метрополь» меҳмонхонасида яшаган. Омадни қарангки, Акмал тез-тез Осиёга бориб яшагани учун хонасини бизларга қолди-

рар эди. Биз унинг хонасида дўст-ёрларимизни кутиб олардик. Маяковский бизнинг меҳмонимиз бўлган, палов еган. Бир куни Есенин ҳам келган. Бизга уни пианиста дейишарди, у эса бир пиёла ҳам ичимлик ичмади. Паловдан урди, ароққа эса ҳатто қарамади.

Маяковский Акмалга Маҳмуднинг истеъдодли эканини айтган. Луначарский ҳам: «Ўртоқ Икромов, бундай шоирларни эҳтиёт қилиш, уларга ёрдам бериш лозим», деган.

Биз учовлон бўлиб театр, концерт ва адабий кечаларга борар эдик. Акмалнинг рухсатномаси бор эди, шу рухсатнома билан бормаган жойимиз қолмаган. Кейин бизга Женя ҳам қўшилиб, биз тўртовлон бирга борадиган бўлдик.

Валентина Петровна бу гапларни ўғлига сўзлаб берган, ундан эса мен илтимос қилганман. Ўғли мени онасига яқинлаштирмаган. «Кўй, Акмалнинг номини ҳам эшитишга онамнинг тоқати йўқ, агар сени кўриб қолса борми... Мен кайфиятини топиб, мавзуга аста-секин олиб келаман».

Шундай қилиб, НЭП давридаги Москва, НЭПнинг айна қутурган пайти. Ва шу Москвада икки соҳибжамол талаба, бири полк руҳонийсининг, иккинчиси тиббиёт докторининг қизи, бири кўча хандон, иккинчиси эса ўта жиддий қиз ва улар билан бирга рус тилида ҳийла талаффуз билан сўйлашадиган икки қорамағиз йигит... Мейерхольд театри ва шоирлар кафеси, сўнги кунлари яқинлашиб қолган Есенин билан Маяковский...»

... Евгения Львовна хушбичим аёл эди; у ғайратшижоат билан тўла, жиддий ва айна пайтда ёқимтой бўлган. Профессор оиласида туғилиб ўсгани ва Москва университетини тугатгани учун унинг зиёлилиги тўғрисида сўзламаса ҳам бўлади. У бир неча хорижий тилларни билган. Менимча, у ўзбек тилини ҳам билган ва ҳатто ўзбек тилида нутқ ҳам сўзлаган. Бундан ташқари, у форс тилидан ҳам хабардор эди. Аёлларга хос латофат унга ёт бўлган. У уйимизга меҳмон бўлиб келганида, онам: «Женька, сен аёл эмассан. Эҳтиёт бўл, Акмал сендан айниб қолмасин», деб койир эди. «Хавотир олма, мендан айнимайди», дерди ишонч билан Евгения Львовна дарҳол жиддийлашиб. Онам пайпоғини чокига қараб киймагани учун унга танбеҳ

берар ва шу заҳоти менинг борлигимни ҳам унутиб, тузатиб қўярди.

Мен болалик кезларимда Акмал Икромовдан жуда ҳайиқар эдим. У нима учундир менга қўрқинчли бўлиб туюлган. Ҳозир ҳаммага таниш бўлган суратида Акмал Икромов ёш ва бинойидек кўркам йигит. Аммо мен ўша пайтда уни кўрсам, қўрқиб кетардим. Ундан хунук бўлмаган Файзулла Хўжаев эса менда яхши таассурот қолдирган эди.

— Ҳа, ўғлим, қалайсан? — уйимизга келганида у одатда шундай деб сўрашар ва менинг яноғимни силаб, эркалаб қўярди.

Акмал Икромов эса жиддий бўлгани учун бундай деб қўя қоларди:

— Ҳа, Ботунинг ўғли, яхши юрибсанми?

Дмитрий Иванович Манжара болалар билан ўйнашни яхши кўрарди. У мени кўтариб, узун ва пахмоқ мўйлови билан қитиқлар ва мушукка ухшаб «миёв»лаб қўярди.

Чўлпонни яхши эслайман. У дўппи кийиб, пенсне тақиб келарди. Жулкунбойнинг, бу — Абдулла Қодирийнинг тахаллуси, нима учундир калиш кийиб келгани ёдимда қолган. Улар уйимизга келиб, адабий кеча ўтказишар, баҳслашар, ўқишар, турли асарлардан парчалар келтиришар эди. Чўлпон нима учундир ҳар сафар Маяковский тўғрисида сўзлаб, у, шубҳасиз, ёмон шоир эмас, лекин кўпроқ ташвиқотчи, бақироқ шоир, нотик, дер эди. Айни пайтда у Есенинни яхши маънода тавсифларди. Пушкинни эса бу шоир ва ёзувчиларнинг ҳаммалари яхши кўрар ва таржима қилишга уринишар эди.

Мен тутилганимда отам менга шеър бағишлаганлар.

1929—1930 йиллар бўлса керак, уйимизга Сегизбоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, адабиётчилардан, ёдимда бор, Жулкунбой, шоир Абдулла Алавий — у 1931 йили Ялтада ўпкасидан қон келиб вафот этган — ва бошқалардан иборат катта давра тўпланган. Ҳозиргидек ёдимда: норин тайёрланган. Ўшанда отам ўринлардан туриб, менга бағишланган ва ёрқин келажак тилаган шеърларини ўқиб берганлар. Отам шеър ўқиб бўлгач, ҳамма мен каби болаларнинг нурли келажак меъморлари бўлиши ва бахтли-саодатли яшашларига ишонч билдиришган.

Шу воқеадан кўп ўтмай, отамни қамоққа олишди. Шундай қилиб нурли келажакни лагерда кўрдим. 1930 йилдан кейин отамизни кўриш бизга насиб этмади. Отамни хат ёзмаслик ва хат олмаслик шарти билан Соловкига юборишди. Отамни ҳатто бориб кўришга ҳам рухсат берилмаган. Аммо бир куни бувим отамни бориб кўрганлар. Комил Икромов «Отамнинг иши» деган китобида бу ҳақда ёзган. Бувим отамни кўриб келиш учун Акмал Икромовнинг ҳузурига рухсат сўраб борганларида милиционер бувимни марказқўмга киритмаган. Шунда бувим: «Акмал Икромов менинг ўғлим бўлади», деганлар. Милиционер эса: «Ёлғон гапирманг! Акмал Икромовнинг онаси йўқ, у ўлган», деган. Шу вақт шовқинни эшитиб, Акмал Икромовнинг ўзи чиққан ва: «Ойижон, келинг», деган. Ва ойимнинг Соловкига бориб, отамни кўриб келишларига ёрдам берган.

Мен отамнинг ҳалок бўлишларида Акмал Икромовни айбдор, деб ҳисобламайман. Акмал Икромов, чиндан ҳам, ҳеч нарса қила олмас эди. Отамга ким ёрдам бермоқчи бўлган бўлса, унинг ўзининг ҳам қамоққа олишлари ҳеч гап эмас эди. Фақат Сахаровгина отамни ҳимоя қилиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам у — Сахаров. У биттагина одам. Фақат якка-ёлғиз одамларгина шундай ишга журъат қилишлари мумкин. Ҳозир Ботуни ҳимоя қилмагани учун кўпгина кишилар Акмал Икромовни айбламоқчи бўладилар. Мен уни айбламайман. Икромовнинг кўлидан ҳеч нарса келмаган. У фақат бувимнинг Соловкига бориб, отам билан дийдорлашишлари учун рухсат олиб бериши мумкин эди, холос.

Мана, қўлимда отамнинг рус тилида нашр этилган «Желание желаний» («Тилакларнинг тилаги») деган шеърлар китоби турибди. Б. Қосимовнинг шу китобчага ёзган сўзбошисида: «Боту 1940 йилда вафот этган», деб ёзилган. Қизиқ, отам нимадан ўлганлар? Ахир отам ўлимга ҳукм қилинмаганлар-ку! Биз шу пайтгача отамнинг ўлимлари сабабини ва ҳатто аниқ бир санасини билмай келмоқдамиз. Отамни оқлашганидан кейин бизнинг хатларимизга бир-бирига зид жавоблар келган. Менга отамнинг 1938 йилда, холамга 1930 йилда, бувимга эса 1940 йилда ўлганлари тўғрисида маълумотномалар келган. Отамнинг ўлимлари сабаби ҳам ҳар

хил: бир жойда юрак заифлигидан ўлган, дейилган бўлса, иккинчисида ўпка шамоллашидан вафот этган, деб ёзилган, учинчи маълумотномада эса ўлим сабаблари умуман айтилмаган. Маълумотномада: «Тошкент шахрининг Октябрь районида ўлган», деб ёзилган. Қарда, касалхонадами, қамоқхонадами — ҳеч ким билмайди. Ёлғон устига ёлғон. Отам ўлимининг ҳақиқий сабабларини фақатгина тахмин қилишимиз мумкин.

Отамнинг фин уруши арафасида Соловец лагерини кўчириш пайтида ўлганларига ишонса бўлади. Ўшанда маҳбусларни баржага ўтқазиб, Оқ денгизга олиб чиқилган ва чўктириб юборилган.

Отам қамоққа олинганларидан кейин мени шошилинч равишда Ашхободга, бувам Васильевнинг олдида юборилди. У ерда икки йилча яшадим. Сўнг уйимни жуда соғиниб, бувимнинг олдиларга қочиб кетмоқчи бўлдим. Шу алфозда Эронга бориб қолганман. Мени пул тўлаб қайтариб олишган.

Қийин дақиқаларда бизга ҳар вақт қариндош-уруғларимиз ёрдам беришган, раҳнамолик қилишган. Амаким Сиддиқ Ҳодиев мен билан синглимни тарбиялаб, вояга етказганлар.

Отамни қамоққа олганларидан кейин Икромовлар оиласи билан алоқамиз бутунлай узилди. Биз бошқа уйга кўчиб ўтдик. Онам тарихчи ва адабиётшунос эдилар — 1-Май кўчасида яшаб, САГУ (Ўрта Осиё Давлат университети — муҳ.)да ишладилар. Мени Шумилов номидаги 60-мактабга жойлашди. Бу, имтиёзли мактаблардан эди. Комил Икромовдан фарқли равишда мен биринчи ўқитувчим Курбатованинг фамилиясини яхши эслайман, у онамнинг дугоналари эди, ҳатто директоримиз Анна Васильевнанинг исм-шарифи ҳам ёдимда қолган.

Соғлиқни сақлаш халқ комиссарининг ўғли Спартак Карасёв, генерал Рудзинскийнинг қизи менинг синфдош ўртоқларимдан эди. Кунларнинг бирида мактабимизда бир бола пайдо бўлди. Бу Акмал Икромовнинг ўғли эди. Мен унга нисбатан меҳр-шафқатсиз бўлишим ҳеч гап эмас эди. Негаки, менинг отам қамоққа олинган пайтда унинг отаси марказқўмнинг биринчи котиби бўлган. Бундай кайфият ҳар қандай болада пайдо бўлиши мумкин. Аммо мен у билан яхши муноса-

батда бўлдим. Эҳтимол бунда бизнинг — менинг, Спартак Карасёв ва генерал қизининг папирос чека бошлаганимиз сабаб бўлгандир. Табиийки, бизда папирос сотиб олиш учун пул бўлмаган. Комил бизга отасининг папиросини яшириб олиб келар эди. Ҳозиргидек ёдимда, бу «Герцоговина Флор» ва «Эпоха» деган папирослар эди — ўша пайтда шундай папирослар бўлган. Шундан кейин биз бошқалардан жабр чекмаслиги учун Комилни ҳимоя қила бошлаганимиз. У кўзойнакли бола бўлишига қарамай, чаққон ва ғайратли эди — тез кунда ўзини-ўзи ҳимоя қиладиган бўлди. Ўша пайтда шундай бўлиш зарур эди.

Мактабимизга «Ильич» мактабидан, ҳатто ўша атрофдаги кўча-кўйлардан болалар тез-тез келиб туришарди (бу мактаб биноси ҳозир ҳам сақланган). Улар мактабимизга келиб, биз билан уришишар, баъзан бирортаминини ёлғиз ҳолда тутиб олиб, роса калтаклашар эди. Биз Комилни ўшанда ҳимоя қилар эдик. Кўп ўтмай, Комил ҳам ёқалашишни ўрганиб олди. Бу жуда ғаройиб бир манзара эди. У кўзойнагини олиб, узоқдан югуриб келар ва боши билан рақибининг қорнига чунонан урар эдики, натижада унча-мунча уришқоқ болалар ундан қочадиган бўлишган.

Бизнинг дўстлигимиз ана шундай бошланган.

Яна бир қизиқ воқеа бўлган. Бир куни директори-миз Анна Васильевна бизни чекаётган пайтимизда ушлаб олиб, қулоғимиздан тортган. Шунда биз Комилни кўрсатиб: «Нега унинг ҳам қулоғидан тортмайсиз?» деб сўраганимиз. Анна Васильевна ҳеч нарса демаган. Орадан бир қанча вақт ўтгач, мен Комилга шу воқеани ҳикоя қилиб берганимда (у, албатта, эслай олмаган), у нима учундир: «Ахир мен марказқўм котибининг ўғли эдим-да!» — деган.

Комил мактабга тез-тез отасининг тўппончасини олиб келар эди. «Браунинг»ми ё «наган» русумли тўппончами, ёдимда қолмаган. У кўпинча шу тўппончани Анна Васильевнанинг жияни билан ўйнар эди. Бир куни, Чехов каромат қилганидек, тўппонча баранглаб кетиб, ўқ директоримиз жиянининг чакагини тешиб ўтиб кетди. (Боланинг яраси кўп ўтмай, тузалиб кетган, аммо тиртиғи қолган.) Ўшанда катта жанжал бўлди. Икромов ҳам партиявий танбехлардан четда қол-

мади. Қизиқ, шундай «тарихий» воқеа ҳам Комилнинг ёдида қолмаган экан.

1937—1938 ўқув йили бошланиб, мактабга келганимда, ўқувчиларнинг ярми йўқ эди. Синфларда фақат отаси қамалмаган болаларгина қолган эди. Шу даврга келиб менинг онамни ҳам таъқиб қила бошлашди. Бир куни синфда ўтирибмиз. Тинчлик, хотиржамлик. Шу пайт бечора ўқитувчимиз Мунаввар Аҳмаджонова кириб, ниманидир гапира бошлади. Менинг хаёлларим аллақадарда учиб юрипти. Каптарвозликка ишқим тушган пайт. «Қизил мулла»ни Кременчук каптарига алмаштирсам, деган мўлжалим ҳам йўқ эмас...

Шу пайт, худди тушдагидек, «душманлар», «буржуйлар» деган сўзлар орасида ўзимнинг ҳам исмимни эшитиб қолдим. «Мана, ўтирипти, туппа-тузук бола, ёмон ўқимайди, аммо отаси буржуйларнинг қайтиб келишини хоҳлаган...» Шунга ўхшаш сўзлар...

Ўша кезларда юрагимда аламзадалик туйғуси пайдо бўлиб, бу туйғу кундан-кунга ўсиб-кучайиб бораётган эди. Бировга қўл кўтаришим ҳеч гап эмас эди. Бошқаларга ўхшамаслигимни доим сезиб турардим. Отамнинг қамокда эканини билган-эшитган бирорта бола мен билан бир партада ёнма-ён ўтирмасди. Ҳар қандай хатти-ҳаракатга зарба беришга тайёр юрардим, ўшанда. Пионерликка, табиийки, қабул қилишмаган. Менинг ўзимда ҳам пионер бўлишга иштиёқ бўлмаган...

Шу пайт исмимни эшитишим билан мендаги алам портлаб юборди. «Ах!» — дедим-да, ўн бир яшар болада бўлмаган куч билан партанинг қопқоғини шартта узиб олдим-да, яна «А-а!» деганча ўқитувчимнинг бошига туширдим. Бечора ўқитувчим пешонасига оқиб тушган қонни кўриб, мушукдек эшитилар-эшитилмас товуш чиқарди-да, йиқилиб тушди. Синф ғала-ғовур ичида қолди. Мен югуриб бориб, деразадан ўзимни пастга отдим.

Бу воқеа биринчи қаватда содир бўлган бўлса-да, синфимиз анчагина баландликда экан. Ерга сакраб тушиб, оёқларим шикастланганига қарамай, Шайхантоҳурга, бувимнинг уйларига қараб югурдим ва кечга қадар бувимнинг қазноқларида беркиниб ётдим.

Кечаси қазноқдан аста чиқиб, бир идиш керосин билан 1-рақамли трамвайга ўтирдим. 1-Май кўчасига

етиб келгач, трамвайдан тушиб, мактабимга қадар пиёда келдим. Мактабнинг зинаси борми, гиштин девори борми, ҳаммасига эринмай керосин сепдим. Сўнг гугурт чақдим-да, кўчанинг нариги томонига югуриб ўтдим. Қаршимда Туркистон ҳарбий округининг штаби жойлашган, штаб олдида эса кўриқчи у ёқдан — бу ёққа юриб турарди. У менга қараб: «Ҳой, бола, у ерда нима ёняпти?» — деб сўради. Мен: «Болалар ўйнашаётган бўлса керак», — дедим. У мактабга ўт қўйилганини сезмади...

Мен 60-мактаб билан ана шу тарзда хайрлашдим. Шундан кейин «яширин ҳаракат»га ўтдим. Мактабни алмаштирар, қочар, тутиб келишар эди. Онам бошқа кўчага кўчиб ўтиб, мени 50-мактабга ўқишга бердилар.

1941 йили онамни ҳам ҳибсга олишди.

Ҳибсга олингунларига қадар онам университетда ишлар, аммо қаттиқ таъқиб остида яшар эдилар. Дастлаб онам катта илмий ходим бўлиб ишлаганлар, сўнг кичик илмий ходимликка, кейин ассистентликка, охири кутубхоначиликка ўтказишган. Онам бечоранинг бутун умрлари қамоқда ўтди. Томскда 2 йил, Расково олтин конида 3 йил, Қуйи Симчанда 1 ёки 2 йил, Диксонда 1 йил, кейин Находка, Магадан ва бошқа ерларда бўлганлар.

Онам ҳибсга олинган пайтда ёш, хушчақчақ, кўркем бир аёл эдилар. Новосибирск—Тошкент поездида лагердан қайтиб келганларида эса вагондан ёш онам эмас, балки кампир тушган. Ваҳоланки, ўшанда онам ҳали элликка ҳам кирмаган эдилар. Кўлларида сафар халтаси, бел букчайган... Мен онамни майин табассумларидан таниганман. Онам мени кўрибоқ: «Эрикмисан?» деб мен томон отилганлар. Вагондан тушган одамлар дам мени, дам онамни қучоқлаб, ўз ҳаяжонларини ифода этишган эди, ўшанда.

Онам 1980 йилда вафот этдилар. Сўнгги йилларда мактабда рус тили ва адабиёт ўқитувчиси бўлиб ишладилар. 1979 йили «Ёш гвардия» нашриётида онамнинг «Юлдуз» деган қиссалари чоп этилди. Қиссада уруш йилларида ота-онасидан жудо бўлган ва ўзбек аёли томонидан асраб олинган қизнинг машаққатли ҳаёти тасвир этилган эди.

Мен 1941 йилнинг охири — 1942 йилнинг бошларида қамоққа олиндим. Мени тузоққа илинтириш йўлини тополмай, анчагача орқамдан овори ай сарсон бўлишди. Мен ўша пайтларда ўғри ва чўнтаккесарлар олами билан яқинлашган эдим. Фақат уларгина «халқ душманлари»нинг «мохов» қариндошларидан юз ўтirmас эдилар. Улар мени боқишарди. Менга ўғриларга бериладиган 226-моддани ёпиштириб, Зангиотадаги лагерга юборишди. «Лагерь тентаги» деган номдан бенасиб бўлмаганим сабабли тирик қолганман.

Лагерда дўст-ёрларнинг ёрдами билан фельдшер бўлиб олдим. Бу «лавозим»даги ишимнинг фожиа билан тугашига бир баҳя қолган. Виждонли, аммо тажрибасиз бўлганим учун дастлаб дори-дармонлар билан кўзбўямачилик қилолмадим. Уларнинг таги мўл бўлмагани учун бир куни дори сўраб келган кўриқчилардан бирига рад жавобини беришга мажбур бўлдим. У менга гўё лагердан қочиш имкониятини берган киши бўлиб отиб ташламоқчи бўлди. Мени тожик миллатига мансуб бошқа бир кўриқчи сақлаб қолди. Шу воқеадан бир оз аввал мен уни даволаган эдим. У шундай «операция»нинг тайёрланганини билгани учун йўлда мен билан ёнма-ён кета туриб, ўзбек тилида:

*Ерга ёт, ерга ёт, ерга ёт!
Нима дейишмасин,
Нима қилишмасин,
Ўрнингдан турмааа!
Турма-ё турма!! —*

деб ашула айтди. Бояги кўриқчи: «Беги!» дейиши билан мен ерга ётиб олиб, бошимни қўлим билан шартта беркитдим. Мени роса калтаклашди. Калтаклашганда ҳам шундай билиб калтаклашдики, пиравардида битта тишим ҳам қолмади. Аммо тирик қолдим.

Ана шу тарзда 1946 йилга қадар лагерда бўлдим. Галаба муносабати билан жиноятчиларга афв эълон қилинди. Ана шу афв бўйича озодликка чиқишим мумкин эди. Лагерда муддатимга муддат кўшиб берилмаган эди. Акс ҳолда лагерда узоқ қолиб кетган бўлардим. Ўша кезларда амаким ҳам мени озод этиш учун саёй-ҳаракатлар қилдилар.

Хуллас, озодликка эришдим. Шундан кейин ўқий

бошладим. Институт... Москвадаги Жарроҳлик инсти-
тути. Вишневский клиникасининг ординатураси...

Дастлаб номзодлик, кейин докторлик диссертация-
сини ҳимоя қилган вақтларимда Москвада кўп бўлдим,
аммо Комил Икромов билан учрашиш имконияти
бўлмади. Мен уни излаётганимни, унинг эса мени ах-
тараётганини билганимизга қарамай, йўлимиз дуч кел-
мади. Ниҳоят, биз Тошкентда дийдор кўришдик. Мени
шу нарса ажаблантирдики, у болалик хотираларини
деярлик унутган, ҳатто онаси билан отасини ҳам яхши
эслай олмас эди.

МУНДАРИЖА

Наим Каримов. Шоирнинг фожиали тақдири... 3

ШЕЪРЛАР

Илк сатрлар

Ёз куни	28
Парча	28
Темир қозиқ юлдузига	29
Ўзбек қизига	29
Парча	30
Куз кунда	30
Навоий	31
Гулёр	32
Ҳижрон тўлқини	32
Сўрма!	33
Етар энди!	33
Бу овоз	34
Тилак	35

Умид учқунлари

«Ўсди умид учқунлари»	36
Ёшлар учун	36
Уйғотиш	37
Шокир Сулаймон альбомига	38
Бизнинг товуш	39
Кичкина армуғоним	39
Бизнинг байрам	40
Арафа кечаси	41
Ёш юрак тўлқини	41
Ўгут	43
Унутма бизни	45
Умид сўзлари	45
Жаннат	46
Менинг кундузим	46
Тўлқиним	47
Тўғри сўз	48
Суюнч кунлари	48
Кел, бирга қулайлик	49
Исён	50
Паранжи	50
Қўзғалиш	52
Тутқун сўзи	53

Тўлқин товушлари

Май байрами арафасида	54
Н.Наримонов ўлди	54
Исён алангаси	55

Тилақларимиз тилаги	55
«Хитойда «қиёмат» қурилди»	56
«Бир тўлқин унда, бир тўлқин бунда...»	56
Кураш учқуни	57
Золимлар ўлкаларида	58
Капиталистлар ваҳшатига қарши	58
Бояқишлар	59
Ўтган кунлар	60
Қилич	61
Чирчиқ бўйлари...	62
Қишлоқ қизлари	64
Эрк сўзи	64
Куликка қарши	65
Озод қизга	66
Олой қизи	67
Севган қиз	68
Ўғутим	69
Йўлчи сўзи	69
Сўзимиз	70
Йигит сўзи	70
Йўл изловчига	71
Ярали қуш	71
«Кучли борлиқ, сирли дунё, кўнгилдан бер бир дарак...»	72
Ғоя йўлида	72
Саҳарда	74
Йўлчи, сенга	75
Биз ким?	75
Денгиз бўйида	76
Сени кутаман	76
Қутлайман	76
Қора денгизга	77
Кўклам	78
Кўклам таронаси	79
Кўкламда	80
Кўклам келди	81
Ўғлим Эркилга	81
Биринчи ўғут	82
Парча	82
«Жилмайиб нозларга тўлган кўзларингдан айланай...»	82
Парча	82
Ойдин кечада	83
Мен ёт эмас	83
Ҳақиқат	83
Парча	84
Навоийга	84
Парча	84
«Кўрмадим гулни...»	84
Деҳқон ўғли	85
Янги кун боласи	85
Аланга	86
Каспий денгизига	86
Янгилик сари	87
Ҳамон олға!	87

Яна қон.....	88
Кўнгилдаги фарёд	89
Умид сўзлари	90
Ойдин кеча	90

ДОСТОНЛАР

Тоғ қизи	92
Ўтмишдан бир эртақ	98

ҲИКОЯ

Ҳайит ҳаром бўлди	106
-------------------------	-----

МАҚОЛАЛАР

Элчи афандига жавоб ҳам рижо	110
Ўзбек адабиётининг Октябрь инқилобидан сўнгги даврига бир қараш	111
Қани, ким бор?	115
Турмушда хотин-қизлар	117
Нафис адабиёт соҳасида ўз-ўзини танқид	121
Тил ва имло масаласи устида бир неча сўз	122
Қуруқ сўз қулоққа ёқмайди	124
Тил ва имло конференцияси яқунлари	126
Учинчи йил бўсағасида	129
Икки кеча	133
Бир-икки сўз	135

ТАРЖИМА

А.П. Чехов. Ваня	138
------------------------	-----

ВИДО САТРЛАРИ

Хатлар	144
--------------	-----

Боту ҳақида хотиралар

<i>Лазиз Азиззода.</i> Боту ҳақида билганларим	153
<i>Валентина Васильева.</i> Боту ҳақида эсдаликлар	171
<i>Наима Маҳмудова.</i> Отам ким бўлганлар	176
<i>Эркин Ҳодиев.</i> Отам ва болалигим ҳақида	179

БОТУ
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Муҳаррир — *М. Мансуров*
Бадий муҳаррир — *М. Самойлов*
Техник муҳаррир — *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *Т. Огай*
Мусахҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 18.04.2004. Босишга рухсат этилди 6.05.2004.
Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоги 10,2 + зарв. Нашриёт-ҳисоб табоги 10,4. Адади 1500 нусха.
Буюртма № 355. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.